

SOCIÁLNÍ DISTANCE, INTERAKCE A KATEGORIZACE:

alternativní teoretické
perspektivy studia
sociální stratifikace

Jiří Šafr (ed.)

Sociální distance, interakce, relace a kategorizace

**Sociální distance, interakce,
relace a kategorizace:
alternativní teoretické perspektivy studia
sociální stratifikace**

Jiří Šafr (ed.)

SOÚ

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha 2008

Práci recenzovali:

Mgr. Ing. Martin Brabec, Ph.D.
doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Editor:

Jiří Šafr

Autorský kolektiv:

Marta Kolářová
Jiří Šafr
Jadwiga Šanderová
Olga Šmídová
Kateřina Vojtíšková

Tato publikace byla vytvořena v rámci juniorského badatelského projektu GA AV ČR „Sociální distance ve stratifikačním prostoru ČR“ (reg. n. KJB700280603). Publikace byla vydána za finanční podpory Výzkumného záměru Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505.

Rádi bychom poděkovali Janě Slezákové a Denisovi Jeriemu za pomoc při editaci textu knihy.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., Praha 2008.

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7330-146-0

Obsah

Editorial – Jiří Šafr	7
1. Sociální distance a interakce: relační přístup ke studiu stratifikace – Jiří Šafr.....	11
2. Interpretativní pojetí a kvalitativní výzkum sociálních nerovností – Jadwiga Šanderová.....	45
3. Studium sociální struktury jako konstruovaného prostoru. Sociální kategorizace a sociální identita – Kateřina Vojtíšková.....	61
4. Sociální distance a prolínání nerovností (třída, gender, rasa/etnicita) – Marta Kolářová	79
5. Jak se dělají sociální nerovnosti diskurzivně – Olga Šmídová.....	99
Závěrem – Jiří Šafr	123
Literatura.....	125
Summary	137
O autorech.....	139
Jmenný rejstřík	140
Věcný rejstřík	143

Editorial

Jiří Šafr

Touha poznat procesy vzniku mezilidských nerovností patří k nejstarším tématům, kterým se sociálně vědní teoretici a výzkumníci věnují. Dá se říci, že otázka nerovného uspořádání ve společnosti stála jak u zrodu samotné moderní sociologie – pomineme-li Marxovy teoretické a povýtce normativní úvahy o sociálních třídách, ať už šlo o chicagskou školu zkoumající projekci nerovností v prostoru města či Warnerovy průkopnické komunitní studie symbolického umístování a sdružování – tak i později dominovala při rozvoji komparativního studia mobilitních režimů ve vyspělých industriálních zemích v sedmdesátých letech 20. stol., procesu dosahování vzdělání a statusu, jež jsou v centru zájmu sociologie stratifikace dodnes.

Sociální stratifikace studuje, jak nerovnosti vznikají a proč přetrvávají. V této knize, která je souborem teoretických studií,¹ primárně neupíráme pozornost k nerovnostem ekonomické povahy spjatým s postavením na trhu práce ani k mezigeneračnímu přenosu nerovností v procesu sociální mobility/stability, tedy k tomu, co souhrnně nazýváme tradiční konvenční paradigma třídní analýzy či obecněji objektivistický přístup, ale soustředíme se na sociokulturní, též je můžeme chápat jako symbolické, nerovnosti. Základní východisko přístupů, jež zde figurují, představuje fakt, že nerovnosti vznikají v relacích mezi lidmi: v interakcích a asociacích. Děje se tak za přispění různých forem kulturních praktik, ať už jde o jednání, hodnotové preference či rozumění kategoriím odlišných společenských identit, se kterými se ve společnosti setkáváme. Nerovnosti mají relační povahu: určují je vzájemné vztahy rolí a pozic. Ukotveny jsou v sociálních sítích.

Dostávají-li se do centra našeho zájmu kulturní prostředky a asociace, rozhodně to neznamená, že ekonomické příčiny nerovností v pozdně moderní

¹ Jednotlivé kapitoly členů týmu (Šafr, Vojtíšková, Kolářová) vznikly původně jako potřeba teoreticky ukotvit bádání v rámci výzkumného projektu Sociální distance ve stratifikačním systému ČR (viz internetovou stránku <http://www.socdistance.wz.cz>). Vzhledem k tomu, že se jedná o problematiku v domácí sociologii stále spíše novou, také odtud název „alternativní“ v podtitulu knihy, lze se zde na jedné straně setkat s výkladem přehledového charakteru, na straně druhé s originálními přístupy, jakož i diskusí a polemikou.

společnosti vymizely. To zajisté nikoli, stratifikační proces rozhodně nezačíná teprve po skončení pracovní doby, když opouštíme pracoviště, ať už jde o tovární halu, staveniště, skladové prostory či open-space kanceláře, pouze námi prezentované koncepty a teoretická východiska obracejí pozornost k neekonomickým formám utváření a přetrvávání společenských nerovností. Proměny na pracovních trzích, zvýšená flexibilita pracovní síly, kapitálu, změna povahy práce, ale také redistribuce v opatřeních státu veřejných a sociálních služeb, spolu s mnoha dalšími procesy individualizace, post-fordistické formy organizace práce šířené globalizací, to vše přispělo k tomu, že význam pracovního zařazení jedince sice nevymizel, ale též otázky diferenciací životního stylu, užívání symbolických a sociálních zdrojů postupně nabývají při vymezování společenského statusu na významu. Proto se potřeba pochopit mechanismy vzniku a reprodukce nerovností, tak jak vznikají v interakcích, stává stále aktuálnější a naléhavější. Pozornost upíráme k na první pohled jemnějším formám „znerovňování“, ať už jde o vzorce sdružování v sociálních sítích, symbolické aktivity či obecně jazyk (diskurzivní praxe).

Naším cílem je přinést ucelený přehled teoretických a do značné míry také metodologických přístupů sledujících právě relační aspekt nerovností a jejich kulturní dimenzi.² Společně těmito „alternativním“ přístupům jsou především dva prvky: porozumění konkrétním vztahům a vzniku relací ve vzájemných interakcích mezi lidmi, ať už jde o běžné konverzace, či komunikaci obecně s rituály, jako je zdravení, nebo asociaci v přátelských vazbách. Identita je vyjednávána v interakci s druhými lidmi. Již před třiceti lety upozornil americký sociolog Randall Collins, že nerovnosti jsou situační a vznikají právě v interakci, tedy v komunikaci konkrétních jedinců „tady a teď“. V jeho pojetí společenské makrostruktury neexistují samy o sobě, ale jsou tvořeny agregáty rozličných mikrostruktur, tedy toho, co lidé dělají, co si myslí a co říkají.

Kniha sleduje následující výkladovou linii. Nejprve v první kapitole pojednává Jiří Šafr o relačním obratu a kulturalistickém přístupu k třídní analýze spolu s přehledem odlišných pojetí sociálních distancí v sociologii. Zde se soustředí zejména na interakční koncept sociálních distancí jako míry ochoty k interakci a odlišných vzorců sdružování mezi lidmi. V následující kapitole Jadwiga Šanderová uvádí nové trendy v teorii a výzkumu sociálních nerovností, nazývané někdy jako „kulturní obrat“, do obecnějšího rámce. Identifikuje dvě propojené

² Čtenáři mají dnes v češtině k dispozici kvalitní souhrnné publikace teoretických přístupů k sociální stratifikaci [Mareš 1999; Šanderová 2000; Katrňák 2005; Sopóci 2008]. Věříme, že naše kniha doplní tuto řadu o pojetí studia sociálních nerovností v české sociologii doposud spíše opomíjená.

tendence ve výzkumu patrné v posledních letech: snahu integrovat studium sociálně ekonomických, etnických, genderových a případně dalších nerovností a orientaci na interpretativní pojetí a uplatnění kvalitativní metodologie. Tyto tendence se projevují v kritice esencialismu a důrazu na relační přístup, ve výzkumném zájmu o procesy kategorizace a sociální konstrukce hranic, v důrazu na konstruované významy a praktiky a v novém pojetí kolektivní identity. Tyto procesy jsou podrobněji rozebrány v následujících kapitolách. Nejprve se dostávají do centra pozornosti v kapitole třetí Kateřiny Vojtíškové procesy sociální kategorizace a vznik sociální identity jako konstrukce meziskupinových symbolických hranic. Přístupy zkoumající tyto koncepty nahlíží na vznik nerovností a jejich reprodukci optikou vztahů mezi lidmi jako členů určitých skupin či sociálních kategorií. Pozornost je zde věnována zejména povaze meziskupinových vztahů. Třemi obecnými sociálními kategoriemi, které zároveň představují hlavní osy společenských nerovností, se podrobněji zabývá čtvrtá kapitola Marty Kolářové, která pojednává o vzájemném prolínání nerovností – intersekcionalitě – genderu, rasy (či etnicity) a sociální třídy. Intersekcionalita je směr studia nerovností, který původně vznikl ve feministické teorii. Dnes představuje specifický přístup ke studiu sociální stratifikace poukazující na to, že kategorie třídy, rasy a genderu jsou vzájemně neoddělitelné. Jejich křížení může mít buď povahu kumulace, či, jak ukazuje autorka, multidimenzionální, kdy prolínání má vliv na všechny skupiny v různých konfiguracích. Závěrečná kapitola z pera Olgy Šmídové pak originálním způsobem nejprve sleduje otázku rozdělení výzkumu na „kategoriální“, v němž sociologové třídí a klasifikují do tříd, vrstev či jiných statusů (kategorie jako sociální fakta) a „subjektivně percepční“ sledující, jak dochází k (sebe)umístování v symbolickém prostoru v promluvách (diskurzivní analýza, etnometodologie atd.). Dále se věnuje podrobně otázkám spojeným s výzkumem kulturního a diskurzivního proudu, specificky pak metodě členské kategorizační analýzy jako nástroje studia nároků a sociálních identit na základě kulturně sdílených kategorií objevujících se v jazyce (textech či běžné mluvě).

Jak naznačeno výše, cílem této publikace je poskytnout ucelený soubor teoretických přístupů a poznatků alternativních ke konvenčním – objektivistickým – přístupům studia stratifikace. Stati v tomto svazku dle našeho názoru upozorňují mimo jiné na skutečnost, že nerovnosti je třeba zkoumat jako vícedimenzionální a komplexní jev. Přehledové studie teoretických přístupů tvoří celek, v němž jsou čtenáři z různých úhlů pohledu seznámeni s kulturně-relačním obratem, který navazuje na poznatky symbolicko-interakčního hlediska studia nerovností empiricky pojednaného v jiných studiích [Vojtíšková 2007; Kolářová, Vojtíšková 2008; Šafr, Häuberer 2008; Šafr, Häuberer et

al. 2008; Šanderová, Šmídová et al. 2009]. Věříme, že kniha najde uplatnění jak při výuce, tak při práci prakticky – empiricky orientovaných výzkumníků, kterým by měla poskytnout rámec pro východiska jejich konkrétních studií sociálních nerovností.

1. Sociální distance a interakce: relační přístup ke studiu stratifikace³

Jiří Šafr

Tato kapitola sleduje východiska relačního pohledu na stratifikaci, pojednán je zejména sociálně distanční–interakční princip nerovností odvozený z míry afinity a odlišných vzorců sdružování sociálních kategorií. Na závěr se věnuji podstatě kulturalistického přístupu k třídní analýze. Východiska interakčně-distančního přístupu studia společenských nerovností lze v jednoduchosti shrnout takto: sociální strukturu tvoří vícedimenzionální prostor pozic, na jejich konfiguraci a vzájemných distancích se podílí vzájemné interakce (či jejich absence) a další faktory symbolického jednání, jako kulturní praxe. Pro sociologa studujícího společenské nerovnosti představují meziskupinové relace průsečík dvou sil: kultury v užším slova smyslu, přesněji jde o kulturní praxi, té se věnuji spíše okrajově, neb je vydatně pojednána v následujících kapitolách, a specifické formy interakcí, kterou zde představují vzájemné asociace zejména v silných vazbách, jako je manželství či přátelství.

Interakce a distance – relační pohled na stratifikaci

Sociální nerovnosti vznikají nejen v rovinně materiální, ale také sociální, rozuměj interpersonální, a kulturní. Obecně vzato, na stratifikační systém společnosti lze nahlížet dvěma způsoby. První, klasický přístup, jej chápe jako soustavu odlišného přístupu ke vzácným a společensky oceňovaným zdrojům vyjádřeným jako statusové symboly. Analyticky tak nejčastěji sledujeme rozvrstvení dle statusotvorných indikátorů jako vzdělání, prestiž či různé ekonomické charakteristiky, např. příjem či majetek a jejich vzájemné vazby. V druhém, relačním, či přesněji sociálně-distančním–interakčním přístupu, představuje stratifikace systém norem sociální distance, jež determinuje statusově rovnocenné kontakty, které zpětně definují a reprodukují nerovnosti ve společnosti [Beshers, Laumann,

³ Rád bych poděkoval Haně Maříkové za cenné připomínky a poznámky k dřívější verzi textu, které, jak věřím, přispěly k jeho zkvalitnění. Odpovědnost za případné zbylé chyby a nepřesnosti pochopitelně náleží pouze autorovi.

Bradshaw 1964; Laumann 1966]. Zkoumáme způsob, jak jsou hierarchie a nerovnosti rutinně reprodukovány v sociálních interakcích, přičemž rozhodujícím faktorem určujícím povahu sociální struktury je asociace skrze sňatek a přátelství [Bottero, Prandy 2003]. Sociální distance tak vyjadřují relační perspektivu nerovností. Ve své odlišnosti nejsme totiž toliko jiní, vždy se lišíme od něčeho či někoho, proto předem nedefinujeme hierarchicky uspořádané skupiny, například pomocí určitého třídního schématu, ale sledujeme vzorce vzájemných vztahů mezi lidmi, které samy o sobě určují povahu stratifikace. Empirické studium interakčních systémů a vzorců asociací pak může zodpovědět otázku reality sociálních vrstev, tříd nebo jiných makrostrukturálních útvarů – ve výzkumu uchopených nejprve na základě jednoho či několika analytických znaků, jako např. profese [Petrušek 1967; Laumann 1966] –, jejichž existence je sociology často jaksi samozřejmě předpokládána.

Sociální distance a interakce

Problém vzdáleností mezi lidmi či skupinami lidí lze chápat v mnoha rovínách, v důsledku toho se setkáváme s několika koncepty a typy sociálních distancí. Jednak vzdálenosti mezi lidmi mohou mít povahu buď čistě fyzickou (geografická distance), nebo mentální vyjadřující sociální vztahy. Obě tyto vzdálenosti se pochopitelně prolínají a navzájem spolu často korelují, nicméně mentální distance mohou existovat navzdory malým prostorovým vzdálenostem [Steinbach 2004].

Koncept sociálních distancí má v sociologii dlouhou historii, jednotlivá pojetí se však mezi sebou liší. Jako první tento termín použili Gabriel Tarde a Georg Simmel. Podle něj sociální distance představuje základní princip, který strukturuje soužití lidí, vytváří mezi nimi sociální prostor. Rozlišil dva typy distancí mezi lidmi: sociální, jež jsou kulturně definované (sdílíme je s ostatními) a vztahují se ke skupinám, a osobní, které jsou individuálně konstruované ke konkrétním lidem [Simmel (1908) 1992]. Z jeho pojetí, zdůrazňujícího míru intimity interakce mezi lidmi, vychází i definice R. E. Parka, kterou později převzal E. Bogardus a která je v empirickém výzkumu používaná dodnes. Podle ní jde o „míru pochopení a intimity, která obecně charakterizuje osobní a sociální vztahy“ [Park 1924]. Parkova definice předpokládá vztah mezi fyzickou a sociální distancí i jejich opak: podobnost identity a rezidenční blízkost.

Podrobnou klasifikaci různých typů distancí mezi lidmi navrhl americký politolog R. Rummel [1976]. Nejprve rozlišuje dvě roviny analýzy: subjektivní, kdy distance představují psychologické vazby mezi vnímáním jiného člověka

a chováním vůči němu, a objektivní, kdy jde o konstrukt pozorovatele vysvětlující určité lidské jednání. Rozdíl spočívá v tom, že subjektivní distance představují percepce či vědomí aktéra o druhých, zatímco objektivní distance odráží určitý komparativní aspekt týkající se lidí, ať už si těchto vlastností jsou vědomi, či nikoliv. Subjektivní distance jsou vždy projekcemi psychologických komponent v psychologickém prostoru. Ovlivňují je motivace, temperament a schopnosti či nálady. Mezi subjektivní řadí Rummel psychologické, zájmové, ideologické a sympatie (afinity), ale také osobní (teritoriální) distance.

Naproti tomu v Rummelově pojetí lze *objektivní* distance pozorovat v jakémkoliv prostoru, ať už jde o oblast hodnot, vědy nebo kultury, a to v rozmanitých komponentách, jako například profese, věk, vzdělání, intelektuální schopnosti či bohatství. Rozdělit je lze na materiální, resp. fyzické vzdálenosti v prostoru, které si lidé vůbec nemusí uvědomovat, a sociální distance,⁴ které se dále dělí na distance v sociálních atributech, statusové a třídní.

Všichni aktéři sociálních interakcí se vyznačují určitými charakteristikami, jež určují jejich postavení v síti sociálních vztahů. Objektivní *distance* v *sociálních atributech* jsou utvářeny rozdíly či podobnostmi mezi lidmi z hlediska jejich původu, dispozic k rolím, třídy, statusu, příjmu, profese, rasového původu a mnoha dalších faktorů. Jak uvidíme dále, tento koncept distancí lze obecně označit jako *podobnost*. Náš celkový status je obecně určen bohatstvím, mocí a prestiží.⁵ Za základní dimenze sociálních distancí můžeme považovat *statusové distance* – lidé mají odlišné postavení v prostoru utvářeném úctou a dominancí (nadřazením), specifickým podtypem pak jsou distance moci. Třidu Rummel definuje jako dichotomii mezi těmi, kdo mají autoritu vládnout, a těmi, kdo ji nemají. Lidé vstupují do rozmanitých organizací, kde jsou buď v pozicích s autoritativní rolí, nebo bez ní. Patří přitom do mnoha organizací či společenských skupin (komunit) současně, a v důsledku toho se dostávají do mnoha takovýchto třídních pozic. *Třídní distance* vyjadřují konzistenci mezi těmito třídními pozicemi. Pokud je jedinec vždy relativně vzhledem k jiným v nadřazené třídě, potom je mezi nimi maximální třídní distance. Čím větší je agregovaná třídní distance v celé společnosti, tím pravděpodobněji se může objevit mezikupinový konflikt. Dodejme, že třídní a statusová distance nemusí být to samé.

⁴ Klasický Bogardusův koncept „sociálních distancí“, o kterém pojednáváme dále, označuje Rummel jako příbuzenské (*affined*) distance a řadí je mezi psychologické distance, protože jde o vzájemné sympatie mezi lidmi či skupinami lidí.

⁵ Považovat distance za hlavní princip stratifikace navrhl van den Berghe [1970], ze kterého Rummel vychází. Rozlišuje dvě formy distancí: prostorové (např. segregace) a sociální (např. etiketa a jiné sociální rituály). Tyto formy distancí jsou základní mechanismy situací, v nichž se projevuje autorita, hierarchie nebo stratifikace.

Osoba s vysokou prestiží, jako např. vítěz olympiády, nemusí mít rozhodovací mocenskou pozici. (Problematicke odlišných sociologických přístupů k sociální třídě a jejímu vymezení vůči statusu se věnuji v závěru kapitoly).

Jinak podrobná typologie mezilidských distancí R. Rummela však nevěnuje dostatečnou pozornost interakčnímu (sdružovacímu) aspektu sociální vzdálenosti mezi aktéry, jenž je jádrem relačního paradigmatu stratifikace. Rummel zmiňuje ještě *kulturní distance*, které představují objektivní rozdíly v názorech, hodnotách a normách mezi lidmi. Jde o koncept blízký pojetí společenských distancí v díle P. Bourdieua.

Z hlediska sociální stratifikace významné východisko konceptu sociálních distancí, které podstatným způsobem vychází právě z relací, představuje Bourdieuho koncepcí sociálního prostoru [Bourdieu (1979) 1984]. V něm jsou socio-kulturní vzdálenosti dány obecně rozdíly v životním stylu mezi různými třídami (či jejich frakcemi)⁶ a souběžně také jejich percepcí aktéry samotnými. Kulturní vzorce jsou organizovány v symbolicky hierarchizovaném prostoru na základě principu homologie – souznění pozic s charakterem kulturního vkusu či obecněji s životním stylem.⁷ Vnitřně homogenní seskupení pak mohou tvořit nominalistické skupiny, tzv. třídy na papíře, k nimž se ještě v krátkosti vrátíme v závěru. Nicméně je třeba podotknout, že pokud Bourdieu používá explicitně pojem sociální distance, má na mysli, podobně jako R. E. Park, prostorové ukotvení sociálních rozdílů. Mezi jejich pojetím sociální distance je dalekosáhlá analogie jakož i značný rozdíl. Sociální distance je pro Bourdieuho totiž především distancí kulturní odvozenou ze schopnosti a příležitosti individua (patřícího k určité sociální kategorii) ovládat kódy legitimní kultury. Děje se tak na základě jím vlastněného – vtěleného kulturního kapitálu, jehož objem je *vice versa* podmíněn prostorovou vzdáleností od kulturního centra. Podle Bourdieuho „mnohé rozdíly pozorovatelné v (kulturní či jiné) praxi odlišných frakcí dominantní třídy lze bezpochyby připsat na vrub velikosti města, ve kterém žijí“ [ibid.: 124].

⁶ Bourdieu [(1979) 1984] rozlišuje vedle tří hlavních tříd také jejich frakce. Dominantní třídu rozděluje na frakci profesorů a úředníků veřejného sektoru s převahou kulturního nad ekonomickým kapitálem a na frakci průmyslníků a manažerů, u nichž je kompozice kapitálů obrácená. Střední třída je složena z frakcí učitelů, administrativních pracovníků, pracovníků ve službách a obecně maloburžoazií. Pro (v Bourdieuho pojetí homogenní) dělnickou třídu je příznačný nízký objem kapitálu. Bourdieuho konceptualizaci sociálních tříd se věnuji v závěru kapitoly.

⁷ Homologie kulturního vkusu a sociální třídy je v postmoderním světě erodována postupující individualizací životního stylu. Podrobněji se odlišným modelům upořádání kultury a stratifikace (homologie, individualizace a kulturní všežroutství) věnuji jinde [viz Šafr 2008a: 38–44].

Bourdieu poukazuje na to, že jednodimenzionální podoba sociálního prostoru – zde se vymezuje oproti běžně používanému homogennímu kontinuum abstraktních strat – představuje enormní redukci společenské reality. Proti němu staví *sociálně hierarchizovaný geografický prostor*, který chápe jako průsečík objemu různých forem specifických kapitálů – kulturního (patříčně vytříbený vkus a kulturní obeznámenost), akademického (formální kvalifikace) a ekonomického (příjem, majetek) a jejich vzájemné kompozice. Výsledky jeho výzkumu ukazovaly na to, že kulturní aktivita vzrůstá s velikostí místa bydliště, což je podle něj dostatečný indikátor kulturní nabídky. Fyzická vzdálenost od ekonomických a kulturních center tak podle něj ve většině případů ukazuje na vnitřní sociální hierarchie. Lidé, kteří bydlí ve vzdálenějších periferiích od centra, nemohou plně využívat kulturní nabídku center, kupříkladu chodit do divadla či muzeí. Tato prostorová distance se tak zároveň projevuje jako distance sociální, stává se mechanismem sociální exkluze. Bourdieu s určitou nadsázkou poukazuje na to, že měřit sociální distance lze pomocí času stráveného dojížděním veřejnou dopravou a dostupností veřejných služeb, jako jsou školy, hřiště, kulturní střediska.

Tato kapitola sleduje relační perspektivu nerovností, proto musíme ještě alespoň v krátkosti zmínit vedle proximity dané na základě pravděpodobnosti výskytu vazby, např. v přátelství nebo manželství, mezi určitými sociálními kategoriemi (zde hovoříme o objektivní interakční sociální distanci), jíž se budeme podrobněji věnovat dále, také další míry distance, kterých se používá při analýze úplných sociálních sítí, kdy máme informaci o vzájemných vazbách všech aktérů. V zásadě lze říci, že existují tři přístupy. V prvním je mírou distance délka cesty v síti (path distance), kterou představuje minimální počet relací, kterých je třeba k propojení dvou aktérů. V případě dvou přátel s přímým kontaktem je rovna dvěma atd., pokud sledujeme nepřímé cesty v síti, pak s tím, jak vzrůstá počet zprostředkovatelů kontaktu, roste distance (sledovat lze jak nejkratší, tak i nejdelší cestu v síti) [Burt 2005: 33]. Podobný přístup navrhli i Beshers s Laumannem [1967] k měření míry stratifikace mezi agregovanými (profesními) kategoriemi v sociální struktuře, ke kterému se ještě vrátíme. V druhém topologickém pojetí je sociální distance mezi dvěma aktéry definována jako „míra, v jaké se nacházejí ve stejné pozici v sociální síti“, určena je jako skalární hodnota [Burt 1976]. Takto pojatá distance je odvozena z konceptu strukturní ekvivalence (viz poznámka 21). Hledání nejkratší cesty v síti či míry strukturní zaměnitelnosti není jen jakési sociometrické cvičení, ale má dalekosáhlé teoretické konsekvence pro vznik a udržování nerovností: vypovídá o tom, jak jsou aktérům dostupné různé zdroje či jak jsou exkludováni a jak se v důsledku toho liší jejich životní šance. Zatřetí, distance lze také konceptualizovat odlišným

způsobem jako míru intimity vztahu mezi dvěma aktéry v síti. V průkopnickém výzkumu rodin z různého třídního milieu E. Bott kupříkladu rozlišuje v rámci rodinných sítí čtyři úrovně sociální distance na základě kritéria intimity kontaktu a míry vzájemné znalosti: intimní (časté návštěvy, vzájemná pomoc), efektivní (udržovaný kontakt, např. o svátcích), ne-efektivní (bez kontaktu, ale obecná informovanost) a nerodinné (pouze vědomí existence příbuzných) [Bott 1971: 119–121]. Nejedná se tedy o známé rozlišení silných / slabých vazeb (Granovetter), zde se jedná o silné – rodinné vazby, ale důležitá je intenzita kontaktu.

Předchozí výčet pojetí sociální distance naznačuje, že tento pojem je v sociologii a sociální psychologii používán v mnoha odlišných kontextech a významech. Pro náš výklad je podstatné rozdělení do dvou základních rovin, které zavedli McFarland a Brown [1973]. V prvním pojetí ve smyslu *podobnosti* – pochází od P. Sorokina, někdy bývá také označované jako strukturní – malá sociální vzdálenost vyjadřuje stav, kdy se dva jedinci či skupiny navzájem podobají z hlediska nějaké vlastnosti, jako např. profese, příjmu, vzdělání, etnického původu, životního stylu, názorů či postojů. Druhý *interakční* koncept, který vychází ze Simmelova a Bogardusova pojetí, odráží míru afinity mezi lidmi. O nízké sociální vzdálenosti mluvíme tehdy, když se jedinci či skupiny vyznačují vyšší pravděpodobností vzájemných sociálních interakcí, např. když žijí blízko sebe, potkávají se, navazují sňatky, či když jejich přátelé nebo příbuzní pocházejí ze sociokulturně či etnicky podobné skupiny. Vysokou míru sociální distance nalezneme mezi skupinami, mezi nimiž jsou takoveto sociální interakce nepravděpodobné. Takto pojatá sociální distance odkazuje k rozdílu mezi vlastní a referenční skupinou [Allport (1954) 2004].

První typ distancí ve smyslu podobnosti obecně vzato představuje problém měření vzdáleností mezi předem definovanými sociálními kategoriemi v předem vybraných dimenzích a jejich vzájemné porovnání. P. Sorokin vymezil oproti Parkovu a Bogardusovu pojetí, které označuje za psychologizující, protože podle něj sleduje sympatie a antipatie, sociální distance jako objektivní koncept nepodobnosti sociálních pozic [Sorokin (1927) 1959: 10].⁸ Sociální distance dvou osob je

⁸ Sorokin k tomu trefně dodává: „Pán a otrok, král a žebrák se mohou mít vzájemně velmi rádi. Ale dovozovat z této skutečnosti, že jejich sociální pozice si jsou podobné, nebo že mezi nimi není velká sociální distance, by bylo zcela mylným závěrem“ [Sorokin (1927) 1959: 10]. Na jiném místě naznačuje dimenze, podél nichž se distance utváří, když zmiňuje pro porovnání vzdáleností nejvyšších a nejnižších společenských vrstev v Římském a Britském impériu indikátory: „příjem, životní úroveň, psychologickou a kulturní úroveň, stejné smýšlení, způsoby života, právní a faktická privilegia a politický vliv [ibid.: 83]. Sociální distance by bylo podle Sorokina možno hypoteticky měřit v mezigenerační perspektivě pomocí „časového intervalu potřebného k jejich překonání“. Uvádí tabulku s průměrným věkem pro jedince s dědičným a nedědičným postavením,

dána odlišností jejich pozic ve společnosti (např. národnosti, náboženské orientace, profesní skupiny, ekonomického statusu). Postavení ve vícerozměrném sociálním prostoru je tak výslednicí několika souřadnic. Výzkumy sociální stratifikace dnes nejčastěji sledují vzdálenosti na vertikální ose pomocí nějakého apriorně daného měřítka, z objektivního hlediska například relativní příjmové rozdíly mezi profesními kategoriemi. V rovině subjektivní/symbolické sem můžeme zařadit zejména výzkumy prestiže povolání.

Na tomto místě je dobré připomenout, že měření stratifikace lze v zásadě rozdělit na čtyři odlišné metodologické přístupy [Stewart, Prandy, Blackburn 1980]. Pomineme-li intuitivní postupy, v nichž výzkumník používá nějaké předem zvolené kritérium, na základě něhož provádí klasifikaci profesí, přičemž toto kritérium může (ale také nemusí) být postulováno určitou teorií, tak nejčastěji se setkáme s konstruovanými ukazateli odvozenými z určitých „naměřených“ charakteristik vztahujících se k profesním kategoriím obecně (příkladem budiž index socioekonomického statusu konstruovaný z údajů o příjmu a vzdělání). Dále se lze setkat se dvěma přístupy: reputačním a relačním; společné jim je to, že jsou založeny na výpovědi respondentů. Zatímco však v prvním zmíněném odvozujeme popis stratifikačního systému z hodnocení pozic kategorií (obvykle profesních), kdy jejich váhu posuzují jedinci nacházející se uvnitř tohoto systému [např. Hope, Goldthorpe 1974],⁹ tak relační přístup vychází z předpokladu, že lze získat informaci o zákonitosti ve stratifikačním systému, tedy míru sociální distance, na základě vzorců asociací jedinců v mimo-pracovních situacích (jejich životní styl) indikovaných za pomoci jejich profese [např. Laumann 1966; Stewart, Prandy, Blackburn 1980; Prandy 1990; Chan, Goldthorpe 2004]. Předností této metody je, že v podstatě nevyžaduje žádnou znalost stratifikačního uspořádání ze strany respondentů (a tudíž není ani vystaven omezením daným tímto předpokladem reputačních metod), i to, že se vyznačuje senzitivností na komplexnost sociální reality, neboť charakter struktury je odvozen z významných vztahů mezi individui. O tomto principu pojednáme podrobněji dále v souvislosti s konceptem objektivních sociálních distancí. Zde pouze předešleme, že s ohledem na odlišnou metodologii měření rozlišujeme interakční koncept sociálních distancí na *objektivní* a *subjektivní*. V objektivním přístupu

ve kterém by dosáhli určité pozice, jako např. prezident, milionář, držitel titulu Ph.D. [ibid.: 453–54].

⁹ Existují tři metody, jak respondenti mohou profesní kategorie hodnotit: přímé seřazování, hodnocení na škále a párové srovnání kategorií (podrobněji viz např. [Coxon, Davies, Jones 1986]. Zde je však třeba odlišit makrosociální výzkumy prestiže profesí, kde hodnocení provádí vzorek běžné populace, od reputačního přístupu L. Warnera, kde posuzovali statusové postavení jedince (a rodiny) „informovaní“ členové lokální komunity.

měříme varianty skutečného sdružování lidí, tedy realizované sociální preference, z hlediska stratifikace jde o vzájemný výskyt profesí u přátel nebo manželských partnerů, zatímco v subjektivním přístupu zjišťujeme postoje ke společenským skupinám (např. národnosti nebo profese) – jakou míru intimity vztahu s nimi bychom připustili, jde tedy o manifestované sociopreferenční orientace.

Subjektivní sociální distance – ochota k interakci

Subjektivní sociální distance měří osobnostně-skupinové vztahy a jejich změny, zejména používání stereotypů v těchto vztazích. Jedná se o pokus využít „pocitových reakcí jako prostředku k porozumění lidskému chování“ [Bogardus 1947]. Distance vznikají na základě procesu sociální kategorizace, kterým si vypomáhá naše myšlení při snaze porozumět komplexnosti světa, který nás obklopuje. Utvářením a používáním sociálních kategorií zobecňujeme vlastnosti druhých pomocí sdíleného klasifikačního systému, který popisuje určité atributy skupin (podrobněji se tomuto tématu věnuje 3. kapitola). Kategorizace nás vedou k předčasným úsudkům, které mohou mít buď nepřátelskou povahu, nejviditelnější bývají negativní etnicko-národnostní předsudky, anebo láskyplnou tvář, kdy určitou skupinu naopak upřednostňujeme, projevujeme jí náklonnost, někdy dokonce toužíme po členství v ní. Utvářením a používáním sociálních kategorií zobecňujeme vlastnosti druhých pomocí sdíleného klasifikačního systému, který popisuje vlastnosti skupin [Allport (1954) 2004]. Subjektivní sociální distance je odvozena z členství ve vlastní skupině (in-group) a klasifikace ostatních skupin (out-group) do specifických kategorií [Poole 1927]. Při tom se uplatňují různé atributy jako morálnost, žádoucnost, čistota atd. Sociální distance se tak udržuje v mezi-etnických kontaktech pomocí konstruovaných stereotypů: například minoritní skupiny bývají často popisovány jako líné, nezodpovědné, špinavé, nemorální a neschopné převzít odpovědnost sama za sebe [Shibutani 1961].

Hovoříme-li o společenských distancích, je třeba odlišit v laickém diskurzu nejčastěji používaný pojem ve smyslu „*distancování se*“ či přesněji pozicování – přístup typický pro psychologii – od sociologického Simmelovského interakčního pojetí sociálních distancí daných strukturou asociace skupin (ať už reálně uskutečňovanou např. v přátelských vazbách anebo hypotetickou, vyjadřovanou např. na škále míry intimity přijetí), kterému se budeme věnovat dále. Pochopitelně, že oba koncepty spolu souvisí, navíc koncept subjektivní distance jako ochota ke sdružování odráží právě reflexi skupiny v symbolickém prostoru (tedy kategoriální myšlení a stereotypizaci). V podobném významu slova používá

distance sociální psychologie, v níž je distance chápána nejčastěji jako důsledek psychologických bariér (emocionalita), které znesnadňují interakci, nebo ji naopak usnadňují překonávat [Shibutani 1961], zejména jde o otázku míry meziskupinové předpojatosti z hlediska rasy a etnika [Bogardus 1947; Allport (1954) 2004], ale třeba i ve sféře formování pracovního kolektivu. „Distancování se“ je tudíž sociologický, či spíše sociálně psychologický koncept: v procesu sociální kategorizace dochází k umístování druhých lidí v symbolickém společenském prostoru (pozicování), míra jejich odlišnosti a zejména její hodnocení ostatními pak určuje vzájemnou skupinovou distanci.¹⁰ Představa o ní je většinou ve společnosti či určitými skupinami sdílená. Sem lze přiřadit rovněž „estetické distancování se“, tedy to, jak lidé hodnotí odlišnosti v kulturním vkusu. (Podrobněji se problematice sociální kategorizace a pozicování věnují kapitoly K. Vojtíškové a O. Šmídové.)

Subjektivní interakční pojetí distancí definoval Emory Bogardus, v návaznosti na Roberta E. Parka, jako míru vnímání a intimity, která charakterizuje existující sociální vztahy i vztahy, ke kterým ještě nedošlo [Bogardus 1925]. Vysvětluje z velké části původ vzájemných interakcí. Navrhl známou škálu k měření sociálních distancí mezi etnickými a národnostními skupinami. Již v padesátých letech 20. století se v americké sociologii objevily první pokusy, které tuto metodu použily při výzkumu sociální stratifikace [např. Westie, Westie 1957]. Průkopníkem tohoto přístupu byl Edward O. Laumann, který rozpracoval, v návaznosti na předchozí studie diferencovanosti struktury asociací sociálních kategorií (ať už šlo o etnické nebo profesní skupiny, vždy však bez předpokladu hierarchie), využívající většinou agregovaná data založená na rezidenční koncentraci [Feldman, Tilly 1960; Beshers 1963; Beshers, Laumann, Bradshaw 1964; Curtis 1963], zcela novou teoretickou koncepcí stratifikace společnosti jako interakčního systému [Laumann 1965].¹¹ Sociální stratifikaci konceptualizuje z hlediska převažujících vzorců skutečné interakce sociálních – profesních či etnických – kategorií v síti jedinců (objektivní sociální distance), jakož i preferencemi ke vzájemnému sdružování mezi těmito kategoriemi (subjektivní sociální distance). Možnost zkoumat uzavřené sociální sítě je omezená, vyžaduje přesně definované uzavřené populace, které nemohou být příliš rozsáhlé. Inovace, se kterou v šedesátých letech přišel právě Laumann spolu s dalšími

¹⁰ Sociální distance tak může představovat *verbální vyjadřování distance jako pocitu* (např. averze, závist, ohrožení) [Kolářová, Vojtíšková 2008].

¹¹ Vedle významného vlivu Jamese M. Besherse, se kterým Laumann v té době spolupracoval, ovlivnil jeho teoretickou koncepcí přístup ke studiu stratifikačního systému komunit L. Warnera pojímající sociální třídy jako skupiny lidí, kteří se navzájem sdružují selektivně na základě odlišných statusových charakteristik.

sociology, spočívala v tom, že poznatky o struktuře sítí, které existují ve společnosti jako celku, lze učinit na základě výzkumu jednotlivých egocentrických sítí respondentů v běžném dotazníkovém šetření. Na počátku šedesátých let uskutečnil originální výzkum ve dvou městských oblastech státu Massachusetts zjišťující jak subjektivní sociální vzdálenost k profesím pomocí upravené Bogardusovy škály sociální distance, tak i objektivní distance na základě postavení v sociální síti respondenta (profese přátel a sousedů).¹² Tento princip studia sociální struktury jako interakčního systému pak později rozšířil o etnicko-náboženské distance a vliv uspořádání a pozice v sociální síti na hodnotovou orientaci [Laumann 1973].

Subjektivní sociální distance definuje Laumann jako „postoj ego vůči druhé osobě (alter) s určitým statusovým atributem (jako např. povolání), který obecně určuje charakter interakce, kterou by ego podstoupilo s uvažovaným objektem. Povaha této interakce se pohybuje na škále sociálně vymezené intimity“ [Laumann 1966: 29]. *Objektivní sociální distance* pak představují v realitě pozorovatelné rozdílné pravděpodobnosti, že určitý jedinec má přítele, souseda nebo příbuzného s odlišným profesním zázemím. Na stratifikační systém tak lze nahlížet z hlediska toho, jak poskytuje odlišný přístup k statusovým symbolům.

Většinou studií založených na principu sociální distance šlo především o to, neapriorně prozkoumat stratifikační prostor, tedy „neškatulkovat“ do předem připravených kategorií daných určitým sociologickým konceptem, jako je např. prestiž či socioekonomická třída, a pouze tak sledovat jejich zastoupení v populaci, a dále posoudit validitu stávajících statusových koncepcí (jako např. SEI či škály prestiže). E. O. Laumann ověřoval hypotézu, zda reflexe stratifikačního prostoru má povahu kontinua, či zda lze hovořit o uzavřených entitách (subjektivních třídách) [Laumann 1966: kap. 4]. Dále zkoumal, jak se do hodnocení profesí promítá rozdílné postavení jedince, tedy zda lidé preferují hypotetické

¹² Stejný princip použil i rozsáhlý výzkum sociální stratifikace v Československu v roce 1967. Manifestované sociopreferenční orientace byly sledovány ve třech oblastech: uzavírání sňatků, příbuzenských kontaktů, přátelských kontaktů a kontaktu rodiny respondenta s jinými rodinami (u posledních dvou byly zjišťovány profese, vzdělání, příjem a národnost nejbližšího přítele a hlavy rodiny, s níž respondentova rodina udržuje pravidelné styky) [Petrusek 1967]. Výsledky analýzy ukázaly, že tehdejší společnost byla relativně interakčně uzavřená, existovala sociální bariéra, zejména mezi krajními statusovými kategoriemi. Jejich uzavřenost byla výraznější u přítele respondenta (46 % se nacházelo ve stejné statusové kategorii) než v případě mezinárodních kontaktů (39 %). M. Petrusek formuluje dvě obecné teze, platné (nejen) pro tehdejší společnost: ve společnosti existovala sociální distance mezi jednotlivými analytickými kategoriemi tvořenými vzděláním, složitostí práce, neboť jejich příslušníci měli navzájem či s nejbližšími kategoriemi významně více kontaktů a tezí, že interakční bariéra je utvářena právě především skrze vzdělání a složitost práce [Petrusek 1969].

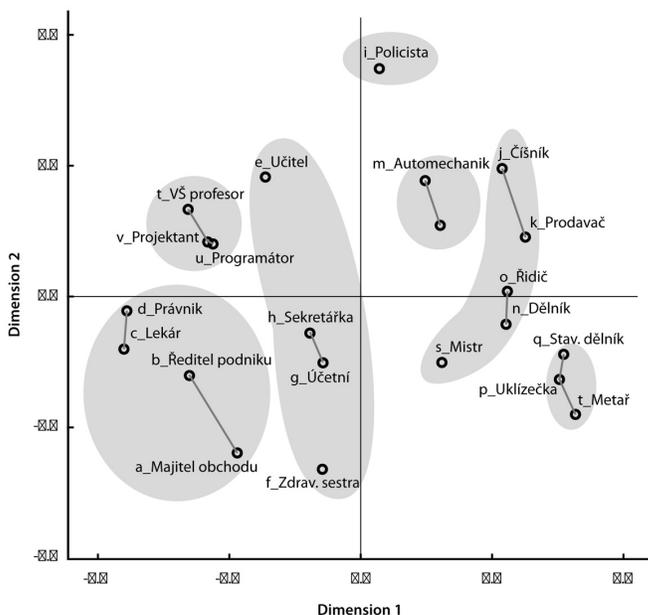
sdužování na principu rovnocennosti statusu anebo zda vyhledávají jako referenční skupinu profese s vyšším postavením, než je jejich vlastní. S tím souvisí i otázka existence ideologií vztahujících se k sociálním nerovnostem a třídám, tj. formování třídního vědomí [Laumann, Senter 1976].

V případě subjektivních sociálních distancí tedy hledal Laumann odpověď na dvě výzkumné otázky. První otázka byla, jakou skupinu z hlediska statusového postavení považují lidé za referenční [Laumann 1965, 1966: kap. 3]. Existují dvě vysvětlení: hypotéza o podobnosti (*like-me*) nebo také třídní hypotéza a hypotéza o referenční prestiži či o preferenci interakce směrem vzhůru. Podle první lidé preferují intimní kontakty se statusově rovnocennými, tj. s profesemi, které jsou jim podobné (ze stejné sociální třídy), podle druhé hypotézy čím je status posuzované profese ve společnosti vyšší, tím je jedincova sociální distance k ní menší bez ohledu na jeho vlastní status. V případě první hypotézy jde o často pozorovatelný obecný proces meziskupinové předpojatosti (intergroup bias), tedy tendence k lepšímu hodnocení vlastní skupiny oproti cizí [Allport (1954) 2004]. Empirická zjištění pro tehdejší USA ukazují, že oba efekty mají odlišný dopad v různých třídách. Celkově se v případě subjektivních (vyjadřovaných) distancí lze setkat se silnějším efektem prestiže než podobnosti. Podobnost (*like-me*) je naopak patrná v případě objektivních distancí (míry skutečného sdužování). Podobné výsledky přinesl i rozsáhlý výzkum sociálních sítí a subjektivních distancí v české společnosti z roku 2007 [viz Šafr, Häuberer et al. 2008].

Druhá otázka je, zda lidé vnímají stratifikační uspořádání profesí jako souvislé anebo zda lze v jejich představách o profesích nalézt určitá seskupení, která by vytvářela symbolické mezitřídní hranice. Jako odpověď na tuto otázku Laumann formuloval v návaznosti na dřívější studie [např. Lenski 1952] dvě hypotézy. Podle *hypotézy statusového-kontinua* lze sdílené mentální kategorizace profesí uspořádat do spojité řady. Tato podoba odpovídá americké představě o socioekonomickém statusu/prestiži jako relativně průchodných vrstvách. Alternativní pohled na kategorizace profesí představuje *hypotéza o existenci subjektivních sociálních tříd* – z hlediska sociálně distančních podobností lze nalézt skupiny povolání, které svým charakterem odpovídají určitému tradičnímu (socioekonomickému) pojetí třídních seskupení. Analýzou subjektivních distancí k 17 profesím – daných intervaly na upravené Bogardusově distanční škále a porovnáním typických hodnot socioekonomického statusu (Duncanův SEI) mezi vzniklými seskupeními – došel Laumann k závěru, že hypotézu je třeba reformulovat do jemnější podoby, v níž je několik více či méně odlišných profesních skupin uspořádáno podél obecného kontinua prestiže. Tyto profesní seskupení, ač k reálným vzájemným interakcím dochází především uvnitř nich

(nízké objektivní distance dané výskytem přátel), jsou značně fluidní a mají z hlediska ochoty k navazování kontaktu relativně propustné hranice. Laumann pak v závěru tvrdí, že o stratifikačním systému v městském prostředí Ameriky první poloviny šedesátých let nelze uvažovat jako o vyhraněném třídním systému, v němž by třídy představovaly seskupení s jasně identifikovatelnými všemi lidmi sdílenými identitami, s určitou výjimkou nejvyšší a nejnižší statusové skupiny, které se vyznačují určitou uzavřeností, a jde tedy o jakési „prototřídy“. Připouští nicméně existenci značně diferencovaných latentních struktur, které veřejností nemusejí být jednoznačně rozeznávány [Laumann 1966]. Princip subjektivní sociální distance a existenci mentálních kategorizačních schémat (subjektivních sociálních tříd) odvozených z míry ochoty k interakci s vybranými 22 profesními kategoriemi v současné české společnosti dokumentuje obrázek 1. Nejedná se o tradičně zjišťované sebezařazování do kategorií subjektivních sociálních tříd, ani o výsledek přiřazování jednotlivých profesí do skupin, nýbrž o zobrazení vzájemných distancí získaných pomocí upravené Bogardusovy škály ve dvourozměrném prostoru, kde osa X zřetelně odpovídá kontinuu společenského statusu a prestiže (lékař – metař), na ní je navíc patrná hranice mezi povoláními bílých a modrých límečků [podrobněji viz Šafr, Häuberer 2008].

Obrázek 1. Subjektivní sociální distance k profesím. Česká republika 2007



Zdroj: [Šafr, Häuberer 2008: 34].

Subjektivní sociální distance k profesním kategoriím lze taktéž považovat za základní projev třídních postojů. Nechápeme je pouze jako osobní oblibu či averzi, ale spíše jako výraz omezenosti ochoty ke sdružování v důsledku nadřazeného nebo podřazeného statusu. Na sociopsychologickém základě pak lze rozlišit dva hlavní druhy vědomí vztahující se k třídní či statusové pozici [MacIver, Page 1952; Laumann 1966; Laumann, Senter 1976].¹³ Prvním je *korporátní třídní vědomí*, v němž jedinci identifikují své osobní blaho s jasně vymezenou kolektivitou. Jedná se o silnou třídní solidaritu s jasnou linií mezi „My“ a „Oni“. Tato forma třídního vědomí typická pro rigidní uzavřené stratifikační systémy byla ve vyspělých společnostech postupně rozrušena sociální mobilitou, pokračující modernizací a procesem „zburžoaznění“ dělnické třídy. Druhým jsou *kompetitivní třídní/statusové představy*, v nichž si je sice na jedné straně každý vědom svého postavení, jakož i pozice ostatních ve stratifikačním systému společnosti, ale na straně druhé souběžně s tím touží po vzestupu a věří, že toho lze na základě vlastního úsilí dosáhnout [srovnej Bourdieu (1979) 1984]. Již před více jak půlstoletím tak MacIver a Page předestřeli, že „třídní zápas“ dnes nabývá formy úsilí jedinců a rodin uchovat si svou pozici a dále „společensky stoupat“. V důsledku toho hrají velkou roli vzhled a sebe-prezentace, neboť třída je posuzována na základě externích znaků. ... Sociální scénérii určuje fenomén, který popsal již Thorstein Veblen – emulace, soutěž, předvádění se a okázalá spotřeba ceněných statků“ [MacIver, Page 1952: 361]. V dnešní společnosti proto výrazně převažují kompetitivní statusové představy, které jsou z hlediska subjektivních sociálních distancí vyjádřeny principem referenční prestiže. Setkat se s korporátním třídním vědomím – projevujícím se převahou principu podobnosti (like-me) – se lze pouze velmi omezeně v nejvyšších a nejnižších vrstvách společnosti ([Senter, Laumann 1976], pro ČR viz [Häuberer, Šafr et al. 2008: kap. 3]).

¹³ Laumann a Senter [1976] později teoreticky rozpracovali podrobnější typologii, která zohledňuje to, jakou jednotkou je pro jedince jeho referenční skupina. Pokud je to především primární skupina (rodina, blízcí přátelé), je pravděpodobné, že jedinec bude orientován v hierarchii pozic na individuální vzestup (kompetitivní vědomí). Pokud je to spíše sekundární skupina, tedy jeho vlastní stratum, je možné, že si osvojí kolektivní statusové či třídní myšlení. Prestiž svého postavení nebo ekonomického ocenění ve společnosti pak asociuje s celou vrstvou, k níž náleží, jako například odborové nebo profesní organizace (korporátní vědomí). V návaznosti na Weberovu koncepci třídy chápou jako primárně ekonomickou kategorii, zatímco statusová skupina je definována připisovanou společenskou úctou. Korporátní statusové vědomí se vztahuje k sociálně exkluzivní skupině s vysokou reputací, zatímco kompetitivní statusové vědomí k meritokratickému systému osobní reputace, v němž lze získat nebo také ztratit vlastní tvář.

Objektivní sociální distance – odlišná míra sdružování

Druhou, rozsáhlejší a z hlediska pozdějšího rozvoje poznatků o egocentrických sociálních sítích i významnější část studia společenské struktury tvořila v Laumannových výzkumech analýza objektivních sociálních distancí odvozených z míry skutečného sdružování jednotlivých profesí nebo etno-religiózních skupin v příbuzenských, přátelských a sousedských vztazích.

V konceptu *objektivních distancí* měříme stratifikaci na základě výskytu kombinací interakcí „významných blízkých“ osob, aniž bychom dopředu předpokládali, že existují nějaké dimenze, které nerovnosti utvářejí. Metody měření distancí vychází z objektivní informace o profesi, či jiné kategorii. Dodejme, že podobně lze měřit a následně rekonstruovat sociální strukturu na základě etnické, národnostní či náboženské distance [viz Laumann 1973]. Jediným teoretickým předpokladem zde je, že lidé z podobných profesních skupin či obecně sociálních kategorií vstupují do interakcí častěji se sobě podobnými, tedy že platí v další části popsany princip homophily. Na sociální strukturu pak lze pohlížet jako na síť popsatelnou pomocí matematického modelu a reprezentovat ji jako „sadu toků mezi body (nebo vrcholy) a omezeními těchto toků“ [Beshers, Laumann 1967]. Za dimenze sociální sítě lze krom tzv. asociačních dat – údajů o postavení blízkých osob (přátel, manželských partnerů či dalších příbuzných) využít také data odrážející mezigenerační sociální mobilitu [viz Blau, Duncan 1967: kap. 2]. V případě mobilitních dat lze vzdálenost reprezentovat prostřednictvím rozdílu pravděpodobností vstupu do jednotlivých profesí (distanci představuje rozdíl pravděpodobností, že potomek otce profese A bude vykonávat profesi B, než že bude vykonávat profesi C).

Ilustrativně lze princip měření objektivní sociální distance mezi sociálně blízkými vysvětlit následovně. Nejprve se sestaví matice vzájemných výskytů (viz příklad v imaginární tabulce 1), kde máme např. v řádcích údaje o povolání respondenta (ego) a ve sloupcích jeho sociálně blízkého – nejčastěji přítele či manžela/manželky (alter ego). Podotkněme, že kódování profesí není ordinální (nemusí být tedy číselné, proto v příkladu používám písmen). V druhém kroku jsou frekvence spoluvýskytů převedeny na určitou matematickou míru vzdálenosti odrážející celkovou strukturu v matici (např. euklidovské vzdálenosti). Vyšší četnost vzájemného výskytu znamená menší distanci profesí. Při tom se používají metody, které redukují složitou strukturu datové matice do co nejnižšího počtu dimenzí, jako například vícerozměrné škálování. Situace je pochopitelně komplikovanější, pokud máme k jednomu respondentovi více partnerů (alter eg), tehdy vytváříme nejprve kumulovanou matici spoluvýskytů profesních kategorií, tedy jaké si super-alter, také diagonála bývá fixována, resp.

1. Sociální distance a interakce: relační přístup ke studiu stratifikace

z analýzy vyjmuta. Teoreticky by dimenzí stratifikačního prostoru mohlo být tolik, kolik je v něm profesí, nicméně všechny výzkumy se shodují v tom, že existuje jen jedna určující dimenze, kterou lze považovat (po standardizaci) za škálu měřící vzdálenosti profesí.

Tabulka 1 – Princip objektivní sociální distance: četnosti výskytu vazeb profesí mezi respondentem/respondentkou (ego) a jeho partnerem/partnerkou (alter)

Ego – profese respondenta	Alter – profese partnera		
	A	B	C
A	n11	n12	n13
B	n21	n22	n23
C	n31	n32	n33

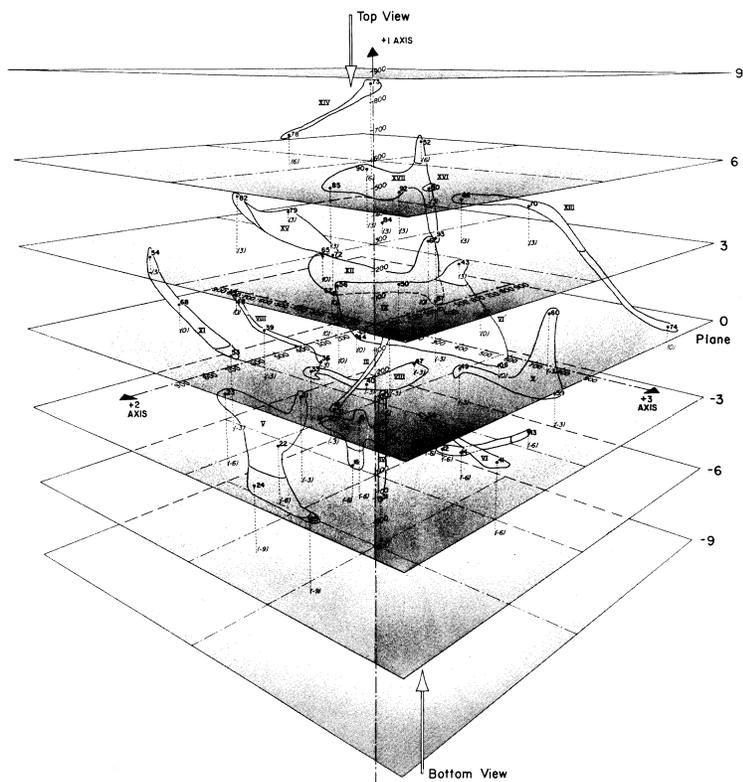
Zdroj: autor.

Metoda se poprvé v sociologii objevila na přelomu 50. a 60. let, nicméně nejprve pouze na prostorově agregovaných datech a za použití malého počtu sociálních (profesních) kategorií [Feldman, Tilly 1960; Beshers 1963; Beshers et al. 1964; Beshers, Laumann 1967]. Jako první rozpracoval tuto metodologii na primárních datech z egocentrické sítě E. O. Laumann [Laumann, Guttman 1966; Laumann 1966; Laumann 1973]. Laumann pracoval nejprve s daty z výzkumu ze dvou měst ve státě Massachusetts s kumulovanou maticí výskytů pro 55 x 55 profesních kategorií.¹⁴ Do analýzy vstoupily podmíněné pravděpodobnosti, že alter bude v profesi B za předpokladu, že ego je v povolání A. Výsledkem analýzy „nejmenšího prostoru“ (multidimenzionální škálování) se stal třídimenzionální prostor, v němž jedna osa představuje vertikální stratifikaci silně vázanou na prestiž či obecněji sociální status, charakter zbylých dvou bylo však obtížné jednoznačně určit. Autoři zmiňují, že mají blízko k tomu, co bývá nazýváno horizontální dimenzí (tzv. situusy profesí). Na vzniklé skupiny profesí je třeba pohlížet jako na určité oblasti vrstev (např. samostatně činní vs. zaměstnanci, průmyslový vs. sektor služeb) než jako na ostře oddělené třídy s přesně definovanými hranicemi. Pouze mezi nejnižšími a nejvyššími skupinami bylo možno nalézt jisté „třídní hranice“. Ty autoři chápou jako „silný vzájemný vztah někte-

¹⁴ Později ve výzkumu z roku 1966 provedeném v oblasti Detroitu použil Laumann redukovanou verzi 16 profesních kategorií [Laumann 1973: kap. 4].

rých profesí utvářený prostřednictvím společenských vztahů spíše než jako krystalizaci objektivních statusových charakteristik“ [Laumann, Guttman 1966: 177]. Výsledky analýzy a princip grafické reprezentace stratifikace sociální struktury jako vztahů mezi pozicemi dokumentuje obrázek 2.

Obrázek 2. Objektivní sociální distance. Grafická reprezentace sociální struktury na základě asociací. USA 1963



Zdroj: [Laumann, Guttman 1966: 176].

Na popsaném principu vzdáleností odvozených na základě asociací kategorií profesí jsou dnes dokonce založeny některé stratifikační škály: kupříkladu revidovaná škála CAMSIS využívající zákonitosti partnerské homogie¹⁵ [Prandy

¹⁵ Zatímco původní verze Cambridge Scale vycházela navíc z údajů o profesi přátel

1990; Prandy, Lambert 2003] a statusová škála odvozená ze vzorců přátelství [Chan, Goldthorpe 2004]. Obě se vyznačují tím, že oproti původnímu přístupu E. O. Laumanna zahrnují také ženské profese a rovněž existují v národních variantách. Inherentní vlastností relačních škál je, že na rozdíl od běžně používaných stratifikačních měřítek nepoužívají jednu či několik předem daných dimenzí k určení statusu (např. nejrozšířenější socioekonomický status ISEI je odvozen z příjmu a vzdělání), ale odráží míru obecného zvýhodnění ve společnosti.

Homophily – princip diferencovaného sdružování

K sociálním interakcím dochází mezi aktéry s podobnými vlastnostmi. Neboť podle principu „rovnocenného kontaktu“, který formuloval G. Simmel, „asociaci, která by měla demokratickou strukturu, může určitá sociální vrstva realizovat pouze uvnitř sebe sama a podle tohoto principu se často stává, že sociabilita mezi příslušníky odlišných sociálních tříd je obtížná a nepříjemná.“ [Simmel, Huges (1911) 1949: 257] Neviditelná síla zákonitosti *homophily*¹⁶ – „podobnost vede ke kontaktu“ – strukturuje vazby v sítích různých forem od dlouhodobých intenzivních vazeb jako přátelství a manželství, či krátkodobější a omezenější formy relací jako spolupráce, hledání a přenos informací, vzájemná pomoc, směna, ale také jednoduché povědomí o někom nebo spoluvýskyt ve veřejném prostoru [McPherson et al. 2001]. V důsledku tohoto principu, jak ukazují výsledky mnoha analýz sociálních sítí, se naše osobní síť do značné míry vyznačuje homogenitou, nejen co se týče sociodemografických charakteristik, chování, hodnot a aspirací, ale i psychologických vlastností. Míra homogenity pochopitelně variuje v závislosti na kulturních podmínkách té které společnosti a stupni její modernizace a rozhodně není absolutní, nicméně i pozdně moderní, svrchovaně demokratické společnosti se vyznačují překvapivě vyso-

(princip mapování společenského prostoru na základě sociální interakce aplikovali autoři již na počátku sedmdesátých let [Stewart, Prandy, Blackburn 1973, 1980]), tak revidovaná verze škály CAMSIS z 90. let minulého století je konstruována pouze na základě manželských vzorců. U nich je velkou výhodou dostupnost dat, která krom sociologických výzkumů mohou pocházet i z matričních záznamů o sňatcích. To umožňuje vedle škál mapujících moderní společnosti aplikovat sociálně interakční přístup i na historická data, viz kupříkladu popis stratifikačního systému 19. století [Prandy, Bottero 1998]. Informace o CAMSIS: Social Interaction and Stratification Scale jsou dostupné na internetové stránce <<http://www.camsis.stir.ac.uk>>.

¹⁶ V textu ponechávám původní anglický výraz *homophily*, neboť v českém překladu by mohlo dojít k záměně s pojmem homofilie. Zavedení tohoto pojmu do sociologie je připisováno Lazarsfeldovi s Mertonem [1954]. Laumann používá pro mechanismus diferencovaného sdružování příznačně označení „like-me“ efekt [Laumann 1966].

kou mírou homophilie v sociálních sítích. Tento mechanismus – který nabývá dvou základních forem: statusové a hodnotové [Lazarsfeld, Merton 1954] – je jeden z nejzákladnějších zákonů fungování a reprodukce společenské struktury.

Stricto sensu, jak ukazují McPherson a kol. [McPherson et al. 2001], z teoretického hlediska je třeba rozlišovat mezi homophily základní (baseline homophily), danou demografickými vlastnostmi, ta utváří síť na základě strukturních příležitostí ke kontaktu, a k ní komplementární vnitroskupinovou (inbreeding homophily), kterou lze měřit jako odchylku od modelu náhodné asociace uvnitř skupiny. Ta vyjadřuje míru souboru příležitostí k interakci uvnitř vlastní skupiny. Početně málo zastoupené kategorie jedinců, v jejichž síti by normálně dominovali zástupci společenské majority, v takovém případě mají ve svém sociálně blízkém okolí sobě mnohem podobnější, než bychom očekávali na základě znalosti strukturních příležitostí daných velikostí skupin v populaci, jak postuluje Blauův teorém paradoxu nerovnosti [Blau 1977a], o kterém pojednávám dále.

Základním zdrojem homophily je geografický prostor a fyzická vzdálenost v něm. Jde zkrátka o problém vynaloženého úsilí tyto vzdálenosti překonávat (o Bourdieuhovo pojetí sociálních distancí jako vyjádření prostorového zakotvení kulturních rozdílů, jež zdůrazňuje spíše obrácenou logiku, v níž je prostorová vzdálenost vyjádřením/důsledkem vzdálenosti sociální,¹⁷ jsme se již zmínili v úvodní části). Homogenita sociálního okruhu vzniká v důsledku omezení příležitostí ke kontaktu. Makrostrukturní teorie P. Blaua nám říká, že homophily je funkcí strukturní vlastnosti – velikosti skupiny, přesněji řečeno jde o efekt distribuce sociálních kategorií v populaci [Blau 1977a,b]. K vazbám mezi sociálně „nepodobnými“ jedinci dochází s menší pravděpodobností, což vede ke vzniku společenských *nik* (lokalizovaných pozic) uvnitř sociálního prostoru [McPherson et al. 2001: 415]. Lidé ze stejné části sociálního prostoru (předešle v krátkosti na tomto místě, že ten je tvořen dvěma dimenzemi: nerovností a heterogenitou i jejich vzájemnou konsolidací [Blau 1977a]) si budou podobní v tom, jak rozumí okolnímu světu, mnohem více, než, řekněme, náhodně vybraní jedinci.

Mechanismus homophily limituje sociální okruh jedince, neboť má dopad na informace, které se k nám dostávají, postoje, které si utváříme, a interakce, do kterých vstupujeme. K tendenci sdružovat se se sobě podobnými – rovnými do-

¹⁷ Jak poukázali A. S. Feldman a Ch. Tilly [1960], existují dvě základní hypotézy vysvětlující prostorovou residenční segregaci odlišných statusových (profesních) skupin: ekonomické soutěže o bydlení v lokalitě s určitou fixní hodnotou (primárním faktorem je jejich odlišná schopnost platit) a sociální volby (kulturní faktory související s životním stylem vyjadřující určité hodnoty či aspirace a významem některých urbánních oblastí pro vymezování statusových hranic). Jak známo, touto problematikou se extenzivně zabývala již o několik dekád dříve tzv. Chicagská škola (k pojetí sociální distance R. E. Parka viz úvodní část).

chází v důsledku toho, že vzájemná komunikace a sdílení kulturních norem usnadňují koordinaci jednání a posilují skupinovou identitu. Sdružování aktérů na bázi důvěry usnadňuje jejich relativně podobný socioekonomický status tím, že „umožňuje *reciprocitu* ve směně ceněných zdrojů a služeb, jako je kupříkladu vzájemné navštěvování přátel ve svých domovech“ [Laumann 1973: 73]. Lidé ve srovnatelném postavení mají podobné hodnoty, zkušenosti i problémy, se kterými se v životě potýkají. Ty pak zakládají jejich konverzační tématické okruhy a společné zájmy (obecně jde o podobný životní styl), kolem nichž se soustředí jejich přátelské vazby.

Za utvářením podobností a odlišností v sociálním prostoru stojí neviditelná síla *principu diferencovaného sdružování* (differential association) [Laumann 1966], jak je mechanismus homophily někdy také nazýván. Sociální sítě, sdílený kulturní vkus a životní styl slouží jako identifikace sociální podobnosti. Trefně to vyjadřuje rčení „svůj k svému“ (birds of a feather flock together). Lidé sdílící podobnou sociální pozici, z hlediska vertikálních nerovností jde o status či třídu, mají vyšší pravděpodobnost, že se budou navzájem potkávat a sdružovat. K výběru manželských partnerů, přátel, známých proto dochází častěji ze stejné než z vnější skupiny. Lidé tak mohou dokonce aktivně vylučovat některé skupiny ze svého sociálního okruhu, například skrze předpojatost či snobství, aby ochránili své zdroje. Vzájemné „nepotkávání se“ je ale často nevědomý proces, lidé s určitými – sociálními, ekonomickými, kulturními – zdroji se zkrátka pohybují v odlišných sociálních okruzích a mají odlišné životní styly [Bottero 2005]. Princip diferencovaného sdružování významně napomáhá reprodukci nerovností: Znevýhodnění mají tendenci sdružovat se se znevýhodněnými, privilegiovaní s privilegiovanými.¹⁸

Relační paradigma stratifikace – strukturní analýza a sociálně distanční model

Relační perspektiva nerovností ve smyslu vzájemných vztahů mezi lidmi a skupinami v konkrétních lokalitách stála na samém počátku moderní sociologie,

¹⁸ Existuje několik strategií, jak analyzovat homophily v datech popisujících vzájemný výskyt vazeb sociálních kategorií. Mezi dvě základní měřítka patří relativní frekvence vazeb mezi vnitřní a vnější skupinou (např. podíl mezietnických sňatků v populaci) a odchylka od základního modelu, definovaného nejčastěji jako náhodná distribuce vlastností v populaci [McPherson et al. 2001]. První přístup používá např. Blau a Schwartz [(1984) 1997] pro analýzu manželské homogamie a mezigenerační mobility, druhý „random-choice“ model Verbrugge [1977] při analýze vzorců přátelství.

jednak při studiu prostorového uspořádání města v tzv. Chicagské škole (viz dříve představená Parkova a Bogardusova koncepce sociálních distancí) a jednak v kulturně antropologických studiích zkoumajících stratifikační systém lokálních komunit ve třicátých letech [Warner et al. (1949) 1960; 1963]. Reputační pojetí stratifikace, které zavedl L. Warner, klade důraz jednak na *princip symbolického umístování* (symbolic placement), v němž lidé odkazují k pozicím v sociálním prostoru komunity na základě struktury, oblasti a sociálních vlastností, a jednak na *princip statusové reputace* (status reputation), v němž vybraní jedinci z dané komunity – jde o informátory dlouhodobě znalé daného prostředí – posuzují sociální postavení zcela konkrétních lidí (nejčastěji rodin) na základě jejich jednání, které srovnávají s chováním ostatních, ať už jde o morální, estetické či sociální aktivity (participace), víru či etnickou příslušnost [Warner et al. (1949) 1960].

Většina empirických výzkumů v původním relačně-reputačním pojetí stratifikace nepokračovala (výjimkou je např. [Morton 1961]). Z teoretického hlediska převažující konvenční postupy studují pouze efekty příslušnosti k určité sociální skupině (třídě) na rozrůzněnost životního stylu, zejména kulturní preference a spotřebu, nebo na diferencovanost míry asociací (např. partnerská homogamie). Neuvažují tak, nebo pouze okrajově, roli kultury, interakcí a struktury asociací *per se*, tedy jako samotného mechanismu napomáhajícího reprodukci ekonomických nerovností a jejich vzájemné zakořeněnosti.

V posledních zhruba dvou desetiletích se však situace mění, do centra zájmu sociologů studujících sociální stratifikaci se dostávají sociální interakce a relace, proto se vedle tzv. kulturního obratu, podrobněji o něm pojednává následující kapitola J. Šanderové, někdy také v souvislosti s analýzou sociálních systémů a nerovností hovoří o „obratu relačním“. Kořenů relačního paradigmatu stratifikace lze nalézt vícero. Jako první poukázal na to, že „forma a vzorce sociálních relací jsou významnější než jejich samotný obsah“, Georg Simmel [Mizruchi 1994: 330], tedy že sociální jednání je ovlivněno strukturou relací (od diadických k triadickým vazbám) [Simmel 1950]. Dnes se vedle obecného „obratu lingvistického“ obracejícího pozornost sociálních věd k roli jazyka (viz kapitoly K. Vojtíškové a O. Šmídové) jedná zejména o strukturální analýzu a teorii sociálních sítí, jejíž počátek lze hledat v padesátých letech v britské antropologii a sociologii spjaté zejména s výzkumem rodiny a příbuzenských svazků [Bott (1957) 1971], skutečný rozmach pak zaznamenala v druhé polovině let šedesátých při studiu stratifikace profesní struktury, etnik a elit (Laumann, Beshers) a později s nástupem tzv. druhé Harvardské školy, z hlediska problematiky společenských nerovností zkoumající roli sociálních sítí při hledání uplatnění na trhu práce (Granovetter, Lin a další).¹⁹ Jiný vý-

znamný zdroj relačního pohledu na sociální strukturu představuje Bourdieovo pojetí relace jako „objektivního vztahu existujícího nezávisle na individuálním vědomí a vůli“ [Bourdieu, Wacquant 1992: 97] a uvedený původní reputační přístup ke stratifikaci L. Warnera zdůrazňující princip symbolického umístování, význam asociací a statusové reputace.

Strukturní přístup k nerovnostem – zde je třeba zdůraznit, že se nejedná ani o funkcionální strukturalismus, ani „strukturalismus“ substanciální, proto dále používám označení „*relačně strukturní*“, kterým označuji jak mikrostrukturní analýzu sociálních sítí, tak makrosociologickou teorii sociální struktury – se objevuje nejen v mikrosociologii při studiu sociálních relací v malých skupinách (analýza sociálních sítí SNA sleduje vazby mezi aktéry a jejich pozice v síti), ale také v makrosociologických studiích sociálních systémů [Wellman 1983]. Významné místo zde vedle Bourdieuho modelu sociálního pole, o kterém pojednávám v závěru kapitoly, zaujímá makrostrukturní teorie meziskupinových vztahů P. Blaui, kterou představíme na konci této části. Oběma formám relačního strukturalismu je společné, že se zabývají kauzálními relacemi mezi různými sociálními pozicemi a vzorci vztahů mezi entitami v rozdílných pozicích. Chápu ovšem odlišným způsobem sociální strukturu: pro SNA je to síť vztahů, zatímco v makrostrukturním pojetí jde o diferencovanost sociálních pozic v populaci nebo vzájemné meziskupinové asociace [Blau, Schwartz (1984) 1997].

Relačně strukturní analýza nerovností

Relační optika sociálních nerovností klade důraz nikoliv na substance, ale na vzájemné relace a vazby, rovnocennost postavení na základě ekvivalentnosti ve struktuře sítě. Struktury nejsou statické, ale mají povahu dynamických sociálních sítí aktérů a jejich vztahů. Obecně jde v principu o rozdíl mezi substancialistickým (statickým) a relačním pohledem na sociální jednání a strukturu. V sociologicky mainstreamové *substancialistické* perspektivě představují základní jednotku analýzy substance jako „statické entity“ (věci), zatímco v *relačním* myšlení sledujeme dynamiku procesů a vztahů mezi těmito entitami [Emirbayer 1997]. Lidé nepatří pouze do sociálních kategorií, ale jsou také součástí překrývajících se sítí vztahů a asociací. Sociologové by jim tudíž neměli pouze připisovat skupinovou příslušnost („škatulkovat a poté počítat procenta“) v předem daných obsáhlých, teorií apriorně definovaných kategoriích (jako jsou ně-

¹⁹ Podrobněji se lze s historickým vývojem analýzy sociálních sítí a základní terminologií seznámit ve stati L. Buščíkové [1999].

kteře koncepty sociální třídy), ale měli by prioritně zkoumat vznik a podstatu relací a jejich příspěvek k utvářeni hierarchických sociálních kategorií. Snahou relačně strukturního pojetí analýzy je tak sledovat nikoliv obecné základy, tj. popisovat distribuce kategorií a efekty k jejich příslušnosti na postoje a jednání, ale to, jak vzorce vazeb v síti poskytují příležitosti a omezení v důsledku toho, že regulují přístup lidí a institucí ke zdrojům informací, bohatství a moci. Cílem je poznat jak strukturní vlastnosti ovlivňují jednání nad rámec působení normativních omezení, vlastností individuů či pouhých dyadických vazeb. Nejde nám tedy o objektivistickou strukturu popisovanou skřze četnosti kategorií substantiálních entit nebo vzájemné koreláty určitých vlastností či postojů mezi různými agregovanými sociálními kategoriemi (skupinami) – relační přístup se distancuje od zjednodušujícího metodologického individualismu a objektivismu –, ale o strukturní relace těchto pozic a jejich vzájemné vztahy [Wellman 1983]. Forma uspořádání sociálních vztahů vymezuje pole pro jednání aktérů. Posun od metodologického individualismu ke strukturní analýze proto předpokládá odlišnou jednotku analýzy, kterou se stává relace (např. přátelství nebo komunikační toky v organizaci). Sledujeme kupříkladu, zda a do jaké míry je přátelská vazba transitivity nebo zda utváří určitá homogenní seskupení.

Běžné sociologické myšlení používá rutinně kategorie jako „dělnická/střední vyšší třída“ k popisu sociálních pozic. Většina těchto pozic je charakterizována pomocí určitých atributů individuálních aktérů: sociologové je nejčastěji popisují jako skupinu lidí, kteří si jsou demograficky podobní, sdílí určité charakteristiky. Naproti tomu strukturně relační analýzu nezajímá ani tak systém těchto kategorií, tedy souhrn proměnných, který je odvozen z popisu podobnosti individuálních vlastností (jak upozorňují Hanneman a Riddle, ti nejradikálnější strukturní analytici by řekli, že nejsou vůbec sociologické), ale hledá kategorie a znaky z hlediska podobnosti vzorců relací mezi aktéry. Klíčem k pochopení strukturně relační analýzy je skutečnost, že sociální struktury tvoří bloky sociálních rolí nebo pozic, které jsou definovány na základě pravidelností v relacích mezi aktéry, a ne v attributech aktérů samotných [Hanneman, Riddle 2005: kap. 12].²⁰ V tomto smyslu o sociální třídě uvažujeme nikoliv jako o sumě statusů, které jsou vlastní určité skupině lidí, ale jako o shrnující nálepce kupříkladu pro socioekonomické vztahy moci a závislosti.

²⁰ Hanneman a Riddle to ukazují na příkladu „kdo je dělník“? Můžeme o něm/ní uvažovat jako o osobě, která pracuje, jak by nejspíše uvažovala většina lidí, sociologicky mnohem zajímavější je ovšem definice, jakou přinesl kupříkladu K. Marx: „osoba, která prodává kontrolu nad svou pracovní silou kapitalistovi“. Povšimněme si, že v tomto příkladě je význam „dělník“ odvislý od jiné kategorie „kapitalista“ a *vice versa*. Právě to je relace (zde, jak by řekl Marx, relace vykořisťování) mezi nositeli dvou rolí, která definuje jejich význam. [Hanneman, Riddle 2005: kap. 12]

Většina sociologických přístupů – označit je lze jako individualistické statistiky (metaforicky pak jako SPSS přístup, formálně jde o data v matici 2-mode [Borgatti, Everett 1997]) – přistupuje k individuím jako k nezávislé jednotce analýzy. Sociologové tak měří sociální strukturu pouze nepřímo: jako sumu mnoha individuálních korelátů a soustředí se na příčiny a následky variance uvnitř dané sociální kategorie. To ovšem vede k tomu, že opomíjí ty vlastnosti sociálního světa, jež jsou mnohem více než pouhou sumou individuálních jednání. Relační pojetí analýzy umožňuje odhalovat komplexní hierarchie zvýhodnění, a ne pouze popisovat pouhý diskretní předem definovaná strata [Wellman 1983].

Jak naznačeno výše, strukturálně relační přístup se liší od běžné sociologické analýzy v tom, že se zaměřuje na sociální relace a interakce, zatímco tradiční analýza sleduje (a agreguje) vlastnosti individuí. Jde o otázky jako kupříkladu: jaká je intenzita vztahu mezi dvěma jedinci, jakou povahu má sociální okruh (pole) jedince, či jaké parametry sociálního okruhu jsou typické pro určitou sociální kategorii. Princip relačního paradigmatu v sociologii obecně osvětluje také rozdíl ve formátu vstupních dat. Tradiční přístupy v sociálních vědách studují atributy individuí (monadické atributy). V analýze kvantitativních dat, v níž jde nejčastěji o zobecnění na velké populace, tj. s vysokým počtem případů a maximální standardizací výpovědí, pracujeme s daty sestávajícími se z matice, v níž je informace o individuích – atributy (individua tvoří případy, monadické atributy pak proměnné). Naproti tomu relační analýza sítí studuje atributy *párů* individuí (dyadické atributy). Jedním z typů dyadických vlastností v dyadických vazbách jsou sociální relace. Pracujeme s maticí dat 1-mode, či soustavou matic, v níž jsou informace typu aktér – aktér (dodejme, že nemusí jít vždy o osoby, ale také třeba o organizace, vyjadřující jeden typ sociální relace). Zde představují případy páry aktérů a proměnnou tvoří relace [Borgatti, Everett 1997]. Cestou, jak získat data relačního charakteru, byť výrazně omezeného ve velkých populacích, je zjišťovat informace o egocentrické síti jedinců, což lze i v běžných dotazníkových šetřeních, v nichž dotazovaní vypovídají o vazbách a vlastnostech svého sociálního okolí (tzv. generátory počtu, jmen, pozic či zdrojů) [viz např. Laumann 1966; Šafr 2008b].

Konkrétně k relacím směřuje koncept strukturální ekvivalence,²¹ který se objevil v SNA na počátku sedmdesátých let. Významné z hlediska stratifikace je také z něj odvozené pojetí pozice v sociální síti jako zakotvených sociálních

²¹ O strukturální ekvivalenci hovoříme tehdy, když určitý pár vazeb se nachází v síti v (skoro) identické pozici, tedy že jsou propojeni se stejnými uzly. Aktéři (jedinci, skupiny, organizace) vyznačující se strukturální ekvivalencí jsou v síti navzájem „zaměnitelní“, mají stejné strukturální vlastnosti. V porovnání s aktéry v jiných seskupeních disponují podobnými zdroji, vazbami na druhé a mají obdobné zájmy a životní šance.

zdrojů. Vzhledem k tomu, že se pohybujeme ve vícero sítích současně, – Simmel příznačně hovoří o překrývajících se sociálních okruzích –, na jejich rozhraní vznikají tzv. strukturální mezery (structural holes), které představují v závislosti na tom, kde se jedinec v síti nachází, buď poziční výhodu, či naopak znevýhodnění. Tyto pozice v síti jsou totiž distribuovány mezi aktéry skoro vždy nerovnoměrně, čímž se mohou (ale také vůbec nemusí) stát zdrojem nerovností. Nejde tedy bezprostředně o samotné zdroje zakotvené v síti spjaté nejčastěji s nejvyšším dosažitelným/mobilizovatelným statusem, jak definoval sociální kapitál P. Bourdieu [(1979) 1984], ale o pozici ve struktuře sítí, která sama o sobě znamená buď izolaci, nebo, jak ukazuje R. Burt [1992], v případě neredundantních kontaktů, tedy takových, které nám umožňují dostat se do odlišného prostředí, výhodu, kdy pozice zprostředkovatele na rozhraní odlišných sítí představuje sociální kapitál.

Sociální struktura jako systém vztahů mezi sociálními pozicemi

Pro pochopení rozdílu mezi konvenčním a relačním paradigmatem je podstatná odlišnost pohledu na sociální strukturu.²² V relačních přístupech sociologové zaprvé „nechápu ,strukturu‘ jako na něco, co má vliv na sdružování a uspořádání lidí, spíše zdůrazňují, že právě diference v přátelských vazbách a životním stylu samy konstituují stratifikační řád. Rozvrstvení společnosti tedy vzniká v rutinních každodenních aktivitách odehrávajících se v běžných životech lidí, ve vzorcích voleb, které všichni děláme“ [Bottero 2005: 164]. Zadruhé, struktura je konceptualizována heuristicky jako vícerozměrný vztahový prostor. V relačním pojetí sociální strukturu definujeme jako „dlouhodobě přetrvávající systém sociálních vztahů mezi sociálními pozicemi“ [Laumann 1966: 3]. Jak jsme viděli již v části věnované objektivním sociálním distancím, trvalý systém

²² Pokusy vymezit, co se rozumí pod pojmem sociální struktura, se při komparaci jednotlivých teorií zdá jako něco zcela neuskutečnitelného. Autoři používající tento pojem s ním často pracují vágně, spoléhají se především na intuitivní porozumění, které je poplatné běžnému užívání. Pojem sociální struktura je tak často používán buď jako synonymum pro slovo „společnost“, ve smyslu pozice v ní z hlediska určité sociální kategorie, anebo poněkud specifitěji jako pozice ve stratifikačním systému [u nás např. Tuček et al. 2003]. V kolekci slavných statí pojednávajících o sociální struktuře P. Blau připomíná, že v zásadě existují dva sociologické pohledy na sociální strukturu: jako na systém sociálních vztahů mezi odlišnými částmi společnosti či skupinami, anebo jako na systém logických vztahů mezi obecnými principy, které představují teoretickou interpretaci sociálního života, nikoliv konceptuální rámec pro interpretaci empirických podmínek (např. Lévi-Strauss) [Blau 1976: 220].

uspořádání sociálních pozic utváří sociální stratifikaci. Struktura společnosti je stratifikována do té míry, v níž existuje tendence struktury omezovat intimní sociální vztahy, zejména pokud jde o manželství či přátelství [viz Beshers 1963; Laumann 1966; Laumann 1973; Blau, Schwartz (1984) 1997].

Zde je třeba poznamenat, že přátelství a sousedství má z hlediska stratifikace poněkud odlišný význam: „přátelské volby vykazují nejvyšší míru exkluzivity“ [Laumann 1966: 141]. Na základě zjištěné nejsilnější vazby postojů a jednání souvisejícím se sociální třídou a ekonomicko-politickými názory právě u přátelství (v porovnání s ostatními sledovanými typy interakce příbuzenství a sousedství), Laumann dochází k závěru, že právě strukturace přátelských vazeb reprodukuje třídní či statusovou strukturu v první řadě.²³

Výše uvedený model dále rozvinuli Beshers s Laumannem ve formální teorii sociální struktury jako sítě [Beshers, Laumann 1967]. Měřítkem sociální distance je v principu délka cesty v síti. Tuto vzdálenost, která bere v úvahu charakter celé sítě, chápou jako stochastický proces (matic pravděpodobnosti prvního přechodu), tedy jako počet určitých kroků: např. v mobilní tabulce tvořené relativními pravděpodobnostmi je to hypotetický počet generací, který by potřeboval potomek pocházející z určité kategorie k tomu, aby se dostal do jakékoliv profesní pozice generace otců, přičemž daný krok začíná pokaždé znovu s novým vstupním rozložením pravděpodobností. Koeficienty měřící distance lze interpretovat jako pravděpodobnosti vzájemného spoluvýskytu událostí.

Sociální pozice představuje určité umístění v sociálním prostoru a je vymezena s ohledem na ostatní pozice, se kterými může, ale také nemusí být propojena [Laumann 2006]. Analyticky je třeba rozlišit mezi sociální pozicí a individuem v této pozici. Jednotku strukturní analýzy tvoří specifická relace mezi jednotlivými páry aktérů a absence vztahu je stejně významná jako její přítomnost. Na základě mnohaletého studia sociálních sítí definoval Laumann tři základní postuláty strukturální analýzy [ibid.: 74–75]. Postulát specifických vztahových struktur (1), podle něž se každý sociální systém vznikající z mnoha odlišných typů relací (spojujících pozice navzájem) vyznačuje multiplicitou sociálních struktur. Neexistuje nic jako „pravá, za vším stojící sociální struktura“, každá struktura odráží svou vlastní logiku sociálních omezení. Podle postulátu utváření distance mezi sociálními pozicemi a skupinami (2) podobnost statusu, postojů, přesvědčení a jednání usnadňuje formování intimních (nebo konsensuálních) vztahů. Čím více si jsou dvě pozice nepodobné z hlediska statusu jejich

²³ V další analýze struktury profesních skupin na datech z výzkumu provedeného v roce 1966 v metropolitní oblasti Detroitu analyzuje pouze vazby ega a tří alter – přátel [Laumann 1973: kap. 4].

držitelů, tím menší pravděpodobnost, že mezi nimi dojde ke vzniku pozitivního vztahu, a v důsledku toho mezi nimi vzniká v sociální struktuře „větší vzdálenost“. Příkladem mechanismu generujícího distanci je kontakt rovnocenných statusů (equal status contact) neboli v dřívější části této kapitoly popsany princip homophily, který podporuje propojení a vzájemnou atraktivitu mezi držiteli podobných statusových pozic. Podle postulátu strukturních kontradikcí (3) se komplexní sociální systémy vyznačují strukturními rozpory, které vycházejí z odlišných principů organizace daných specifickými vztahovými strukturami. V důsledku toho se jednak strukturní diferenciací stává základním mechanismem diferenciací zájmů a jednak vede k odlišnostem ve standardech hodnocení (hodnoty), protože sociální pozice jsou zakotveny v odlišném, jinak lokalizovaném komunikačním prostředí, které omezuje dostupnost informací, zkušeností a jiných zdrojů.

Multidimenzionální prostor pozic – makrosociologická teorie meziskupinových vztahů P. Blaua

Zjednodušeně řečeno většina teorií se snaží vysvětlit vzorce relací mezi lidmi, které utváří základní prvky sociální struktury, většinou na základě sfér mimo tuto strukturu, ať už jde o technologické, kulturní, ekonomické či psychologické faktory. Inspirován G. Simmelem přišel P. Blau s opačným přístupem, v němž parametry struktury samotné ovlivňují relace. Sociální struktury (množné číslo je zde na místě) jsou zakořeněny v rozlišování, které lidé činí v rámci vztahů daných rolí a ve vzájemném sdružování. Diferenciací rolí a pozic a jejich ne/vědomé rozlišování u druhých následně ovlivňuje interakci. Makrostrukturu společnosti lze proto definovat jako multidimenzionální prostor sociálních pozic, v nichž se lidé s odlišnou mírou pravděpodobnosti nacházejí. Tato struktura zároveň determinuje jejich sociální vztahy. Sociální struktura je tedy vymezena kvantitativně – Simmelovsky (viz dále), jako rozdělení populace mezi odlišnými sociálními pozicemi.²⁴ Blau rozlišuje její tři hlavní parametry, které utváří souřadnice pozic sociálních kategorií: vertikální *nerovnost* (status, pří-

²⁴ Sociální strukturu Blau definuje jako pozorovatelný aspekt sociálního života: diferenciací (velikost podílu kategorie v populaci) mezi lidmi, která „je zakořeněna v rozdílech, které lidé dělají ve svých rolích vztazích“ [Blau 1977a: 3]. Důležité je, že se musí jednat o ty rozdílnosti, které lidé sami považují za podstatné a v rámci asociací s druhými je tak rozeznávají. Tento předpoklad pochopitelně není samozřejmostí (podrobněji viz kapitolu O. Šmídové) a Blau se mu podrobněji nevěnuje. Empiricky sociální struktura odpovídá „distribuci populace mezi sociálními pozicemi v mnoha dimenzích“ [ibid.].

jem), horizontální *heterogenitu* (nominální charakteristiky jako pohlaví či etnikum) a jejich *konsolidaci* (vzájemnou provázanost).

Blau podobně jako později Bourdieu řeší problém, jak jsou jedinci ve více-rozměrném sociálním prostoru umístěni. Zatímco Bourdieu upírá pozornost především ke kultuře (praxi a normám), Blau poukazuje na to, že pozice v sociálním prostoru je primárně funkcí parametrů struktury samotné, v níž se nacházíme.²⁵ Vychází přitom ze Simmelova pojetí překrývajících se sociálních okruhů, podle nějž lidé v moderní společnosti patří do mnoha skupin souběžně, které mají alespoň částečně odlišné členy, v důsledku toho se jedinci nachází na rozhraní komplexních sítí vzájemně propojených skupin [Simmel 1950]. Základní princip – platí jak pro vertikální statusové charakteristiky, tak pro příslušnost k nominálním kategoriím (např. etnikum, gender) – sleduje, do jaké míry jsou jednotlivé sociální diference na sobě nezávislé (hraničními případy jsou překrývání vs. konsolidace). Jeho teorie se liší od výše zmíněné mikrostrukturální analýzy sociálních sítí (kam lze přiřadit i dříve představené výzkumy E. O. Laumann) v tom, že neanalyzuje vztahy mezi individui v uzavřených skupinách, ale celé komunity či společnosti.

Jak naznačeno, ústřední charakteristika Blauova modelu spočívá v tom, že nesleduje vliv kulturních hodnot a norem na utváření sociální struktury, nýbrž efekty distribuce podílů kategorií v populaci. Blauova teorie je tedy povýtce makrosociologická a strukturalistická. Odhlíží od kulturního vysvětlení sociální struktury (normy, hodnoty) i psychologických motivů lidského jednání. Proč se jí tedy zabývat v této studii, kde upíráme pozornost zejména ke kulturním prostředkům a jejich funkci při vymezení sociálního postavení? Blauův systém je relačně strukturální teorií *par excellence*. Zároveň představuje v sociologii nejobecnější teorii sociálních nerovností, která byla navíc mnohokrát empiricky testována a stala se základem jiné, v současnosti významně se rozvíjející teorie ekologického modelu sdružování (aplikovaného např. na vznik dobrovolných organizací, kulturní participace či strukturace profesí dle sociodemografických vlastností).²⁶ Předně Blau chápe sociální strukturu jako strukturu pozic a jejich

²⁵ Srovnání těchto teorií kulturní reprodukce (Bourdieu) a makrostrukturální teorie mezi-skupinových vztahů (Blau) je, ač se v podstatě obě zabírají stejným problémem vícedimenzionality nerovností, obtížné. Zatímco Blauova formální teorie je deduktivním systémem logicky propojených propozic a vyznačuje se precizní formulací pojmů, tak Bourdieuho [Bourdieu (1979) 1984] pojmový aparát je extrémně vágní a stává se, že některá jeho tvrzení se dostávají do vzájemného rozporu. Zatímco Bourdieu používá empirické příklady v podstatě pouze jako ilustraci, Blau nejprve definuje propozice, které poté testuje (a také následně některé teorémy reformuluje viz [Blau, Schwartz (1984) 1997]).

²⁶ Tato teorie, jejímž autorem je M. McPherson [1983], zcela „obrací pohled“ na sociální jevy: sociální entity (jako organizace, profese ale i různé kulturní formy, jako např. hu-

asociací. Nezkoumá tedy, jak jsou produkovány názory a postoje na základě odlišné příslušnosti agregovaných individuí ke skupinové (například třídní) kategorii, ale sleduje efekty sociální struktury samotné, ať už jde o míru heterogenity nebo vzájemnou kompozici dílčích dimenzí, na vzájemné asociace lidí. Integrace sociální struktury nezávisí na funkční propojenosti nebo kulturně hodnotovém konsensu, jak zdůrazňuje dřívější funkcionální teorie, ale na face-to-face kontaktech a interakcích mezi sociálními kategoriemi v populaci.

Nejpodstatnějším parametrem Blauovy teorie je velikost skupiny. Podle základního tvrzení malé skupiny musí mít relativně více asociací s vnějšími skupinami než velké (majoritní) skupiny, čímž se zvyšuje sociální integrace. Blau tak navazuje na Simmela, zakladatele „kvantitativní sociologie“. Aby nedošlo k zmatení pojmů, je třeba zdůraznit, že pod pojmem kvantitativní zde máme na mysli problematiku vlivu „četnosti“ jako takové, tedy nikoliv metodu zkoumání vztahů mezi proměnnými, jak tento pojem bývá v sociologii běžně chápán. V Simmelovském pojetí kvantitativní sociologie představuje konceptuální a teoretickou analýzu kvantitativních dimenzí sociálního života. Jde o důsledky počtu, velikosti a distribuce lidí na jejich sociální vztahy [Blau 1977a, b].²⁷ Cílem Blauovy makrostrukturalistické teorie je vysvětlit dvě hlavní stránky sociálního života: meziskupinové vztahy a sociální mobilitu, spolu s dalšími jevy jako sociální směna a konflikt. Jak naznačeno výše, teorie zdůrazňuje vliv strukturálních podmínek daných kvantitativními parametry: omezení a příležitosti dané velikostí, sociální kompozicí skupin, jejich rozmístěním v prostoru a z nich odvozených komplexních konceptů.

Hlavním východiskem teorie je, že strukturální podmínky omezují možnosti a ovlivňují sociální relace, a to i tehdy, pokud jsme svědky na první pohled viditelných a třeba i opačných vlivů kulturních (hodnot) či psychologických. Hete-

dební styly) díky převládajícímu principu homophily v sociálních sítích vytváří v Blauově vícerozměrném prostoru *niky*. Ty, aby přežily, musí získávat nové aktéry. Lidé se tak stávají zdroji, o které mezi sebou niky (kulturní formy) soutěží. Pochopitelně, že i lidé soutěží o určité formy kulturních praktik, neboť je vymezují vůči ostatním sociálním kategoriím a slouží jim tak k vymezování skupinové identity (viz Bourdieuhovo model kulturní re/produkce nerovnosti [Bourdieu (1979) 1984]. Ten současně poukazuje i na vzájemnou dualitu pole a aktéra). Z hlediska vztahu kulturního vkusu a participace (hudební styly, volnočasové aktivity) a mechanismu homophily v sociálních sítích ekologickou teorii kulturních nik rozpracovává Noah Mark [1998, 2003].

²⁷ Výstižně to dokumentuje příklad, který uvádí sám Simmel: „Role milionáře na malém městě a ve velkoměstě je odlišná. Podoba, kterou město získá z jeho přítomnosti, je jiná u jednoho milionáře na desetitisícovém maloměstě oproti půlmilionovému městu s padesáti miliónáři, a to i přes skutečnost, že numerický poměr těchto milionářů ke zbytku populace (jenž by sám o sobě měl určovat význam) zůstává stejný.“ [Simmel 1950: 98]

rogenitu teorie pojímá relačně ve vztahu minority k majoritě. „Máme svobodnou volbu vyhnout se přátelství s jakýmkoliv druhem osoby – černým, chudým, tlustým nebo jakýmkoliv jiným – ale zcela zjevně nemáme volnost v tom stát se přátel, pokud k takovému přátelství nenastanou v našem okolí vhodné podmínky.“ [Blau, Schwartz (1984) 1997: 13] Zákon strukturní příležitosti funguje neodvratně: za předpokladu, že v populaci je, řekněme, jedna desetina afroameričanů, pak většina bělochů zkrátka nemůže mít za přítele (nebo za partnera) černocho, protože to by nerealisticky předpokládalo, že každý černocho má za kamaráda alespoň devět bělochů.

Teorie vychází ze čtyř základních předpokladů: 1. výskyt asociací mezi lidmi záleží na jejich sociální distanci; 2. sdružování je podmíněno příležitostmi k sociálnímu kontaktu; 3. stýkání se s jinými skupinami či straty podporuje sociální mobilitu; 4. ve velkých populacích vliv hlavních dimenzí sociálních diferencí na sociální život přesahuje nad vlivem ostatních dimenzí [ibid.: 193]. Z těchto vstupních předpokladů je odvozeno více jak dvacet teorémů, které vysvětlují sociální strukturu a mechanismy asociací sociálních kategorií. V nich Blau mimo jiné ukazuje, že strukturní podmínky mají leckdy na první pohled paradoxní dopady na sociální život. Význam a důsledek nerovností je kontextuální. Například podle *teorému paradoxu nerovnosti*, s tím, jak dochází ke koncentraci určitého statku (například moci, bohatství) za určitou hranici, kdy většina lidí je vlastně chudá, tím se ve skutečnosti snižuje celková nerovnost v populaci, neboť je-li většina bohatství v rukou čím dál tím menšího počtu lidí, tak rozdíly uvnitř většiny populace klesají. Tím se extrémní nerovnost paradoxně proměňuje v rovnost [Blau 1977a: 9]. Jednotlivé teorémy byly mnohokrát empiricky testovány [např. Blau, Schwartz (1984) 1997; Karpiński 2006]. Kritiku Blauovy teorie rozvinul R. Collins [1979], podle nějž se jedná o zamaskovanou variantu v době jejího vzniku již *de facto* opuštěného strukturálního funkcionalismu.

Shrňme na tomto místě předchozí výklad koncepce sociální struktury jako systému vztahů mezi pozicemi. Sociálně-distanční perspektiva pohlíží na sociální strukturu jako na multidimenzionální sociální prostor tvořený lidmi v různých pozicích, strukturovaný reálnými vztahy a interakcemi konkrétních lidí, za nimiž stojí vždy určité hodnoty a normy, tedy kultura. Přístup vychází z myšlenky, že ekonomické a sociální vztahy jsou navzájem zakořeněné. Rozdílné vztahy určují vzdálenosti uvnitř sociálního prostoru. Tyto distance jsou podmíněny pozicí v sociální síti a sdílenými preferencemi (kulturním vkusem). Lidé mají tendenci vyhledávat kontakt se sobě podobnými, aby minimalizovali neurčitost, která může přinést riziko, a upevnili identitu vlastní skupiny. K identifikaci sociální podobnosti slouží životní styly [Bottero 2005]. V relačním paradigmatu tedy již nejde o třídu jako určitý typ socioekonomické kolektivity, ale

spíše o vznik mezitřídních hranic na základě sociálně podmíněného sdružování spolu s konstrukcí skupinových hranic pomocí způsobů kulturního vymezování a odlišování se. Proces formování tříd se odehrává skrze dnes v pozdně moderní společnosti značně individualizované distinkce a interakce, které se vyznačují značnou lokální kontextualitou.

Kulturalistický přístup k třídní analýze – prostor sociálních pozic

Výklad relačního pohledu na stratifikaci by nebyl úplný, kdybychom alespoň v krátkosti neukázali, jak se výše pojednaná východiska projevují při konceptualizaci sociálních tříd a v náplni třídní analýzy.²⁸ Připomeňme, že obecně se lze setkat se dvěma přístupy ke zkoumání stratifikace. Nejedná se ani tak o samotnou definici třídy jako spíše o zorný úhel empirického a teoretického studia nerovností, který se pochopitelně nevylučuje, spíše se doplňuje a prolíná navzájem. V prvním – tradičním či konvenčním, zdůrazňujícím materiální a ekonomickou stránku sociální stratifikace (označovaný je také jako „employment aggregate approach“ [Crompton 2008]), definuje třídu pozice určité profesní kategorie na pracovním trhu a postavení v práci (např. zaměstnanecké vztahy a vztah k výrobním prostředkům), případně mocenské postavení. Zkoumány jsou důsledky odlišných třídních pozic na životní šance (mobilita, příjmy, riziko nezaměstnanosti atd.). Klíčovou otázkou zde je, „kdo dostává kolik a za jakých podmínek“. Druhý – kulturalistický přístup vychází z perspektivy stratifikace, v níž třídní postavení určují symbolické prostředky a interakce. Hovoříme-li zde o třídách, pak se jedná o tzv. teoretické „třídy na papíře“ – empiricky identifikované shluky jedinců dané podobným životním stylem (Bourdieu) či „diferencované latentní struktury“ vymezené asociacemi rovnocenných statusů [Laumann 1966]. Třída představuje soubor aktérů v podobném postavení uvnitř prostoru sociálních pozic [Bourdieu 1985]. Ti mají k dispozici podobné zdroje a vyznačují se

²⁸ Obecně lze při konstrukci sociální třídy postupovat dvěma analytickými postupy. V deduktivním je třída dána apriori na základě předem daného klasifikačního schématu. Na základě teorie rozdělíme profese do tříd, a teprve v dalším kroku mezi nimi sledujeme rozdíly v jednání či životních šancích. Při induktivním postupu jsou sociální třídy konstruovány na základě diferenciací v životním stylu. Zaměstnání zde slouží pouze jako analytický znak, jako *proxy* obecnější pozice v sociálním prostoru. Životní styl sám o sobě utváří distinktivní skupiny, které za předpokladu, že splňují určité podmínky (např. nízké relativní distance, homogenita sdružování a kulturních praktik), lze považovat za sociální třídy. Toto pojetí odpovídá výše pojednanému relačnímu principu stratifikace, které definuje statusové skupiny/třídy heuristicky v analýze interakcí.

podobnými zájmy a zvyky, ať už jde o spotřebu materiální či kulturní, sebereprezentaci anebo preference v životosprávě. K třídní strukturaci tedy nedochází čistě pouze na základě ekonomických vztahů, ale také skrze kulturní praxi. Určení a definování statusové či třídní pozice rovněž probíhá na principu mezigrupinového vymezování – symbolického umisťování sebe a druhých na základě životního stylu (hodnot, vkusu atd.) [Warner et al. (1949) 1960; Bourdieu (1979) 1984]. Tedy na základě symbolické či kulturní hodnoty, kterou určitým „vlastnostem připisují sami jejich nositelé, teprve ta z nich dělá účinná sociálně třídící kritéria“ [Marada 2003: 142]. K procesu sociální stratifikace dnes dochází v první řadě „na úrovni soukromých sociálně kulturních interpretací: jakožto proces(u) vzájemného třídění, jehož autonomním subjektem jsou samotní sociální aktéři ...“ [ibid.: 144–145].

Třída se v tomto pojetí blíží Weberově statusové skupině (Stände), která je vymezena nikoliv objektivně na základě ekonomického postavení na pracovním či jiném trhu, jak je tomu u sociální třídy,²⁹ ale subjektivně v hodnocení druhých, především na základě prestiže [Weber (1921/22) 1980]. Jde tedy o produkt interakce, který je rovněž svázaný s různými životními styly. Weberův koncept statusové kultury klade důraz na roli interakce mezi členy a vlastnictví kulturních zdrojů při utváření vnitřní solidarity určité statusové skupiny a její schopnosti udržovat si odstup od ostatních skupin. Představitelé takto pojatých třídních pozic si jsou podobní nejen z hlediska ekonomických vlastností (pozice na trhu práce, majetek), ale také z hlediska jednání. Třídy zde nejsou nahlíženy jako tzv. reálné kolektivity, zájem se přesouvá k výzkumu reprodukce hierarchií a nerovností skrze kulturu [Bottero 2005]. K sociální třídě tak přistupujeme spíše v zorném úhlu kulturních praktik a odlišností životního stylu než primárně na základě postavení profesních kategorií na trhu práce. Zdůrazněme na tomto místě, že definice třídy je i v tomto pojetí stále odvislá do značné míry od ekonomického postavení určité profesní skupiny, právě v tom překonává Bourdieu původní Weberovo rozlišení třídy a statusu. Naproti tomu status lidé získávají individuálně – resp. odvozen je z pozic, které ve společnosti zaujímají – výhradně skrze symbolický rozměr životního stylu. Status proto definujeme jako „strukturu vztahů vnímané (a široce uznávané) sociální nadřazenosti, rovnosti či podřazenosti mezi jednotlivými individui“ [Chan, Goldthorpe 2007: 514].³⁰

²⁹ Sociální třídy M. Weber [(1921/22) 1980] definuje na základě zdroje příjmu a vysokou mírou sociální uzavřenosti. Určuje je majetek, původ nebo povolání.

³⁰ Dodejme, že pro většinu amerických sociologů byly třídy vždy spíše jakýmsi agregátem podobného statusu (významnou výjimkou je E. O. Wright), zatímco evropská tradice zdůrazňovala při jejich conceptualizaci objektivní vztahy v ekonomické sféře a pozice na trhu práce [Chan, Goldthorpe 2007].

Obdobně jako konceptualizoval sociální třídu Warner na principu vícedimenzionálního postavení, symbolických kritérií a asociací [Warner et al. (1949) 1960],³¹ chápe i Bourdieu postavení aktéra v sociálním prostoru jako pozici, kterou zastává v odlišných polích na základě distribuce jeho kompetencí či kapitálů (ekonomický, kulturní, sociální a symbolický (prestiž, reputace)). Podstatný rozdíl je ovšem v tom, že pro Bourdieua je postavení aktéra dáno systémem souřadnic, ve kterém první osa představuje celkový objem kapitálu jedince, zatímco druhá dimenze reprezentuje kompozici jednotlivých druhů kapitálů (jejich relativní váhu) [Bourdieu 1985: 724]. Jedná se v podstatě o analogii k dřívějšímu konceptu multidimenzionálního socioekonomického statusu a inkonsistence jeho složek, v němž byl původní přístup G. Lenskiho – kde status tvořily dílčí dimenze příjmu, profese, vzdělání a etnika [Lenski 1954] – rozšířen o dimenzi životního stylu [Machonin 1969], tedy přibližně to, co později Bourdieu nazývá kulturním kapitálem.

Lidé – individuálně většinou nezávisle na jiných – soupeří o zdroje v různých sociálních arénách, ty Bourdieu označuje pojmem *pole*. *Pole* představuje systém sociálních pozic daných strukturou v mocenských vztazích. Zatímco třídy jsou definovány na základě jasně oddělených hranic (daných mj. kulturní praxí), pole jsou sítěmi, které mají mnohem difúznější charakter. Analyticky lze *pole* definovat jako „sít nebo konfiguraci objektivních relací mezi pozicemi“ [Bourdieu, Wacquant 1992: 97]. „Tyto pozice jsou vymezeny objektivně – ve své existenci a v determinacích, které kladou na své reprezentanty, aktéry či instituce – jejich současným a potencionálním postavením (*situs*) ve struktuře distribuce moci (či kapitálu), jejíž držení ovládá přístup ke specifickým ziskům, o které se v daném poli hraje, jakož i jejich objektivními vztahy k ostatním pozicím (dominance, subordinace, homologie, atd.).“ [ibid.: 97] Bourdieuho koncept „mocenského pole“ představuje různé sféry života ve společnosti, vytváří autonomní světy – pole s vlastním řádem a pravidly hry, které působí na všechny aktéry, kteří do něj vstoupí (např. věda, náboženství, politika). Pole je zároveň prostorem konfliktu a soutěže, „bojištěm“, kde účastníci soupeří o ustavení monopolu nad tím druhem kapitálu, který je v daném poli nejučinnější. V rámci pole aktéři bojují o definice identity a hierarchie.

³¹ Warner definuje třídu následovně. „Sociální třídou rozumíme dva nebo více způsobů uspořádání lidí, které existují v jejich představách a podle nichž jsou zařazováni členy komunity do sociálně nadřazených a podřazených pozic. Příslušníci třídy mají tendenci se ženit nebo vdávat ve svém vlastním uspořádání, nicméně hodnoty společnosti dovolují společensky vzestupný a sestupný sňatek. Třídní systém také vede k tomu, že děti se narodí se stejným statutem jako jejich rodiče.“ [Warner et al. 1963: 36–37]

Třídní analýza sleduje, co mají lidé společného a čím se odlišují od příslušníků jiných tříd. Tradiční témata výzkumu, v němž je třída definována jako demografická identita utvářená skrze procesy strukturace jako sociální mobilita (uzavřenost) a struktura sdružování (manželská homogamie a přátelské vazby), jsou v rámci kulturalistického zaměření obohacena o studium procesu konstrukce hranic pomocí symbolických zdrojů a praktik (např. diferenciací kulturního vkusu [viz Šafr 2008a]). Souběžně s tím dochází k odklonu od zájmu o fenomén třídního vědomí v jeho korporátní formě, tradičně spjaté s marxismem proponovaným „falešným vědomím“, k obecnější problematice utváření kolektivní identity, neboť identita se v postmoderním světě stává čím dál tím komplexnější. Vedle třídy a etnicity se do hledáčku sociologů dostává kupříkladu také genderová identita (tomuto tématu se věnuje kapitola M. Kolářové). Shrnuto a podtrženo, sociální prostor lze popsat pomocí jakési stratifikační mapy vzniklé na základě vzájemných pozic daných jejich životními šancemi, životním stylem, respektive výskytem vzájemných asociací (přátelství, příbuzenství), která rozhodně není jednou provždy neměnná. Profesionální kategorie zde slouží pouze jako reprezentace obecnější pozice v sociální struktuře, nikoliv jako prvotní definiční znak třídy [srovnej Marada 2003: 145]. Empiricky uplatňují tento přístup např. [Laumann 1966; Bourdieu (1979) 1984; Weeden, Grusky 2005; Chan, Goldthorpe 2004], u nás viz [Šafr, Häuberer et al. 2008].

Závěr

Shrneme-li problematiku sociálních distancí, interakcí a relací, dospějeme ke dvěma základním, navzájem provázaným přístupům uplatňovaným při výzkumu nerovností. Oba tyto přístupy tvoří alternativu ke konvenčnímu, povýtce ekonomizujícímu paradigmatu. Prvním z nich je kulturní, jehož jádrem je studium konkrétních kulturních praktik aktérů, včetně významu, který v nich spatřují, druhým relačně strukturní, v němž sledujeme, jak je sociální pozice a jednání ovlivněno strukturou interakcí a souběžně jak tyto interakce utváří strukturu samu. Jsou výsledkem jakéhosi paradigmatického obratu od „četnostního“ modelu sociální struktury na principu „kolik lidí patří“ do jaké sociology předem nominálně definované sociální kategorie (např. třídy) k preferenci ideje reprodukce sociální struktury na základě kulturní praxe, interakcí a asociací. Ta nás v empirickém výzkumu stratifikace přivádí na jedné straně k zájmu o problematiku diferenciací životního stylu a diskurzivního utváření nerovností, na straně druhé k uplatnění metod měření egocentrických sociálních sítí, analýze parametrů heterogenity a pozice aktérů v síti i mezi jejími částmi.

Nerovnosti v sociální struktuře lze vysvětlit pomocí dvou relačních teorií: kulturní (Warner, Bourdieu) a (makro)strukturní (Blau). Obě chápou sociální strukturu jako multidimenzionální prostor pozic. Obě představují alternativu ke konvenčnímu přístupu ke stratifikaci zdůrazňujícímu význam pouze ekonomických nerovností odvozených z pozice na pracovním trhu jako páteř nerovností sociálních.

Příklon části sociologie k relačnímu paradigmatu souvisí se snahou o eliminování skutečnosti, že sociologické kategorie, které byly dříve vyvinuty (zejména různé koncepty socioekonomicky daných tříd) nemusí být zcela věrohodným nástrojem k měření sociální struktury. Sociálně distanční–interakční přístup ke stratifikaci, na rozdíl od konvenčních postupů, předem nedefinuje dimenze nerovností ani hierarchicky uspořádané skupiny. Základním analytickým předpokladem je, že samotná asociace, či přesněji řečeno její absence, určuje společenskou distanci.

Relační obrat nás učí, že nerovnosti nejsou výsledkem prostého faktu, podle něhož lidé patří k určitým sociálním kategoriím, jejichž agregáty utváří sociální strukturu (kterou sociologové nejčastěji deskriptivně měří v pojmech těchto kategorií, zejména odvozených z postavení v pracovním procesu), ale že sociální distance jsou výsledkem existence sociálních bariér mezi skupinami (ať už reálnými nebo analytickými kategoriemi), které omezují, nebo naopak otvírají interakční pole jedinců [Petrušek 1967]. Podobnost nebo nepodobnost určuje kultura – rituály a praktiky nesoucí symbolický význam. Ta spolu s fyzickou vzdáleností a taktéž relativní velikostí kategorie (skupiny) ovlivňuje možnosti a příležitosti k interakcím, ať už jde o konverzaci, sdružování v přátelských vazbách nebo manželskou homogamii. Sociální struktury (plurál je namístě) jsou výsledkem odlišné míry pravděpodobnosti vzniku sociálních vztahů mezi sociálními pozicemi.

2. Interpretativní pojetí a kvalitativní výzkum sociálních nerovností

Jadwiga Šanderová

Posledních patnáct let se v oblasti zkoumání sociálních nerovností objevuje stále více prací, pro něž je typický odklon od strukturalistického pohledu, přesun důrazu z ekonomické dimenze na kulturní a využívání kvalitativních metod. Devine a Savage [2005] v této souvislosti hovoří s odkazem na Chaney [1994] a Abbott [2001] o kulturním obratu v celé disciplíně.³² Mají tím na mysli sílící důraz na kulturní dimenzi ekonomických a sociálních procesů neboli snížení zájmu o ekonomicko-politický problém přerozdělování ve prospěch zvýraznění symbolického aspektu nerovností čili problému uznání. Počátky zmíněného obratu nepochybně souvisí s rozmachem sociálních hnutí, jehož kořeny je třeba vidět v hnutí feministickém. Jeho protagonisté poukazují na klíčový význam kultury, která dává materiálním a mocenským vztahům konkrétní podobu a smysl. Zdůrazňují, že kultura není produktem či „přívazkem materiálních vztahů, ale je jejich jádrem“ [Bottero, Irwin 2003: 464]. V pozadí je rovněž třeba vidět množství se tvrzení některých teoretiků, že v současných vyspělých společnostech mizí hierarchie [Beck (1986) 2004] nebo že „třídy jsou mrtvy“ [Pakulski, Waters 1996],³³ o čemž svědčí nemožnost identifikovat existenci třídního vědomí. V reakci na toto tvrzení obrátila řada zastánců existence tříd, zejména v britské sociologii, svoji pozornost k problému kolektivní identity. Neztotožňují se totiž s diagnózou současné společnosti jakožto společnosti totálně individualizované, kde identita přestává být pevně ukotvena sociálně ekonomicky a stává se pluralitní, fluidní a reflexivní. Snaží se ukázat, že třída dnes sice není identitou ve smyslu explicitní sebeidentifikace a otevřeně zastávaných určitých hodnot, je však implicitně přítomna v sociálních vztazích (viz např. [Hall et al. 1997; Sommers, Gibson 1998; Bottero, Irwin 2003; Crompton, Scott 2005; Devine et al. 2005]).

S určitým zjednodušením lze konstatovat, že v rámci posunu zájmu od přerozdělování k uznání, můžeme pozorovat jistou tendenci ke snaze uchopit problém spíše v interakcionistickém či konstruktivistickém duchu, nostalgii po metodách,

³² Podobně Bottero a Irwin [2003] s odkazem na [Clarke 2002] a [Roseneil 1995].

³³ Případně třídy údajně představují „zombie“ výzkumů sociální stratifikace [Beck 2000], protože ač „mrtvy“, neustále „straší“ v teoriích a výzkumech sociální stratifikace vyspělých kapitalistických zemí.

kteře sociologové používali před tzv. „revolucí proměnných“, a využívání postupů poněkud zjednodušeně shrnovaných pod název kvalitativní metody. V této souvislosti je třeba připomenout, že první empirické výzkumy sociální stratifikace byly ukotveny v tradici tzv. komunitních (monografických) výzkumů. Minimálně je třeba zmínit Warnera, který se opíral o práce kulturních antropologů (což jistě souvisí s tím, že původní profesí byl sociální antropolog), a také o G. Meada, E. Durkheima, G. Simmela a J. Piageta. Warner [1949] vedl v třicátých letech badatelský tým zabývající se monografickým výzkumem tří amerických měst (Yankee City, Old City a Jonesville). Cílem výzkumu, v němž byl použit kvalitativní i kvantitativní přístup, byla analýza životního stylu a zvyků (folkways) v typickém yankeeském městě. Další americké výzkumy tohoto typu uvádí Horowitz [1997]. Nelze se také nezmínit o britských komunitních studiích (viz např. [Travers 1999] nebo [Devine, Savage 2005]). Představitelé kulturního obratu nehledají teoreticky odvozené a definované třídy a třídní vědomí, ale zaměřují se na to, jak se lidé sami v různých kontextech rozhodují, kdo do jaké kategorie patří a jak se tím v konkrétních interakcích řídí. Tento trend v konceptualizaci sociálních nerovností lze také charakterizovat jako renesanci mikroteorie sociální stratifikace, za jejíhož čelného představitele můžeme považovat R. Collinse [Collins 2000], na nějž však jen málokdo odkazuje.

Collins ve své práci *Conflict Sociology*, kterou publikoval již v roce 1977, zcela radikálně odmítá nejen pojmy systém a struktura, ale i pojem společnost. Systém je dle jeho přesvědčení mýtus a fikce, struktura teoretický a zavádějící konstrukt, který nemá nic společného s realitou. Je to výsledek úsilí badatelů snáze se vyznat ve složitě a nesystematické změti sociálních interakcí. Představy o různých stratifikačních pyramidách či žebříčcích jsou zavádějící, neboť odhlížejí od vztahů mezi lidmi. Rovněž společnost je umělý a abstraktní pojem. Collins vychází z Durkheimovy a Paretovy teorie neracionálního (normativního) jednání, oproti normám však vyzdvihuje emoce a rutinu. Spolu s Paretem a na rozdíl od Durkheima klade jednoznačný důraz na konflikt. Nejobecněji lze jeho teorii charakterizovat jako pokus o vysvětlení mechanismů vzniku a fungování emocionálních vazeb (zde vedle Durkheima navazuje na Goffmanovu analýzu rituálů), které se splétají ve výsledné nerovnosti (zde se opírá o Weberovu konfliktní teorii a využívá některých Marxových myšlenek). Explicitně mimo jiné charakterizuje svoji teorii jako etologii živočichů nadaných symbolickým myšlením (vedle etologické inspirace navazuje také na sociální konstruktivismus).

Ve své mikrosociologii konfliktu vychází z následujících postulátů, jejichž platnost prostě předpokládá. Každý z nás konstruuje vlastní subjektivní realitu, a to na základě komunikace s druhými. Z toho logicky plyne, že jednotlivá indi-

vidua mají moc ovlivňovat subjektivní realitu druhých. V rámci interakcí se každý snaží maximalizovat svůj subjektivní status, tj. maximalizovat své postavení vzhledem k prostředkům, které má k dispozici, a k prostředkům, které mají k dispozici ostatní. Těmito prostředky jsou tzv. konverzační zdroje, které však bohužel dostatečně jednoznačně nedefinoval. Patří k nim jednak symbolické zdroje (dovednost konverzace a schopnost využít kulturu ve svůj prospěch i užitečné kontakty) a jednak emoční zdroje (schopnost zaujmout a vyvolat důvěru, přesvědčit). Pokud nejsou prostředky účastníků konverzace vyrovnané (někdo je na tom z hlediska konverzačních zdrojů lépe), liší se moc účastníků definovat status druhých. Situace, v nichž mají účastníci různou moc a z nichž se nemožou vymanit, implicitně zahrnují konflikt. Solidarita a konsensus jsou pouze jedním z mnoha výsledků vztahů mezi lidmi, a to vůbec ne nejběžnějším. Konflikt sice není všudypřítomný, nicméně je nejběžnějším sociálním vztahem.

Collins dále zdůrazňuje, že člověk nemá takové schopnosti, aby dokázal převádět různorodé zdroje na společného jmenovatele, srovnávat vybavenost zdroji účastníků interakce a podle výsledku se optimálně zachovat. Na výběr má totiž v zásadě nekonečný počet řešení. Řídí se proto emocemi, které jsou dány způsobem a obsahem konverzace. Emoce nechápe psychologicky, ale sociologicky, jakožto sociálně podmíněné charakteristiky stávajících a minulých situací. Postavení individua v konverzaci závisí na emocionální energii a konverzačních zdrojích získaných z předešlých interakcí. Čím více má člověk emoční energie – důvěry a sociální přívětivosti (řekli bychom, čím více je komunikativní typ), tím více je schopen získat úspěšným vstupem do nových konverzací nové konverzační zdroje, zatímco člověk s nízkou emoční energií může mít „svázaný jazyk“ a nebýt schopen využít ani ty zdroje, které má.

Klíčovým pojmem je v Collinsově mikroteorii sociální stratifikace rituál. Rituály ve shodě s Durkheimem a inspirován Goffmanem chápe jako relativně stereotypní sekvence gest a promluv, které lidé provozují proto, aby vytvořili a podpořili určitý typ sociálních vztahů, podpořili solidaritu a emoční energii. Jednou z forem každodenních rituálů, které jsou nejdůležitější jak pro ustavení solidarity, tak pro vymezení hranic stratifikace a exkluze, jsou právě konverzace. Úspěšné interakční rituály produkují solidaritu. Pocity solidarity v jednotlivých uskupeních či koalicích pak produkují stratifikaci v rámci koalic i mezi nimi.³⁴ Collins je relativně málo citován pravděpodobně jednak pro svůj vypjatý konfliktualismus a jistě také proto, že jeho mikroteorie makrosociálních jevů, která je pokusem o překonání hiátu mezi strukturou a jednáním, je příliš speku-

³⁴ Daleko podrobnější výklad Collinsovy teorie předložil Šubr [2008].

lativní a spíše neživotná. Nicméně práce, jimiž se zabývám níže, jsou s mnoha jeho jednotlivými myšlenkami v souladu.

Autoři dnešních kvalitativních studií, kteří studují interakce mezi konkrétními lidmi v přirozeném kontextu, navíc často zdůrazňují, že oddělovat sociální stratifikaci od dalších podob sociální nerovnosti lze jen analyticky, nikoli však v reálném životě. V této souvislosti řada z nich dospěla k závěru, že nerovnosti plynoucí z dělby práce, související s rasovou a etnickou příslušností a nerovné postavení mužů a žen jsou především nerovnosti sociální a že mechanismům jejich vzniku a reprodukce možná snáze porozumíme, budeme-li je jako takové zkoumat, tedy bez ohledu na konkrétní rozdíly stojící v jejich pozadí. V této souvislosti dále zdůrazňují, že konkrétní souvislosti mezi hodnotovými a materiálními vztahy nabývají v prostoru a čase nejrůznějších podob, přičemž sociologové doposud hledali v jejich pozadí obecnější rysy, avšak pro jednotlivé typy nerovností (zejména stratifikace, nerovnost mezi muži a ženami, etnik a ras) odděleně. To mimo jiné znamená na jedné straně větší obecnost [např. Tilly 1998; Schwalbe et al. 2000; Jenkins 2000; Bottero, Irwin 2003]. – tj. hledání společných rysů sociální stratifikace, nerovnosti mezi muži a ženami atd. – a na straně druhé větší konkrétnost (např. [Lamont 1992], [Anthias 1998], [Bottero a Irwin 2003], [Payne 2000]) – tj. detailní analýzy konkrétní podoby nerovných vztahů mezi lidmi, a to s důrazem na význam, který jim aktéři přikládají, a na konkrétní praktiky, jejichž prostřednictvím se nerovnost reprodukuje (případně vzniká). Z tohoto hlediska stojí v centru zájmu procesy konstrukce nerovných kategorií lidí a hranic mezi nimi. Jak už bylo řečeno, kultura v této souvislosti není považována za jednu ze sfér života společnosti, ale za důležitého zprostředkovatele mezi sférou ekonomickou a politickou, jenž dává materiálním a politickým vztahům konkrétní podobu a význam (explicitně [Bottero, Irwin 2003]). Stručně řečeno v rámci „kulturního obratu“ ve výzkumu sociálních nerovností, lze pozorovat dva základní vzájemně propojené trendy. Jednak je to snaha integrovat výzkum jednotlivých podob sociálních nerovností (sociálně ekonomické, etnické, nerovnosti mezi muži a ženami a plynoucí z věku, sexuální orientace, případně další) a v této souvislosti se soustředit na procesy a praktiky, které stojí v pozadí jejich vzniku a reprodukce bez ohledu na konkrétní zdroj a podobu. Druhá tendence spočívá ve výrazném příklonu k interakcionistickému nebo konstruktivistickému pojetí vztahů mezi lidmi. V tomto rámci lze pozorovat výrazný příklon ke kvalitativnímu (především etnometodologickému) výzkumu. Konkrétně se tyto dva trendy projevují ve čtyřech základních tendencích:³⁵

³⁵ Uvedené čtyři tendence je samozřejmě třeba chápat jako analytický nástroj, či spíše nástroj strukturace textu. V úvahách a výzkumech citovaných autorů zpravidla nalézáme kombinace několika z nich. S některými z autorů se tak čtenáři v následujícím textu setkají opakovaně.

- a) V kritice tzv. esencialismu a důrazu na relační přístup (zejména [Bottero, Irwin 2003; Anthias 1998; Tilly 1998]).
- b) Ve výzkumném zájmu o procesy sociální konstrukce hranic mezi sociálními uskupeními a kategoriemi lidí, přičemž hranice jsou vnímány jako pohyblivé (zejména [Payne 2000; Bottero, Irwin 2003; Tilly 1998; Lamont 1992, 2000]).
- c) V důrazu na významy a praktiky (zejména [Bottero, Irwin 2003; Schwalbe et al. 2000; Harris 2000, 2004; Travers 1999]).
- d) V novém pohledu na problém kolektivní identity (zejména [Sayer 2005; Miles 2005; Woodin 2005; Payne, Grew 2005; Reay 2005]).

V následujícím textu³⁶ na vybraných příkladech podrobněji ukážu, v čem tyto čtyři tendence konkrétně spočívají. V závěrečné úvaze o smyslu a přínosu takového typu výzkumu chci ukázat, že uvedené tendence lze považovat za přínosné, protože umožňují uvádět teoretické poznatky a zjištění kvantitativních výzkumů do konkrétních žitých souvislostí a umožňují tak hlubší porozumění sociálním nerovnostem a problémům, které z nich v dnešním světě vyplývají.

Kritika esencialismu a důraz na relační vztahy

Představitelé relačního přístupu v přímé či implicitní návaznosti na P. Bourdieu metaforicky chápou společnost jako diferencovaný sociální prostor, v němž jsou lidé, identity, zdroje a aktivity různě umístěny a různě hodnoceny. Základní zásadou kritiků esencialistického přístupu je zbavit výzkum sociálních nerovností přístupu, v jehož rámci je gender, etnická příslušnost, věk apod. považován za příčinu vztahů mezi lidmi, a dívat se na problém z opačné strany. „Skupiny by měly být chápány relačně spíše než jako substanciální entity s nějakými atributy. Sociální skupina je kolektiv osob, které se liší od ostatních kulturními formami, praktikami, zvláštními potřebami nebo schopnostmi, strukturami moci či prestiže. V relační conceptualizaci není sociální skupina konstituována svými atributy či sebedefinicí svých členů, ale je to spíše vztah skupiny k jiným.“ [Bottero, Irwin 2003: 465]³⁷

³⁶ Využívám zde některé pasáže ze svých již publikovaných nebo k publikaci připravovaných textů, zejména [Šanderová, Šmídová 2006; Šanderová, Šmídová et al. 2009].

³⁷ Autorky Bottero a Irwin skutečně používají pojmů skupina (groups) a kolektiv (collective), ačkoli se zabývají třídami, etniky a rodem. Z kontextu je zjevné, že nemají na mysli skupiny ani kolektivy ve smyslu strukturovaných sociálních uskupení. V české odborné terminologii by bylo vhodnější používat pojmu sociální uskupení, případně kategorie

Kritika esencionalismu znamená i odklon od systémového přístupu. Příkladem je „relační teorie“ Tillyho [1998], který však kulturní obrat zcela ignoruje, a interakcionistický přístup Schwalbeho a kol. [2000], který lze naopak považovat za typický výraz výše charakterizovaných tendencí. V pozadí obou koncepcí stojí zájem o obecné procesy, jimiž sociální nerovnosti – bez ohledu na konkrétní podobu – vznikají a reprodukují se. Tilly i Schwalbe a kol. vycházejí z přesvědčení, že uvažovat o distribuci bohatství, statusu, moci, vzdělání a dalších zdrojů jako o „strukturu“, k níž se nutně vztahuje jednání lidí, je mystifikací. Distribuce zdrojů, ať už rovná či nerovná, nepředstavuje v jejich pojetí strukturu determinující jednání, ale podmínky, v nichž lidé jednají autonomně a stávající distribuce zdrojů aktivně využívají nebo se jí snaží překonat, čímž ji tu posilují a tu spíše rozvolňují. Stejně jako Collins [1975], aniž by však na něho odkazovali, považují struktury za komplex individuálního sociálního jednání lidí závislého na ideách, pocitech, procedurálních pravidlech, nástrojích a zvycích, které jsou k dispozici a umožňují individuální i společné jednání. Strukturálními silami jsou v jejich pojetí kooperativní či konkurenční jednání lidí. Na místo „struktury společnosti“ je třeba vidět myriády lokálních uskupení.

Za základní problém považují tito autoři hlubší porozumění tomu, jak se jednání lidí přenáší z místa na místo. Jak jednání malé skupiny dominantních disponujících zdrojů může podkopat solidaritu na vzdáleném místě, jak jsou strategie odporu uplatňované podřízenými na jednom místě úspěšně přijaty podřízenými jinde. Jde tedy o to, odpovědět na otázku, jak se symbolické a materiální zdroje, které umožňují ustavit kategorii „Druhých“ (Oni), udržovat hranice mezi „My“ a „Oni“, přenáší z jednoho uspořádání do druhého. Cílem zkoumání sociálních nerovností v tomto pojetí je odhalit procesy, jimiž jednání v určitém sociálním prostředí podporuje či omezuje jednání jinde. Pojem „síla sociální struktury“ se pak vztahuje k různě vzdáleným zdrojům, k nimž patří i lidé se svými habitualizovanými vírami, zvyky a dovednostmi. „Klíčová otázka se netýká zdrojů a jejich distribuce, ale toho, jak jsou zdroje užívány v daném čase a místě za účelem vytváření a reprodukce vzorců jednání a zkušenosti.“ [Schwalbe et al. 2000: 440]

Kritikové esencionalismu v sociologii nerovností poukazují na to, že v takto konceptualizovaném výzkumu naprosto chybí analýza vztahů mezi těmi, kdo se snaží získat či si zachovat větší podíl na zdrojích, moci a privilegiích pro sebe,

nebo kolektivita. Anglická odborná terminologie zřejmě není v tomto smyslu tak citlivá, protože pojem skupina používá i ve smyslu kategorie či nestrukturované sociální uskupení. Vedle Bottero a Irwin je to např. i dále citovaný Jenkins a další. Pokud nebudu nadále doslova citovat, budu se držet úzu české terminologie.

a těmi, kdo této snaze odporují, nebo se jí přizpůsobují. Zároveň zdůrazňují, že určité obecné procesy jsou důležitější než ostatní, protože vytvářejí vzorce a podmínky, které mají pro velké počty lidí významné důsledky. Tilly se soustředil na mezo úroveň, tj. na organizace, a opírá se mimo jiné také o teorie organizací. Hovoří o kategoriálních nerovnostech, které považuje za více méně sekundární důsledek řešení problémů kolektivního získávání zdrojů, v němž primární roli hraje instinktivní exkluze, která je později institucionalizována. Schwalbe a kol. se zaměřili na bezprostřední interakce mezi individui a navazují především na Blumera a Hughesse. Považují za nutné „zkoumat, jak jsou gender, rasa a třída konstituovány zcela konkrétními formami myšlení, mluvení a jednání, které tvoří a udržují vztahy dominance a podřízenosti“ [ibid.: 441]. Podobně jako Sayer [2005] a dávno před ním výše zmíněný Collins navíc považují za důležité věnovat pozornost emocím, neboť ty dle jejich názoru přispívají k přijetí nějakého režimu kategorií, hranic a sítí. Oproti Tillymu se opírají především o interakcionistický výzkum, který směřuje k hlubší analýze procesů vymezených relační analýzou. Obě citované práce vrcholí identifikací základních procesů, jež produkují a udržují nerovnosti (podrobněji viz [Šanderová, Šmídová 2006]).

Zkoumání procesů konstrukce hranic

V rámci kulturního obratu se do centra pozornosti sociologie sociálních nerovností dostávají procesy, jež proměňují nejrůznější rozdíly a diference v nerovnosti, přičemž rozdílnost není chápána jako objektivní vlastnost rozdílných kategorií lidí, ale jako vztah mezi nimi. Rozdílnost (nerovnost) není srovnávaným kategoriím inherentní, protože jde o výsledek nejen vzájemných definic příslušníků různých kategorií, ale i jejich sebedefinování [Bottero, Irwin 2003; Barth 1969; Jenkins 2000; Payne 2000; Lamont 1992, 2000; Lamont, Molnar 2002]. Základní otázkou je, jak lidé vytvářejí a udržují sociální hranice. K problematice hranic byly v poslední době napsány desítky prací, jejichž přehled podává Lamont a Molnar [2002] (viz též následující kapitolu K. Vojtíškové).

Procesům identifikace, diferenciaci, kategorizace a klasifikace se z teoretického hlediska věnuje Jenkins [2000]. Podobně jako Allport [(1954) 2004: 33–59], který problém symbolických nerovností zevrubně rozebral již před půl stoletím, zdůrazňuje i Jenkins, avšak s odkazem na práci Hogga a Abramse [1988], že „kategorizace je základní a univerzální proces, protože uspokojuje základní a univerzální lidskou potřebu úspěšnosti v procesu poznávání“ [ibid.: 72]. Zdůrazňuje však, že v jejím rámci je třeba odlišit dva základní procesy, a to iden-

tifikaci sociálního uskupení sebe sama a kategorizaci druhých, která je orientována vně uskupení. Tyto dva procesy jsou komplementární, přičemž oběma podléhají všichni aktéři. Jinými slovy, žádné „My“ nemůže existovat bez nějakého „Oni“. V prvním případě jde o ustavení sociálního uskupení a v druhém o tvorbu kategorií. Pro potřebu analýzy vymezuje Jenkins tři v realitě se prolínající řády jevů. Je to v první řadě individuální řád (svět, jak jej vnímá individuum – jak je uspořádán v jeho hlavě), dále interakční řád (svět vztahů mezi lidmi – jak jsou uspořádány reálné vztahy mezi lidmi) a konečně institucionální řád (svět předepsaných a symbolicky uspořádaných praktik). Kategorie vznikají a udržují se ve všech těchto třech řádech komunikací individuí v institucionalizovaných kontextech lišících se umístěním na pomyslném kontinuu formálnosti, a to od neformálních kontextů (primární socializace) po vysoce institucionalizované (věda). Aby ukázal všudypřítomnost kategorizace jakožto předpokladu sociálního jednání, vybral pro své úvahy následující kontexty: primární socializace, rutinní interakce ve veřejném prostoru, sexuální vztahy, vztahy v komunitách, členství v neformálních skupinách, příbuzenské vztahy, přechody životního cyklu, léčba a medicína, sekundární socializace, tržní vztahy, marketing, zaměstnání, administrativní alokace, sociální kontrola, politika, sociální politika, oficiální klasifikace a věda. Kategorizace je nevyhnutelným rysem soužití lidí, a ačkoli často vede k stigmatizaci a útlaku, nelze ji s nimi ztotožňovat, protože může být i pozitivní a přínosná [Jenkins 2000: 10–14].

Dále Jenkins předkládá pět možných scénářů internalizace externí definice jakožto součást sebeidentifikace. Pokud externí definice spadá v jedno s identifikací sociální kategorie sebe sama, pak se navzájem posilují. Skupinová sebeidentifikace v zásadě není bez externí možná. Dlouhotrvající, ale relativně neproblematický kontakt mezi lidmi různých kategorií může vést k postupnému a vzájemnému posunu v jejich externí identifikaci i sebeidentifikaci. Lidé určité kategorie se mohou postupně a v zásadě nepozorovatelně začít definovat trochu jinak ve světle toho, jak ji definují druzí a jak s jejími příslušníky jednají, nebo naopak, v důsledku změny jednání se změní definice. Vnější kategorizace může být získaná a legitimizovaná uplatněním nějakého sdíleného rámce a chápání autority. Internalizace vnější kategorizace může být výsledkem vnučení mocí (fyzickým násilím či jeho hrozbou). Kategorizovaní však také mohou odolávat. Snaha dosáhnout autonomie v sebeidentifikaci je ovšem vždy důsledkem vnější kategorizace, neboť odmítnutí vnější definice předchází její internalizace. Účinná vnější kategorizace má vždy nějaké důsledky, které však nemusí nutně být zamýšleny [ibid.: 21–22]. Automaticky uvažujeme o lidech jako o mužích a ženách, černých či bílých, starých či mladých, bohatých či chudých, přátelích či nepřátelích. Řadíme si je do škatulek a podle toho se k nim chováme. Takové kategorie

dávají společnosti konkrétní podobu (podobně [Lamont 1992]). V rámci výše popsaného duálního procesu identifikace sebe sama a vnější kategorizace lidé prostřednictvím sociální interakce umísťují druhé do sociálních kategorií, k nimž váží různé interpretace životního stylu, hodnoty a postoje. Podobně jako např. Payne [2000] vymezuje i Jenkins normativní mechanismy, jako sdílené porozumění kontextuálním kódům a sociálním praktikám osvětlujícím hranice mezi „My“ a „Oni“.

Důraz na významy a praktiky

Důležitost významů a praktik zdůrazňují autoři, kteří s odkazem na Blumerovu kritiku kvantitativního výzkumu [Blumer 1969] vidí v kvalitativním výzkumu prostředek vysvětlování hledisek aktéra, tedy vysvětlení důsledně se vyhýbající nadřazeným analytickým hlediskům. Typickými představiteli tohoto přístupu jsou Harris [2000, 2004] a Travers [1999]. Harris [2000] nejdříve na základě koncepcí Blumera, Schütze a Garfinkela formuloval následující východiska interakcionistického pojetí sociálních nerovností. Především je to důraz na sociálně kulturní povahu nerovností: Nic není samo o sobě lepší nebo horší, nerovnost není nic objektivního, je to nálepka určité situace. Důležitý je význam, který lidé nálepce přisuzují, zda a jak vůbec rovnost a nerovnost vnímají, zda a kdy ji považují za relevantní. Významy jsou prožívány a modifikovány v interpretativních procesech, situace rovnosti a nerovnosti jsou definovány v interakcích (Blumer). Aby (ne)rovnost měla nějaký význam, musí být vztažena ke konkrétní oblasti zájmu. Všechny typizace (jakožto vyrovnávání určitých rysů relevantních určitému účelu) zahrnují vyrovnávání (equalization), ale ne stejné hodnocení (equity). Stejné hodnocení je určeno kritérii specifickými pro určitou oblast relevance. Oblasti relevance různé skupiny lidí různým způsobem hierarchicky pořadají (Schütz). Rovnost je kontextuální, neexistuje jediná univerzální rovnost. Něco jiného je například rovnost partnerů v manželství, rovnost při výchově dětí a rovnost u rozvodu (Garfinkel). Z tohoto konstruktivisticko interakcionistického pohledu lze pak nerovnost považovat za jeden z konceptuálních nástrojů, „jehož pomocí lidé dávají nějaký smysl sociálnímu řádu.“ Harris navrhuje zkoumat různé oblasti relevance, které se lidí skutečně týkají, různé způsoby, jak tyto oblasti hierarchizují, a různé druhy typizací, které mohou v jednotlivých oblastech relevance využívat. Takový postup považuje za předpoklad porozumění „obecným interpretativním procesům, jimiž se nerovnost stává rozeznatelným a zakoušeným významem světa.“ [ibid.: 131]

Konkrétní metodiku interakcionistického zkoumání konstrukce sociálních nerovností později [Harris 2004] shrnuje do čtyř imperativů: 1. Hledej nerovnost! 2. Urči její formu! 3. Dokumentuj její projevy! a 4. Pátrej po jejích příčinách a důsledcích! Jako konkrétní příklad využití této metodiky uvádí vlastní interakcionistický výzkum rovnosti a nerovnosti v manželství, v jehož rámci provedl a analyzoval třicet rozhovorů s lidmi, kteří charakterizovali své manželství jako rovnoprávné či nerovnoprávné. Jeho cílem bylo nechat respondenty pokud možno samostatně vyprávět, a proto jim kladl otevřené otázky, které měly provokovat a rozvíjet jejich vyprávění (V čem je vaše manželství rovnoprávné a v čem nikoliv? Jak k tomu došlo? Jsou manželství vašich příbuzných a přátel z hlediska rovnosti a nerovnosti podobná nebo jiná?). V analýze, v níž se držel čtyř výše zmíněných imperativů, pracoval především s Schützovými koncepty, a to oblast relevance a typizace.

Podle jeho názoru je však třeba si klást i otázky typu: „Jaké nerovnosti v nějakém sociálním prostředí lidé skutečně pocítují? Jak mluví vybírají a transformují neurčitě příklady, aby dosáhli určité interakční objektivity? Propojují v rámci svých interpretací ‚nerovnosti‘ v čase a prostoru? Pokud ano, jak?“ Harris v této souvislosti zdůrazňuje, že „výzkumník má zkoumat, jak jsou důvody nabízeny, přijímány, jak se o ně bojuje, jak jsou revidovány atd., a neměl by (jak jen to lze) přisuzovat [zkoumaným osobám a procesům – J. Š.] nějaké motivy a příčiny“. V takovém vpravdě interakcionistickém výzkumu ovšem nejde o to, nalézt skutečnou motivaci dotazovaných, ale zjistit, jaké motivy jednání přisuzují a v čem vidí příčiny nerovností [ibid.: 130]. Výzkumník, který předpokládá, že svět je „budován“ v každodenních interakcích, totiž nesmí podlehnout konstruktivismu zcela a považovat poznatelný svět za výtvar interpretativních praktik lidí. Lidé „konstruují svět“ v tom smyslu, že „si vybírají vztahy, které uvádějí do vzájemných souvislostí, a transformují nejednoznačné události do srozumitelných narativních vzorců“. Nepřekládají makrosvět do mikroroviny svých životů, ale při interpretaci neurčitosti a složitosti svého života používají pojmů nerovnosti širší kultury (jako např. třída, či rovnoprávnost manželů). Významy nekonstituují svět v realistickém slova smyslu. Lidé žijí ve světě, o němž mluví, což neznamená, že jako takový ho i vytvářejí. Zároveň však nelze říct, „že všechna tvrzení lidí o nerovnosti jsou mylná. Řekneme-li, že vyprávění o nerovnosti jsou sociálně konstruovaná, neznamená to, že jsou ‚chybná‘, že nejsou možným potenciálně užitečným vysvětlením. A řekneme-li, že nerovnost je interpretace, netvrdíme, že tento pojem nebo problém má být ponechán stranou ve prospěch ‚objektivnějších‘ událostí“ [ibid.: 130–132]. V podobném duchu přichází kanadská socioložka M. Lamont s konceptem „kulturních repertoárů“. Také ona poukazuje na to, že konstrukce identit, hranic a kategorií není

zcela libovolná, protože vždy probíhá v nějakém kulturním kontextu, na němž je do určité míry závislá. Lidé mají k dispozici v dané kultuře sdílené prostředky konstrukce symbolického světa, z nichž si v konkrétních situacích vybírají ty, které považují za nejpříhodnější. Vyprávějí-li o tom, kým se cítí být, jaké lidi považují za sobě blízké a od kterých se naopak distancují, používají různých argumentů – kulturních repertoárů –, které jsou v dané kultuře k dispozici (blíže o tom viz [Šanderová, Šmidová 2006]).

Diskuse problému kolektivní identity

Stále častěji pozorovaný nesoulad mezi existenčními podmínkami a subjektivním vnímáním uspořádání společnosti a vlastního postavení v ní vede některé teoretiky k závěru, že v důsledku prohlubující se individualizace společnosti nejsou kulturní identity a hodnotové priority nadále materiálně ukotveny (např. [Pakulski, Waters 1996; Beck (1986) 2004]). Nová generace teoretiků zabývajících se sociální třídou toto tvrzení napadá a přemýšlí zcela novým způsobem o tom, jak je třídní pozice spojena s kulturními hodnotami a sociálními nároky. Třidu považují i nadále za významnou, ale tvrdí, že nyní je v sociálních vztazích přítomna pouze *implicitně*.

V pozadí tohoto teoreticko-výzkumného proudu lze identifikovat různé intelektuální tradice. Všichni se však zajímají o to, jakým způsobem aktéři řídí a projektují afektivní, kognitivní a behaviorální data a jak je využívají při konstrukci své identity. Hlavním tématem je problematizace jednoznačného vztahu mezi objektivními atributy a umístěním individua v sociálních vztazích, například mezi třídním postavením a hodnotovými preferencemi, pohlavím a gendem apod. Podobně například Alba [1990] prezentuje etnicitu jako symbolickou entitu, kde jde spíše o symboly etnických kultur než o samy tyto kultury.

Třídní identita v tomto pojetí spočívá ve specifických kulturních praktikách, které jsou spojeny s reprodukci hierarchií a tříd. Důraz už není kladen na třídní vědomí, ale na třídní povahu konkrétních sociálních a kulturních praktik. Individualizace nevede ke smrti tříd, ale spíše k proměně forem, jimiž se projevují. Třídní kulturu je třeba vidět spíše jako modus diferenciacce než jako typ kolektivity. Kolektivní identita je konstruována jakožto základ kolektivního „self“. V rámci kulturního obratu se nehledá třídní vědomí ve smyslu uvědomělé třídní příslušnosti, ale spíše „třídně diferencované (classed) vědomí, v němž je uznání sociálních rozdílností (divisions) – či spíše sociálních distancí – vtěleno v *praktikách*“ [Bottero, Irwin 2003: 470; italika v originále]. V návaznosti na rozlišení tříd „na papíře“ a tříd jako kolektivních aktérů, s kterým přišel P. Bourdieu [(1979)

1984], jsou v tomto rámci třídy považovány za sociální artefakt – vytvořenou entitu, která je mobilizovatelná v souladu s vládnoucími kulturními předpisy a průběžně vyjednávána v konverzacích a interakcích. Velký význam má socializace, která řídí a utváří city, vnímání a chování. Výzkumy se orientují na již zmíněné sebeidentifikační procesy (procesy, jimiž se identifikujeme s nějakou skupinou či kategorií) a zkoumání mechanismů, jejichž prostřednictvím se utvářejí, udržují a mění odlišnosti (distinkce). Opuštěna je však emancipační teze ve prospěch teze o boji za možnost výběru. Identity vznikají z vědomě kolektivně koordinovaného jednání, skupiny lidí se vědomě oddělují, diferencují, spolupracují, soutěží, přesvědčují, případně se snaží ovládnout druhé. Lidé se sdružují za účelem zviditelnění a „normalizace“ partikulárních zájmů – tedy účelově, kontextuálně, dočasně. Cerulo [1997] v této souvislosti uvádí také zájem o nové komunikační technologie osvobozující člověka od prostorového omezení a rozšiřující okruh zobecněných druhých. Navazuje tak na Andersonův koncept myšlených³⁸ komunit (imagined community), který zavedl v souvislosti s nacionalismem [Anderson 1983].

Takto je i rodová identita mužů a žen považována za výsledek interakce, neboť se postupně znovu a znovu vyjednává prostřednictvím lingvistických směn a sociální performance. Jako příklad uvádí Cerulo vymezení lesbické identity a lesbického hnutí jakožto procesu o třech krocích ([Taylor a Whittier 1992]). V prvním kroku jsou konstruovány hranice izolující a diferencující sociální uskupení mimo hlavní proud, v druhém kroku izolování postupně sdílejí určitý pohled na svět a cíle a v třetím kroku získají v rámci politického procesu status minority.

Ačkoli klíčovým pojmem je v rámci tohoto proudu identita, řada úvah na toto téma se překrývá s problémem konstrukce, udržování a boření hranic, či výše uvedenými procesy kategorizace a klasifikace, což zřejmě vedlo Cerulo [1997] k tvrzení, že identita se stala klíčovým pojmem soudobé sociologie.³⁹ Ačkoli se hovoří o identitě, zájem se obrací spíše k sociálním rituálům, symbolům a opět k praktikám, které tyto rozdílů transformují do sociálních faktů.

³⁸ Za tento podle mého názoru nejvýstižnější překlad pojmu vděčím Markovi Šimonovi.

³⁹ Je ovšem otázka, zda spíše než klíčovým pojmem, se „identita“ nestala svého druhu Hayekovským „lasičím slovem“ [Hayek 1995: 124–128], jež z každého tvrzení „vysaje“ jasný význam. Například Jenkins [2004] převádí veškeré procesy sociální strukturace a sociálních vztahů na problém identity, čímž tento pojem dle mého názoru v zásadě ztrácí smysl.

Potenciální přínos kulturního obratu ve výzkumu sociálních nerovností

Skalní stoupeneci objektivistického přístupu a analytického paradigmatu by jistě mohli vznést řadu většinou oprávněných pochybností, připomínek a námitek, které lze shrnout do konstatování, že kulturní obrat ve výzkumu sociálních nerovností z teoretického hlediska nepřináší nic nového⁴⁰ a o společnosti nevypovídá prakticky nic.⁴¹ K čemu je potom takový výzkum dobrý? Všichni výše citovaní stoupeneci kvalitativního přístupu ke zkoumání sociálních nerovností hovoří o porozumění. Zdůrazňují, že jeho prostřednictvím lze lépe porozumět tomu, jak sociální nerovnosti vznikají a jak se reprodukují, jaký význam jim lidé v různých situacích dávají, jak ovlivňují jejich interakce a odtud postavení ve společnosti. Pro všechny takto orientované práce je typický ústup od systémové představy společnosti a od intervencionismu v duchu sociálního inženýrství. Pokud jde o věčnou⁴² otázku, nakolik a jak mají sociologové spolupracovat s politiky a jak a nakolik se mají věnovat osvětové práci, jejímž cílem je usnadnit každodenní život obyvatelstvu, zdá se, že většina výše citovaných autorů má v tomto směru více méně jasno. Všichni považují nerovnosti za neodstranitelnou součást lidské společnosti, ale žádný z nich nehledá politické nástroje jejich systémového odstranění.

Příkladem autora, který se zjevného intervencionismu zcela nevzdal, je Tilly. Ačkoli zdůrazňuje, že při řešení každodenních problémů budou lidé vždy budovat a propojovat různé organizační formy tak, aby získali nějaké výhody nad ostatními, je podle jeho názoru takovým sklonům třeba klást překážky. Analytikové, politikové, experti a úředníci by se měli zaměřit na jednotlivé procesy, jimiž nerovnosti vznikají a jimiž se reprodukují, a to ve zcela konkrétních prostředích. Měli by zkoumat každou organizaci a trh práce jakožto prostor, v němž dochází

⁴⁰ Obecné procesy, které identifikoval Tilly či Schwalbe a kol., lze nalézt v řadě děl jejich předchůdců (Marx, Weber, Merton Parkin, Collins, Bourdieu, teorie byrokracie a další).

⁴¹ Reprezentativita dat je téměř nulová a výminka, že zobecnění se týkají procesů a nikoli populace, nic neřeší. Na základě tzv. hustého popisu lokální kultury nemůžeme vědět, zda jde o společensky významné procesy a nikoli jen o okrajové. To je potřeba zjistit dalšími nástroji.

⁴² Vedle klasických úvah na toto téma v díle Spencera a především Webera patří k nejznámější pracím 20. století na toto téma Millsova Sociologická imaginace [Mills (1959) 2002] a práce Gouldnerovy [1962, 1970]. Nesčetné texty a diskuse na toto téma na přelomu století (např. [Halsey 1994; Wallerstein et al. (1996) 1998; Boudon 2002; Goldthorpe 2004] a rozsáhlá diskuse na stránkách British Journal of Sociology 2004 a diskuse na stránkách internetového časopisu Sociological Research Online o rok později) nasvědčují tomu, že tento problém je stále živý.

k vykořisťování, hromadění příležitostí, nápodobám a adaptaci.⁴³ V konkrétních organizacích je dle jeho názoru třeba regulovat sklon lidí (zejména těch, kdo tyto organizace řídí) k budování segregovaných klientelských řetězců a k podporování či přímo vytváření nerovností, které s řešením organizačních problémů nesouvisejí. To znamená: 1) analyzovat organizační struktury a hledat neefektivní nerovnosti; 2) uvažovat o možných, byť dosud neuskutečněných alternativních řešeních (conterfactuals), která nerovnost nevyžadují; 3) mařit rutiny, jejichž prostřednictvím jsou členové podřízených kategorií vylučováni z možnosti získat svůj podíl na odměnách distribuovaných v organizaci. Tilly je přesvědčen, že taková „reorganizace pracovišť a ostatních oblastí diferencovaných odměn může vést k rychlým dalekosáhlým změnám v kategoriální nerovnosti obecně“, tj. k významnému snížení celkové nerovnosti, protože přeruší vztahy mezi kategorizací v rámci organizací a obecně přijímanou kategorizací v širší komunitě [Tilly 1998: 211–5].

Harris si uvědomuje, že problém rovnosti a nerovnosti je problém dobře či spravedlivě uspořádané společnosti, přičemž neexistují žádná nezávislá a pevná východiska či základy, na nichž lze spravedlivý řád ustavit. S odkazem na jednoho ze zakladatelů amerického pragmatismu J. Deweyho zdůrazňuje, že na místo spravedlivého řádu lze hledat fungující řešení sociálních problémů, jejichž předpokladem je co možná největší „harmonizace“ konkurujících si hodnot a zájmů. Vědecké a morální koncepty bychom podle jeho názoru neměli považovat za odrazy reality, ale spíše za nástroje jejího vyjednávání. Výzkum sociální konstrukce rovnosti a nerovnosti lze pojmout jako nástroj harmonizace hodnot a zájmů lidí, tedy jako nástroj budování „spravedlivého“ sociálního řádu. Takový výzkum může lidem ukázat, jak široký je rozsah významů pojmu rovnost. „Sociologové mohou identifikovat a popsat rozdíly v pohledech na rovnost a doporučit, aby byly v kooperativním řešení morálních problémů brány v úvahu jakožto významný faktor. Protože to jsou problémy, které lidé hluboce prožívají, nelze se při jejich řešení vyhnout emocím a vášním. I ty je třeba brát v úvahu a je třeba být na ně připraven“. Jednotlivé studie mohou odpovídat na otázky typu: Na základě čeho se člověk může cítit být uražen?⁴⁴ Jaké zamlčené předpoklady lze očekávat v situaci nerovnosti? Vnímají všichni zúčastnění situaci stejně? Lze v dané situaci uplatnit i jiné morální principy než rovnost? Jak tyto alternativní principy a pohledy spolu ladí a nakolik jsou v konfliktu? Výzkumy sociální konstrukce rovnosti a nerovnosti nás mohou

⁴³ To jsou podle Tillyho základní procesy generující sociální nerovnosti, k nimž dospěl na základě svých analýz.

⁴⁴ Velmi podobné otázky klade Sayer [2005].

konfrontovat s náročným, ale nutným požadavkem porozumět interpretativním aspektům rovnosti a naučit nás je brát vážně. Cílem a smyslem takového porozumění je odhalit, jak lidé definují různé situace jako stavy rovnosti a nerovnosti, a zkoumat, jakou roli tyto definice hrají v interakcích. Takové poznatky mohou potenciálně napomáhat reflexivnímu řešení problematických (ne)rovností. „V ideálním případě může konstruktivistický výzkum nerovnosti přinést trochu jasnosti a pokory (spíše než beznaděje) do zkoumání a omezování nespravedlnosti tím, že vysvětlí, jakými způsoby jsou nerovnosti (jako všechny sociální problémy) (...) reflexivně konstituovány těmi, kdo o nich přemýšlejí a hovoří.“ [ibid.: 132]

K tomu je třeba dodat, že rovnost práv všech lidí bez „jakéhokoliv rozlišování, zejména podle rasy, barvy, pohlaví, jazyka, náboženství, politického nebo jiného smýšlení, národnostního nebo sociálního původu, majetku, rodu nebo jiného postavení“ je v našem kulturním okruhu univerzální hodnotou kodifikovanou v druhém článku Všeobecné deklarace lidských práv,⁴⁵ na niž navazují zcela konkrétní zákony a další opatření, které jsou uváděny v život celou řadou organizací, institucí a norem. Deklarace a další úmluvy, které s ní souvisí, vycházejí ze zamlčeného předpokladu, že lze dosáhnout toho, aby se lidé v konkrétních situacích, včetně těch, které považují pro svůj životní úděl za důležité, řídili univerzálními normami, tj. bez ohledu na své partikulární zájmy (ať už individuální nebo skupinové). Takový předpoklad je samozřejmě nerealistický. Mimo jiné i proto, že to, v čem konkrétně v nejrůznějších kontextech rovnost spočívá, nelze explicitně a obecně stanovit. Hodnota a norma rovnosti jsou nutně stanoveny velmi vágně a musí být znova a znova (v každé konkrétní situaci) interpretovány. Z tohoto úhlu pohledu sociolog vůbec nemusí řešit takové problémy, jako například, jak má vypadat spravedlivě uspořádaná společnost, ale může si položit čistě empirickou otázku, čím to, že sociální nerovnosti přetrvávají, ačkoli existuje stále více kodifikovaných norem, jejichž cílem je dosáhnout rovnosti.

Užitečnost kvalitativního výzkumu sociálních nerovností vidím v tom, že umožňuje teoretické poznatky, strukturální analýzy a kvantitativní zjištění uvádět do konkrétního sociálního kontextu a přinášet zcela konkrétní informace o důležitých sociálních procesech, jak je lidé žijí. Nejsem skalním stoupencem žádného teoreticko-metodologického směru. Stejně jako většina dnešních badatelů si uvědomuji, že každý z nich má své přednosti, ale především také nedostatky, které lze do jisté míry zmírňovat vhodnou kombinací různých přístupů. Ačkoli někteří autoři nazývají výše popsané tendence kulturním obratem, ne-

⁴⁵ Sociálním nerovnostem explicitně z hlediska Lidských práv se věnuje E. Kallen [2004].

myslím, že by tím měli na mysli paradigmatický zvrát. Vhodnější by proto podle mého názoru bylo hovořit o trendu, pro nějž je typická renesance interakcionistického výkladu a výzkumu. Nemyslím si, že protagonisté tohoto trendu jsou přesvědčeni, že je třeba opustit strukturalisticko analytické uchopení nerovností a nahradit je interakcionisticko kvalitativním a na místo ekonomických kořenů se zaměřit na kulturní. Pokud snad někteří ano, rozhodně se k nim nehlásím.

3. Studium sociální struktury jako konstruovaného prostoru. Sociální kategorizace a sociální identita

Kateřina Vojtíšková

Stejně jako ostatní příspěvky je i následující text ovlivněn důležitými obraty v sociálních vědách, kulturním a jazykovým, kterými se pozornost upřela ke kulturní a diskurzivní dimenzi ekonomických, sociálních či politických procesů [Devine et al. 2005; Šanderová, Šmídová 2006; Šmídová 2007]. Také výzkum sociálních nerovností a hierarchií byl přeměřován směrem k re-produkci sociálních nerovností, k *vnímání* a *sociálnímu jednání* lidí a s nimi spojenými novými koncepty, jako jsou symbolické hranice nebo konstruování kolektivních identit, pomocí nichž lze uchopovat procesy utváření, udržování nebo proměn praktik spojených s odlišnostmi a nerovnostmi mezi lidmi/skupinami ve společnosti.

Sociální struktura je z tohoto pohledu neustále a každodenně znovu-utvářena v interakcích, což dává větší prostor kvalitativním metodám, které jsou ke zkoumání mechanismů často vhodnější než tradičně k výzkumu sociální struktury používané kvantitativní, standardizované metody. Konkrétně se pro kvalitativní výzkum sociálních nerovností zdá být přínosný *explikativní přístup*, který se zříká ověřování předem daných konceptů a teorií a zaměřuje se na hledání kulturních prostředků vlastních samotným aktérům [Travers 1999; Šanderová, Šmídová 2006]. Praktiky lidí jako členů určitých kultur (v plurálu) sledují například etnometodologické, kategorizační a diskurzivní směry. Výzkumy se zaměřují na procesy utváření nerovností samotnými aktéry a laické/členské definice, interpretace a prožívání. Interakcionistický výzkum může být jednou z cest k hlubšímu porozumění problému sociálních nerovností [Šanderová, Šmídová 2006]. R. Crompton pro výzkum procesů třídní struktury a zkoumání vztahů mezi třídou a statutem, tedy socioekonomickou a kulturní dimenzí stratifikace, prosazuje nezbytnost zohlednění kontextu, ve kterém se tyto procesy odehrávají, tedy jednotlivé případové studie [Crompton 2008: 99]. Kromě zdrojů vlastních sociologii mohou obohatit zkoumání sociální struktury a stratifikace často skloňované primárně sociálně psychologické koncepty, jako jsou sociální identita, sociální kategorizace, nebo původně antropologický pojem symbolické hranice. Pokusím se ukázat jejich relevanci pro zkoumání meziskupinových vztahů, vznikání a reprodukci nerovností mezi lidmi jako členy urči-

tých skupin/kategorií. Neopominu ani některé přístupy ke zkoumání jazyka/ promluv jako sociálního jednání, které lze využít při studiu jazykové zaujatosti, morálního hodnocení a pozicování sebe i ostatních.

V interakcionistickém pojetí výzkumu nabývají na důležitosti to, jak běžní lidé konstruují odpovědi na otázky typu: „Kdo jsem? K jaké skupině patřím a proč? Kdo jsme ‚My‘?“ Tyto otázky a odpovědi na ně v sobě neoddělitelně obsahují zároveň negativní vymezení, totiž: „Kým nejsem? Kdo jsou ‚Oni‘?“, ale také: „Proč nejsou jako ‚My‘ a proč nepatří mezi nás?“ Odpovědi souvisí s umístěním člověka a jeho skupiny („My“), sociální identity v pomyslné síti vztahů, ve kterých se přímo-reálně či symbolicky nachází. Každý člověk nějak vnímá (a je schopný vypovídat o) svoji pozici a pozici ostatních lidí, strukturuje sociální svět a přikládá jeho částem určité významy, diferencuje. Situovanost vlastní skupiny vnímá v kontextu ostatních relevantních, srovnává podle různých znaků či kritérií na určitých dimenzích, a nezřídka také hierarchizuje. Vždy se již nabízí/existuje nějaké uspořádání – status quo – a preferovaný výklad této skutečnosti. Aby přetrvalo, musí být toto uspořádání neustále znovu-konstruované, a tím potvrzované (i neexistencí jednání, které by jej narušilo). Na jeho existenci ale poukazují i zpochybňující interpretace a jiné (ne-diskurzivní) typy jednání individuálních nebo kolektivních aktérů.

Odlišnosti mezi lidmi, v našem případě preferovaně jako členy sociálních skupin, často nejsou pouze neutrálně konstatovány, ale také doprovázeny oceňováním údajných vlastností, charakteristik či praktik (členů) daných sociálních kategorií, a tedy hierarchizovány. Hodnocení mohou vyústit ve zneuznání, proti kterému je v zájmu rovnosti nutno bojovat stejně jako proti nerovnostem socio-ekonomickým (přerozdělování) [Fraserová, Honneth 2004]. Akcent na kulturní aspekt při teoretizování o nerovnostech vedle ekonomických nerovností ve společnosti doprovází nutnost zkoumat také kulturní složku, tedy hodnoty a normy, ale také životní styly a preference či vkus jako neoddělitelnou součást sociálního uspořádání, sociální stratifikace [Crompton 2008].

Text nejdříve představí alternativní sociálně distanční perspektivu ke studiu sociální struktury a následně kulturní přístup, který se zaměřuje na to, jak jsou sociální struktury vtěleny do praktik lidí jako kompetentních členů dané kultury. Důraz na laické vnímání a konstruování skupin ve společnosti a jejich uspořádávání při vysvětlování vzniku, reprodukce, proměn sociální struktury a nerovností ve společnosti činí možná ještě relevantnější (určité) poznatky sociální psychologie. Zvláštní pozornost si zaslouží procesy sociální kategorizace a teorie sociální identity, které popisují důsledky rozlišování (členů) skupin na „My“ a „Oni“, na jednání lidí a meziskupinové vztahy. Utváření kolektivit a vymezování hranic mezi „My“ a „Oni“ je přitom samo o sobě problematikou hodnou

pozornosti. Zbývající části se soustředí nikoli na kognitivní, ale diskurzivně orientované analýzy jazykového chování, které umožňují analyzovat tato témata v komunikaci, ukazovat, jak se lidé orientují na sociální struktury, jak přisuzují různé atributy konkrétním sociálním kategoriím apod. [Edwards 1991; Lášticová 2006]. V této souvislosti budou v krátkosti uvedeny dva diskurzivně orientované směry – diskurzivní psychologie a členská kategorizační analýza.

Sociálně-distanční a kulturní přístup ke studiu sociálních nerovností

Obecně, relační či sociálně distanční přístup mapuje hierarchie a nerovnosti ve společnosti opačně než klasické (strukturní) teorie stratifikace, snaží se totiž přistupovat k nerovnostem mezi lidmi *neapriorně*. Sociální distance můžeme zařadit k interakcionistickým přístupům, které kladou důraz na percepcce, aktivní spolu/vytváření světů, sociální a diskurzivní konstrukci rozdílů (či podobností) [Šanderová, Šmídová 2006]. Nikoli podle apriorních kritérií, ale až v *reálných vztazích a interakcích* se buduje a re-produkuje (hierarchická) sociální struktura společnosti. Společnost je pojmána jako (vnímaný) prostor zaplněný lidmi a jejich vztahy, konstrukcemi skupin s připisovanými vlastnostmi, motivy, nároky, jednáním, emocemi.

Empirickým zkoumáním sociálních vztahů rovnosti nebo stejnosti (přátelství, partnerství, rodina) je tak možné odhalit širší vzorce nerovnosti [Bottero, Prandy 2003: 178]. Základním znakem stratifikace je fakt, že si lidé s větší pravděpodobností vybírají partnery, kamarády a známé mezi lidmi v podobné sociální pozici než naopak (diferencované sdružování; *differential association*). Odlišné vzorce sdružování pak utvářejí objektivní distance mezi lidmi a spoluutvářejí vlastní sociální strukturu společnosti [Bottero 2005]. Subjektivní sociální distance jsou postojem člověka k lidem s určitým statusovým atributem (rasa, gender, povolání apod.). V sociologii byl vyvinut nástroj pro kvantitativní měření těchto postojů – škála sociální distance – zjišťující do jakých typů vztahů (od nejintimnějších až k nejvzdálenějším) by byli respondenti ochotni vstoupit s lidmi vybraných charakteristik jako jsou etnicita/rasa či profese (E. Bogardus, E. O. Laumann) (více v kapitole 1. J. Šafra).

Z hlediska sociálních distancí se kultura a sociální struktura nevyhnutelně prolétají [Bottero, Irwin 2003]. Subjektivní hodnotící procesy (např. subjektivní distance k minoritám) se spolu se sociálními vztahy a vzorci interakcí navzájem utvářejí, a proto vyžadují společné zkoumání a teoretizování. Společnost je nahlížena jako materiálně i symbolicky diferencovaný sociální prostor, síť vztahů,

ve které jsou umístěni lidé s jejich identitami, zdroji a aktivitami (praktikami). Kultura je jádrem produkce materiálních vztahů (rozdílností a nerovností) a úkolem výzkumníků je naučit se odlišit hlavní dimenze rozdílů a u těch sledovat propojení se sociálním uspořádáním v různých kontextech [Bottero, Irwin 2003: 464].

V kvalitativním přístupu ovlivněném kulturním obratem představují sociální struktury především zdroje zdravého rozumu, to, na co se lidé aktivně a „viditelně“ orientují při interakcích, ve svém (i jazykovém) jednání. Sociální struktury tak nejsou lidem vnější, ale „žijí“, „ožívají“ v jednání. „Jsou to svého druhu kulturní zdroje, které lidé strategicky využívají, když organizují jednání a kooperace a činí své světy srozumitelné. Jsou to tedy zároveň praktické metody, prostřednictvím nichž jsou aktivity reflexivně vykazovány.“ [Šmídová 2007: 90] Sociální struktury jsou zdánlivě vnější, v dané kultuře jsou „po ruce“, pomáhají lidem organizovat a interpretovat svět. Konkrétní jednání, které z nich čerpá, je aplikací norem a respektováním dané normativity, a tedy statu quo. Zároveň může být i aktem vykázaním kompetence pohybovat se v dané kultuře, a tedy potvrzovat identitu člena společnosti, protože jejich význam a smysl dokáží interpretovat právě (kompetentní) členové. Konstruovanost a utlačivost sociálních struktur je díky kulturním praktikám skrytá, kategorie jsou naturalizované, a proto chápány jako přirozené, včetně důsledků, jaké přináší. Nejen laici, ale i sociologové využívají často struktury k teoretickému vysvětlování různých jevů ve společnosti. Výzkumníci zaměřující se na re-produkci smyslu a řádu musí zkoumat procedury, pravidla a (členské) metody definice situace. K tomu potřebují zpochybňovat předpoklady, na kterých interakce spočívají, tedy „vystoupit“ z přirozeného nebo členského postoje [ibid.].

Sbližování sociální psychologie a sociologie

V sociologii se již několik desetiletí objevují snahy o přiblížení určitých oblastí s kognitivní nebo sociální psychologií kvůli narůstající relevanci psychologie pro sociologický výzkum. Obě disciplíny prošly vývojem, který je postupně navzájem přiblížil [Morgan, Schwalbe 1990; DiMaggio 1997; Zerubavel 1999; DiMaggio 2002; Cerulo 2002].

V kognitivní i sociální psychologii došlo k posunu od behaviorismu směrem ke zkoumání mentálních struktur vnímání, komplexity paměti, zpracování a získávání informací, ve kterém je lidské chování chápáno spíše jako funkce vnímání člověka a jeho světa než jako funkce působení objektivních podnětů [Fiske, Taylor 1991]. V sociologii kultury již není kultura brána jako v dětství nabytý,

vnitřně konzistentní systém, který lze použít jako „latentní proměnnou.“ Nyní je kultura chápána spíše jako fragmentovaná a ve svých projevech často nekonzistentní, komplexní struktura (repertoár či sada nářadí) vytvářející zdroje, ze kterých lidé strategicky čerpají [DiMaggio 1997]. Tento posun v sociologii dobře odpovídá kognitivně-psychologickému pojetí člověka jako *motivovaného taktika* (motivated tatician) disponujícího kognitivními strategiemi, mezi kterými si vybírá na základě cílů, motivů a potřeb [Fiske, Taylor 1991: 13].

Propojení studia sociální struktury s poznatky o sociální kognici umožňuje rozšířit interakcionistický pohled na jednotlivce o přesvědčení a postoje vázané na statusové pozice, identitu a sebepojetí [Morgan, Schwalbe 1990]. Zatímco se Amerika tradičně zaměřovala hlavně na jedince a jeho fungování, Evropa se zaměřovala spíše k odhalování sociálních a kulturních determinant kognice a chování. Právě sblížení těchto dvou přístupů ke kognici, tedy amerického zaměřeného na individuální mentální reprezentace (schémata, prototypy, skripty), jejich změny a zpracování informací a evropského se sklonem k Durkheimově sociální teorii a studiu sociálních reprezentací (Moscovici) se zahrnutím sociálně-kulturního kontextu a zkoumáním sociální konstrukce sdílené reality, může být přemostěním psychologie a sociologie [Hewstone, Stroebe et al. 2006: 46].

V sociální psychologii se v 80. letech konstituoval interdisciplinární přístup nazývaný diskurzivní psychologie (DP), pro který je charakteristické sociálně konstruktivní a explicitně anti-kognitivistické zaměření. Tento přístup čerpá inspiraci ze širších sociálně-vědních zdrojů, jmenovitě z etnometodologie, sociologie vědy, teorie mluvních aktů, sémiologie, Bachtinovského výzkumu diskurzu [Wetherell et al. 2001: 189; Wetherell 2007]. Kritika kognitivismu z řad DP vychází především z pozdního Wittgensteina a etnometodologie, zakládá se na identifikaci tří zásadních problémů: 1. Představy sociálních reprezentací jako „vnitřních“ mentálních podstat (obrazy, koncepty apod.) odvozovaných z různých reprezentačních praktik (odpovědi na dotazníky, chování, texty), které jsou vysvětlované „vnitřními“ reprezentacemi, což vede k argumentaci kruhem; 2. Oddělování těchto reprezentací od praktik, při kterých jsou používány a jejich konceptualizace jako statických/stálých podstat, které sídlí uvnitř jednotlivců; 3. Snahy při analýze připisovat popisům mentálních stavů, jako běžné součásti každodenních debat o vnitřním životě lidí, jiný status než popisům událostí ve světě, která ústí ve zmatek a napětí [Potter (1996) 2007: 103–4].

Sociální kategorizace a sociální identita

Za jednu ze základních a univerzálních vlastností lidské mysli bývá současnou psychologií považována kognitivní úspornost a nezbytnost klasifikovat a kategorizovat objekty ve světě. Všechno poznání je závislé na klasifikaci. Všichni lidé, stejně jako zvířata, odlišují například jedlé od nejedlého nebo bezpečné od nebezpečného, ovšem obsah kategorií se může podstatně lišit v závislosti na kontextu [Zerubavel 1999]. Také z hlediska sociální struktury a nerovností ve společnosti představuje sociální kategorizace jednu z klíčových problematik.

Sociální kategorizace je proces umožňující členit sociální svět na smysluplné celky, nejobecněji na členy vztažné (in-group) a nevztažné (out-group) skupiny.⁴⁶ Jedná se o utváření kognitivních schémat, které přiřazují kategoriím/skupinám určité vlastnosti a vztahy mezi vlastnostmi, které se pohybují od konkrétních příkladů až po abstraktní a neurčité, jen volně propojené vlastnosti (*prototypy*). S kategorizací souvisí snaha o zdůrazňování *podobností* mezi členy jedné skupiny a *rozdílů* mezi skupinami. Svoji skupinu ale člověk většinou chápe jako méně homogenní než nevztažné skupiny/kategorie [Hewstone, Stroebe et al. 2006]. Při konstrukci sociálních kolektivit dochází k tomu, že lidé považovaní za členy určité kolektivity jsou si v jistém ohledu rovni, což umožňuje vznik pocitů důvěry a solidarity [Eisenstadt, Giesen 2004].

Sociální kategorizace pomáhá uspořádat velké množství informací, kterými se lidé řídí při každodenních odhadech situace; je snahou přizpůsobovat problémy již stávajícím kategoriím; umožňuje rychle rozpoznat příbuzný objekt; dává určitou představu a vyvolává jisté emoce; může být více či méně racionální [Allport (1954) 2004]. Mnoho kategorizací nebo stereotypů je neutrálních, neupřednostňujících jednu kategorii před druhou, ale jiné jsou vázané na hodnoty. Hodnotově zatížené kategorizace označují jednu kategorii jako „dobrou“ nebo ji hodnotí jako „lepší“ než jinou [Tajfel 1981: 150–153].

Sociální kategorizaci lze chápat také v užším významu jako na vnějšek orientovanou identifikaci, tedy protiklad vnitřně zaměřené skupinové identifikace [Jenkins 2000]. Skupiny a kategorie tak vznikají analyticky odlišnými způsoby sociálního utváření kolektivit (skupinová identifikace vs. sociální kategorizace). *Kategorie* jsou produktem vnější kategorizace, tedy identifikace jiných lidí jako členů sociální kategorie, nevztažné skupiny. *Skupiny* jsou pak výsledkem vnitřní skupinové identifikace sama sebe jako člena sociální skupiny, vztažné skupiny.

⁴⁶ V této práci jsem na základě do češtiny přeložené učebnice sociální psychologie dala přednost termínům „vztažná skupina“ pro „in-group“ a „nevztažná skupina“ pro „out-group“ (viz [Hewstone, Stroebe et al. 2006]). Nejde přitom o skupiny v tom smyslu, jak je používá sociologie, ale jedná se spíše o *sociální kategorie*.

Rozdíly jsou v první řadě epistemologické, založené na poznávání skupin svými členy a poznávání kategorií skrze praktiky sociální analýzy. „Čisté“ kategorie jsou takové, kterých si takto kategorizovaní lidé nejsou ani vědomi. Žánry moci/vědění, jako medicína, věda, právo či sociální politika, neustále produkují sociální kategorie jako součásti expertních systémů kategorizace, které jsou využívány specialisty v kategorizování. Současná západní společnost se vyznačuje právě těmito strukturuami expertních kategorizací a rostoucími zástupy na ně vyškolených expertů [ibid.].

Sebepojetí je sada přesvědčení a postojů k sobě jako k objektu vlastních reflexí, která se vyvíjí od raného dětství kontaktem dítěte s okolím a během života v důležitých interakcích s ostatními. Obsah přesvědčení a postojů se sice individuálně odlišuje, ale je také vázán na statusovou (sociální) pozici propojující velký počet jedinců. Těmito kolektivními součástmi sebepojetí jsou sociální identity. Lidé mají tolik sociálních identit, kolika skupin jsou příslušníky, nebo přesněji ke kolika skupinám cítí sounáležitost, cítí se být jejich součástí, členy. Sociální struktura tak může mít vliv na vývoj a obsah sebepojetí produkovaním vzorců zkušenosti, které vedou k určitému pohledu na sebe, nebo samotnými pozicemi, ze kterých lidé odvozují vlastní identitu. Jednáním potvrzujícím identity odvozené od (statusové) pozice lidé reprodukují vzorce chování, které tvoří pozorovatelnou sociální strukturu, a stvrzují přesvědčení o normativní hodnotě přirozenosti samotného vzorce [Morgan, Schwalbe 1990].

K rozvoji zkoumání sociální identity a jejího vlivu na meziskupinové vztahy došlo po vydání již klasické knihy H. Tajfela *Human Groups and Social Categories* [1981]. Teorie sociální identity (Social identity theory, SIT) a její rozpracování sebekategorizační teorie od J. Turnera, je nejpropracovanější perspektivou zabývající se vztahy mezi sociální kategorizací, sociální identitou, sebepojetím, skupinami a meziskupinovým chováním [Hogg, Abrams 2003: 412]. Teorie sociální identity byla formulována na základě série studií o chování v „minimální sociální situaci“, kde po náhodném rozdělení účastníků experimentu na dvě skupiny docházelo k tomu, že lidé silně zvýhodňovali (anonymní) členy vztažené skupiny, přestože skupiny neměly minulost, přítomnost, ani určený cíl, a netvořili tedy reálné skupiny [Tajfel 1981].

V perspektivě teorie sociální identity jsou lidé ti, kteří definují a hodnotí sami sebe ve smyslu skupin, kterých jsou členové (vztažené skupiny, „my“). *Sociální identity* nejen určují, stanovují a hodnotí, kým člověk je a jak by měl přemýšlet a jednat, ale také kým člověk není a jak si stojí v pomyslném spektru životních způsobů. Předpokladem teorie je představa, že jednotlivci (přínejmenším v naší kultuře) upřednostňují pozitivní představu o sobě před negativní [ibid.]. Člověk je motivován k nahlížení vztažných skupin v pozitivním světle a touze udržovat

hodnotící nadřazenost vztažné skupiny nad ostatními relevantními skupinami [Hogg, Abrams 2003], udržení si *sebeúcty* (self-esteem). Vedle pozitivního pohledu na vztažnou skupinu to umožňuje také relativně (vůči vztažné skupině) negativní vidění (členů) nevztažných skupin nebo jejich očerňování [Hewstone et al. 2002]. Meziskupinový boj za hodnotově pozitivní skupinovou rozlišitelnost je zmírněn chápáním povahy vztahů mezi vztažnými a ostatními relevantními skupinami (např. vlivem ideologie), systémem sociálního přesvědčení. Lidé dbají na statusové odlišnosti, stabilitu a legitimitu takových rozdílů a propustnost meziskupinových hranic, tedy možnost přechodu z jedné skupiny do druhé a existenci dosažitelných alternativ ke statu quo [Hogg, Abrams 2003]. Při vzájemném srovnávání skupin a posuzování toho, jak vysoko na společenském žebříčku stojí, používají lidé mentální kategorie v podobě různých druhů protikladů (vysoký – nízký, mužský – ženský, přírodní – kulturní atd.) [Lamont, Fournier 1992]. Členové skupin s „objektivně“ nízkým postavením mohou využít několik strategií jak se vyhnout negativním důsledkům pro svou sebeúctu. Pokud jsou meziskupinové hranice alespoň částečně propustné, mohou zvolit individualistické opuštění skupiny. Pokud tomu tak není a hranice jsou nepropustné nebo jsou jako takové vnímány, lidé mohou 1. omezit srovnávání na podobné nebo ještě níže postavené skupiny, 2. hledat alternativní dimenze ke srovnání skupin, které skupinu staví výše, 3. postavit se za společenské změny proti nadřazenosti dominantní skupiny [Brown 2006: 560–563]. Členové „vyšších“ (více žádoucích) skupin mají naopak motivaci k uchování svého členství ve skupině a omezování propustnosti (symbolických či sociálních) hranic.

Lidé jako členové sociálních skupin jednají strategicky k zachování vlastní pozitivní sociální identity, v rámci toho, co je možné a legitimní (v daném kontextu). Členové vyšších statusových skupin raději ukazují svou skupinovou zaujatost na statusově relevantních dimenzích, členové nižších statusových skupin vnitroskupinovou tendenci ukazují u dimenzí považovaných za statusově irelevantní [Hogg, Abrams 2003: 412]. Důraz na morální čistotu bývá někdy nahlížen jako prostředek lidí, kteří nemají jiné zdroje, jež by využili pro své pozitivní odlišení, a které jsou ve společnosti považované za statusově relevantní (jako jsou peníze, kontakty apod.). M. Lamont ale ukazuje, že samotný morální status je cenným zdrojem, který využívají i vysoce postavení lidé [Lamont 1992: 184]. Na rozdíl od citovaných sociálních psychologů, sociologové zabývající se sociální konstrukcí chápou statusovou relevanci jako konstrukt, který může být v určité kultuře až naturalizován, vnímán jako přirozený a neměnný.

Následující část se bude více věnovat procesům vymezování symbolických hranic, tedy sociální konstrukcí sociálních skupin/kategorií a jejich kolektivní či sociální identitou [Šanderová 2007]. Sociální skupiny/kategorie jsou zdrojem so-

ciální identity, resp. distancování nebo vymezování se vůči ostatním sociálním kategoriím. Vnímání vzniku skupin skrze dialektiku kategorizace a skupinové identifikace představuje účinnou obranu před reifikací kolektivit [Jenkins 2004]. Na tuto problematiku navazují poznatky o vztazích mezi skupinami/kategoriemi.

Meziskupinové vztahy – vymezování hranic, stereotypy, předsudky a diskriminace

S ohledem na konstruovanou povahu symbolického prostoru se stává relevantní otázka, jak jsou definovány skupiny a členství v nich. Na důležitost vztahů při zkoumání etnické identity, meziskupinových vztahů a definování hranic ukázala dnes již klasická antropologická práce F. Bartha z konce 60. let [Barth 1969]. Rozdíly mezi skupinami netkví v esenciálních rozdílech v hodnotách nebo jednání členů skupin, ale spíše ve *vztazích mezi skupinami*. Ne kulturní obsahy skupin, ale etnická hranice definuje skupinu, kdo může být člen skupiny, kdo musí být vyloučen a jak si skupina udržuje svou identitu při jednání se členy jiné skupiny. Sdílené vědění a chování členů jednotlivých skupin lze podle toho přístupu pochopit jako výsledek procesů udržování hranic [Jenkins 2004: 95–97].

Symbolické hranice jsou konceptuální prostředky sloužící ke kategorizaci lidí vymezujících sociální skupiny/kategorie. Dělí lidi na členy různých skupin/kategorií, definují členství v těchto skupinách, produkují pocity vzájemné podobnosti a mohou se stát zbraněmi v boji o prosazení vlastní definice reality [Lamont, Molnar 2002: 168]. Odkazují tedy ke kulturně založeným konceptualizacím, jimiž lidé definují sebe i ostatní (kým jsem já a kým jsi ty) a jsou vyjádřeny v normativních zákazech, kulturních preferencích, postojích a praktikách. Symbolické hranice tak tvoří rozdíl mezi žádoucím a nežádoucím, od kterého je nutné se odvrátit v zájmu zachování vlastní čistoty (symbolická exkluze) [Lamont 1992]. Studium rozhovorů zaměřených na třídní identity odhalilo *morální, socioekonomické a kulturní symbolické hranice*, které jsou používány různě v závislosti na kulturním repertoáru (prostředky konstrukce symbolického světa), ze kterého člověk čerpá a opírá se při argumentaci [ibid.]. Symbolické hranice se mohou stát (ale nemusí) příčinou vzniku sociálních hranic. *Sociální hranice* jsou objektivizovanými formami sociálních rozdílů, které se manifestují v nerovném přístupu ke zdrojům, sociálním příležitostem a také ve stabilních vzorcích sociálních vztahů a sdružování různých skupin lidí [Lamont, Molnar 2002], tedy tomu, co Laumann nazývá principem diferencovaného sdružování s převahou homophily, jak je o něm pojednáno v kapitole 1. J. Šafra.

Problematika meziskupinových vztahů je ale také dalším klasickým tématem zkoumání sociální psychologie. Nás bude zajímat v tomto ohledu zejména zkoumání *meziskupinové předpojatosti* (*intergroup bias*), tedy systematického sklonu k lepšímu hodnocení (členů) vztažné skupiny než (členů) nevztažné skupiny.⁴⁷ Jejím výsledkem může být v oblasti kognice *stereotypizace*, v postojích *předsudek* a v chování *diskriminace*. Těmito procesy pak dochází ke zvýhodňování (členů) vztažné skupiny (in-group favoritism), anebo k znevýhodňování (členů) nevztažných skupin (out-group derogation) [Hewstone et al. 2002].

V běžných interakcích si lidé utváří dojem, který koherentním a smysluplným způsobem zachycuje charakteristiky člověka. Pozorování vzhledu a chování vede k identifikaci a kategorizaci s možností usuzovat na další charakteristiky člověka, například aktivací stereotypů, které mohou nebo nemusí být podrobeny vědomé korekci uvažováním o dalších faktorech. Integrací různých usuzování o chování vzniká celkový dojem, přičemž lidé obecně upřednostňují jednoduché a dobře strukturované dojmy [Quinn et al. 2003]. *Stereotypy* jsou široce sdílené meziskupinové postoje fungující jako teorie nebo sociální reprezentace charakteristik ostatních skupin, jsou generalizacemi dosaženými jednotlivci [Tajfel 1981: 143–145]. *Stereotypizace*, nálepkování (labelling) a klasifikace zjednodušují jinak nadměrný, neovladatelný tok informací v komplexní situaci. Samotná *stereotypizace* je jen extrémním příkladem obecných klasifikačních procesů typifikace [Jenkins 2004]. Tyto procesy pak mohou sloužit také jako ospravedlnění negativních postojů nebo chování k určitým skupinám. Podle Lernerovy teorie spravedlivého světa (belief in just-world) slouží například stereotypní charakterizace diskriminované skupiny jako neschopné nebo závislé k tomu, že svět pro lidi zůstává „spravedlivý“, přestože je tato skupina znevýhodňována. Člověk si situaci vysvětlí tak, že špatné věci se přece dějí špatným lidem.

Stereotypizace má atribuční dimenzi, podle které lidé přisuzují dobré skutky členům vlastní skupiny více dispozičně (jako dané vlastnostmi), ale členům jiné skupiny situačně (jako dané prostředím). U negativního jednání to platí naopak, což může vést až k esencializaci (naturalizaci) negativních charakteristik u jiných skupin, transformaci meziskupinového vnímání a vytvoření nepřekonatelné mezikategoriální hranice.

Člověk, zejména na základě silných vizuálních podnětů (vzhled), kategorizuje lidi a přisuzuje jim vlastnosti dané schématem pro danou skupinu. Psychologický výzkum poukazuje na dva mechanismy kognice. *Bezděčný* (automatic) je

⁴⁷ V souladu s Jenkinsovým rozlišením by bylo správnější označení nikoli „meziskupinové“, ale „mezikategoriální“ vztahy.

velmi rychlý, rutinní, závislý z velké části (a nekriticky) na kulturně dostupných *schématech*, tj. vědomostních strukturách, které představují objekty nebo události a poskytují standardní předpoklady o jejich charakteristikách, vztazích a důsledcích za podmínek nekompletních informací. *Záměrný* je naopak pomalý, reflexivní, verbalizovaný a explicitní, dostavuje se za předpokladu dostatečné motivace [DiMaggio 1997]. Procesy kategorizace a stereotypizace jsou často bezděčné, ale mohou být i záměrné, přičemž je sporné, zda je stereotypizace posílena nebo oslabena záměrnou snahou tento proces kontrolovat [Hogg, Abrams 2003]. Po svém utvoření mají nicméně stereotypy sklon přetrvat i zkušenost s případy očividně opačnými, než je stereotyp [Lindesmith, Strauss 1968]. Takže například osobní zkušenost s bezproblémovou romskou rodinou nemusí nutně znamenat změnu v zastávání stereotypu, že „Romové dělají problémy“.

Předsudek může být příznivý i nepříznivý postoj vůči člověku učiněný na základě příslušnosti k sociální skupině/kategorii (nikoli na základě zkušenosti či dostatečného opodstatnění) a přisouzení mu vlastností na základě členství v dané skupině. Zkoumají se především negativní předsudky, protože jsou častější a hlavně nebezpečnější [Allport (1954) 2004: 38–40]. Stanovit hranici mezi dostatečným a nedostatečným opodstatněním je z epistemologického hlediska vlastně nemožné, a tak de facto nelze rozlišit předsudek od ne-předsudku. Jiná definice klade důraz na hanlivý sociální postoj, vyjadřování negativní pocitů, nepřátelské a diskriminační chování ke členům určité skupiny právě na základě členství k této skupině [Brown 1995].

Důvěru, úctu, spolupráci a vctění k vztažné skupině a jejím členům lze považovat za počáteční formu *diskriminace*. Dosavadní výzkumy odhalují převážně tyto mírné formy upřednostňování vztažné skupiny, tedy často nevědomý sklon k pozitivnímu hodnocení vztažné skupiny a absenci pozitivních postojů k nevztažným skupinám. Přejít od „pouhé“ podpory vlastní skupiny k přímému poškozování jiných skupin (nepřátelství, antagonismu nebo násilí) mohou způsobit silnější emoce spojené s nevztažnou skupinou/kategorií (např. pocit ohrožení). *Emoce* zažívané při určitých setkáních mezi skupinami se mohou stát příčinou opuštění zábran a vést k přechodu k negativním postojům a reakcím vůči nevztažné skupině. Meziskupinové pŕtky jsou charakterizovány širokou škálou emocí, jako je strach, nenávisť nebo odpor. Nevztažná skupina porušující normy vyznávané vztažnou skupinou vyvolává znechucení a vyhýbání se. Nevztažná skupina viděná jako nespravedlivě zvýhodňovaná může vyvolat nelibost a cílené jednání ke zmenšení výhod. Pokud je nevztažná skupina vnímaná jako ohrožující, pak vyvolává strach a nepřátelské jednání. Silnější emoce se mohou projevit přímo v hnutí proti nevztažným skupinám a mohou sloužit i k ospravedlnění poškozování nevztažné skupiny [Hewstone et al. 2002].

Důsledky zmíněných procesů se projevují nejsilněji při interakci tváří v tvář mezi neznámými lidmi. Takové interakce jsou poměrně běžné, můžeme je ilustrovat na následujících příkladech. Novinový článek popisuje angažování talentované hráčky na trombon „jenom díky konkurzu, který probíhal za plentou. „Normálně“ by nikdo nikdy (80. léta) ženu na pozici trombonistky nevzal, ale takhle k tomu ke zděšení sexistického dirigenta došlo ... od té doby je (prý) plenta při konkurzech samozřejmostí a padlo mnoho předsudků dokládáných tehdy i odbornými názory (např. význam výšky těla, velikosti plic či rozdíl ve tvaru úst, a tím i rozdíl ve stylu hraní).“ [Musilová 2007: 29] Americký manažer černé pleti má zase zkušenosti s tím, že neznámí lidé (např. taxikáři) posuzují podle barvy pleti (tedy připsaného), a nikoli podle jeho dosaženého statusu. Rasa tu triumfuje nad sociální třídou [Lareau 2003: 240]. Stejný jev popisuje také černošská vysokoškolská profesorka, kterou prodavačky odmítly vpustit do obchodu s oděvy, kde chtěla nakoupit [West, Fenstermaker 1995].

Jazyk jako prostředek jednání a předmět sociologického zkoumání

Změna v chápání jazyka od průzračného média reprezentujícího vnější svět k jevu, který si zaslouží studovat sám o sobě, se ve filosofii (především v analytické větvi) odehrává již od konce 19. století (G. Frege). Ze zkoumání jazyka mnoha filosofy přes Wittgensteina, Austina, Gricea, Rylea ke Quinovi či Rorty-mu také čerpají sociální vědy, které se zpožděním následovaly tento „obrat k jazyku“ (linguistic turn) v 70. let 20. století [Hubík 1994]. „Obrat k diskurzu“ v sociálních vědách znamenal proměnu radikálně vyjádřenou v tezi, že sociálně žít zároveň znamená „dělat diskurz“ [Wetherell et al. 2001]. Protože zájem o diskurz se projevuje napříč širokým spektrem disciplín, není ani divu, že za diskurzni/diskurzivní analýzou (discourse analysis; dále DA) a jejím předmětem (diskurz/y) se skrývá mnoho významů [Potter, Wetherell (1987) 2007]. DA je v nejširším významu výzkumnou perspektivou, která studuje diskurz, tedy *používání jazyka* (language in use), užívání jazyka *pro* děláni věcí, jako studium sociálních praktik. Zároveň je studium diskurzu studiem toho, jak lidé *vytvářejí smysl* [Wetherell et al. 2001].

Lidé mají k sociální realitě přístup zprostředkovaný jazykem, který není pouhým kanálem pro komunikaci informací, ale přímo prostředkem k vytváření a ustanovování sociálního světa [Phillips, Jørgensen 2002]. V psychologii je, jak už bylo zmíněno výše, odklon od kognitivistického přístupu směrem k diskurzivnímu spojen se sociálně konstruktivistickou diskurzivní psychologií (DP),

kteřá se objevila v 80. letech ve Velké Británii a během 90. let se ustanovila [Edwards, Potter 1992]. DP je studiem institucionalizovaného používání jazyka a jazyku podobných znakových systémů [Davies, Harré 1990]. DP odmítá v psychologii v té době zcela převládající kognitivismus a jeho snahu o testování hypotéz za experimentálních podmínek a kvantifikaci. Místo toho klade důraz na anti-realismus, konstruktivismus a kvalitativní postupy. Analytikové diskurzu se zajímají o různé způsoby organizace jazyka a důsledky, které má použití určité organizace, a ne jiné. Z hlediska našeho tématu je inspirující zkoumání rozdílů v používání jazyka, tzv. „jazyková zaujatost“ (language bias) projevující se rozdílným používáním lingvistických kategorií k popisu vztažné a nevztažné skupiny. DP předpokládá, že „lidé užívají jazyk pro strategické konstruování verzí sociálního světa“ [Vávra 2006: 57]. Jazyk se může stát nástrojem, který chrání vlastní skupinu a určité „etnometody“ umožňují sofistikovaně ovlivňovat výpovědi [Fiedler, Bless 2006].

Vytváření stereotypů a předsudků může být (a často bývá) chápáno jako jakýsi vedlejší produkt sociálního kategorizování. To ovšem nemusí platit automaticky, jak tvrdí Tajfelův bývalý žák a kolega M. Billig [1985]. Ten z pozice rétorického přístupu kritizuje kategorizační přístup založený na kognici, protože se zaměřuje výhradně na předsudky a zcela opomíjí téma tolerance. Identifikuje jev ke kategorizaci opačný, kterým je *partikularizace*. Zatímco kategorizování umísťuje podnět do určité kategorie nebo mezi ostatní (něčím) podobné podněty, partikularizace zase podnět odlišuje od obecné kategorie nebo ostatních stimulů, nalézá jeho specifika, odlišnosti. S podnětem se tak zachází jako se speciálním případem. Kategorizování i partikularizace spolu vnitřně souvisí, protože kategorizace závisí na konceptu partikulárního (zacházení s určitým podnětem), a naopak partikularizace se neobejde bez kategorií. Kategorizace a partikularizace nejsou spojeny s předsudky a tolerancí jednoduchým způsobem. Jak ukazuje Billig [ibid.: 98–99] předsudečná kategorizace (např. černoši by měli být vykázáni) může být následována tolerantní partikularizací (ale X je milý člověk). Ta může být zase následována kategorizací, která nyní slouží toleranci (jsme všichni lidské bytosti) a následována partikularizací vyjadřující předsudek (ale četli jste o Y-černochovi, který udělal ...).

Diskurzivní praxe jsou způsoby, kterými lidé aktivně produkují sociální a psychologické reality. Na úrovni disciplinární, politické, kulturní i malých skupin se objevuje *institucionalizace* diskurzů. Odlišné až nekompatibilní verze reality spolu mohou soupeřit. *Pozicování* je diskurzivní proces, pomocí něhož jsou při konverzaci identity situované jako pozorovatelné a subjektivně koherentní účastníci ve společně produkovaných příbězích. Poststrukturalistické výzkumné paradigma uznává konstitutivní sílu diskurzu a diskurzivních praktik,

ale zároveň i to, že lidé jsou schopni mezi nimi volit. Konstitutivní síla diskurzivní praxe spočívá v poskytování subjektivních pozic [Davies, Harré 1990].

Kromě DA lze analyzovat řečové jednání i členskou kategorizační analýzou (Membership categorization analysis; MCA), kterou se více zabývá kapitola O. Šmídové [viz též Šmídová 2008]. MCA vychází z předpokladu, že existují kulturně sdílené kategorie, na které lidé odkazují a ze kterých čerpají při svých aktivitách (včetně mluvních) [Hester, Eglin et al. 1997]. Jedním z problémů, které mluví při rozhovoru řeší, je sociální kategorizace, tedy výběr kategorií pro pojmenování sebe, ostatních nebo různých skupin. Cílem analýzy je opět popis metod, které lidé jako kompetentní členové využívají, aby jejich aktivity byly sledovatelné (observable). *Členské kategorie* jako sociální typy používané k popisu osob (např. politik, hrobník, syn, skinhead, pijan, mimoň) jsou součástí kolekcí kategorií. Ke kategoriím je běžně vázáno určité (kulturně dané) jednání. Lidé mohou morálně negativně hodnotit chování tak, že chování/aktivita je pro určitou sociální identitu nevhodné (např. nevhodnost trestání rodičů dětmi). To, jak je aktivita definována, ji morálně utváří [Silverman 1998]. Příkladně to dokumentuje následující ukázka z projevu premiéra Topolánka.⁴⁸ Ten popisuje svět, ve kterém je kategorie žen objektem diskriminace kvůli zákonu, který jí má zajistit rovné příležitosti: „V případě žen ... nelze mluvit o rovnosti příležitostí. Těhotenství a mateřství je výsadou žen a tato výsada činí ženy apriorně odlišnými od mužů. Například na trhu práce. Je to přirozené, je to logické, je to zdravé. Žena se může svobodně rozhodnout děti nemít a pak jsem přesvědčen, že má stejné příležitosti uplatnění jako muž. S tím by měl zákon počítat a nevnučovat těmto ženám ochranu, o kterou nestojí a která paradoxně vede k jejich diskriminaci“ [Topolánek 2007]. Kategorie žen je „zdravě“ a „přirozeně“ odlišná od mužů tím, že je spojena s mateřstvím. Pokud chce mít rovné příležitosti s muži, mateřství se může „svobodně“ vzdát. U kategorie muži, se kterou je kategorie žen srovnávána, „přirozeně“ tento problém nevzniká. O charakteristice muže – otcovství se u této sociální kategorie nemluví, protože nemá relevanci k příležitostem na trhu práce. Rovné příležitosti jsou v takto zkonstruované zdravé společnosti výsadou všech mužů a těch žen, které se svobodně vzdaly své výsady – mateřství.

Hlavním teoretickým příspěvkem kategorizační analýzy je pohled na kulturu jako přítomnou v *jednání*, ukázání vtělení sociální struktury v činnosti, zaměření se na výsledky mnoha strukturálních jevů jako/skrze členské specifické, sjednané a interakční praxe. Umožňuje popsat a analyzovat sociální struktury

⁴⁸ Projev předsedy vlády Mirka Topolánka k Evropskému roku rovných příležitostí ze dne 2. 4. 2007.

a instituce skrze používání kategorií (včetně kategorií, jako je armáda, škola, aristokracie, střední třída apod). Na rozdíl od strukturalistické sociologie jsou tyto kategorie brány jako náměty pro zkoumání a ne jako zdroje k teoretizování [Hester, Eglin et al.1997].

DP i MCA odmítají kognitivismus a kladou důraz na anti-realismus a konstruktivismus. Texty a promluvy jsou médií interakce, předmětem zájmu je hlavně přirozeně se vyskytující mluva. Rozhovor je sociálním jednáním, při kterém se vytvářejí identity, reality, sociální řád a sociální vztahy. Pragmatické volby rozhodují o tom *jak* lidé popisují věci, jak o nich uvažují. I popis je tak sociální a morální aktivitou [Baker 2006].

Vznik a udržování nerovností

Určité sociálně definované kategorie způsobují dlouhodobé a systematické rozdíly v životních šancích (černý/bílý, muž/žena, občan/cizinec atd.), zatímco jiné kategorie takové důsledky nemají. Proč tomu tak je a jak tyto kategoriální/skupinové, „trvalé nerovnosti“ fungují v různých sociálních interakcích a přetrvávající napříč generacemi, jak se vytvářejí, mění a případně mizí, zkoumá ve své knize Ch. Tilly [1998]. Podle jeho názoru významné nerovnosti v životních příležitostech odpovídají spíše kategoriálním nerovnostem než individuálním rozdílům mezi lidmi. Mnoho nerovností sice na první pohled vypadá jako dané individuálními nebo skupinovými rozdíly ve schopnostech, ale ve skutečnosti jsou způsobené autoritativně organizovanými kategorickými rozdíly. Kategorie jsou posuzovány vždy v páru, jsou vázané, relativní. Většina nerovností spočívá na ustanovení (částečných) hranic mezi kategoriemi a definování sociálních vztahů mezi nimi. Kategorie přitom samy nejsou definovány svým obsahem a jejich nejcharakterističtějším znakem je variabilita, a to přestože přetrvávají dlouhou dobu a fungují v různých sociálních kontextech. Kategorické nerovnosti vznikají jako způsob řešení organizačních problémů těmi, kdo kontrolují přístup k cenným zdrojům (kategorická distinkce, exkluze, kontrola). Párové, nerovné kategorie vykonávají klíčovou organizační práci, přitom produkují patrné a trvalé rozdíly v přístupu k cenným zdrojům. Strukturní a institucionální analýzy vztahů objasňují a zdůrazňují význam kultury pro sociální život. S kulturou zacházejí jako se sdíleným porozuměním a jeho reprezentacemi. Aktéři fungují v rámci porozumění vytvořeného předchozími interakcemi a na základě těchto rámců také očekávají odpovědi druhých lidí, modifikují své strategie na základě důsledků sdílených zkušeností. V tomto pohledu se kultura neustále vplétá do sociálních vztahů [ibid.].

Příklad studie, která se podrobně zabývá procesem zařazování člověka do určité sociální kategorie a reálnými dopady či důsledky sociální kategorizace, stigmatizace i soupeření různých druhů diskurzů ve školním prostředí, představuje etnografie o institucionální konstrukci identity žáka s poruchou učení (LD)⁴⁹ [Mehan 2001]. Autor krok za krokem různými metodami stopuje procesy a různé reprezentace vedoucí ke konečnému „onálepkování“ devítiletého žáka kategorií poruchy učení. Práce sleduje proces od počátečního nezbytného vyplnění formuláře třídní učitelkou, přes s několikaměsíčním zpožděním provedená psychologická vyšetření, až po schůzi, která s konečnou platností rozhodla o zařazení žáka do speciální výuky. Tento proces je charakterizován neustálými transpozicemi textualizací (popisů) z jednoho kontextu do dalšího, které jednotlivé texty institucionálně izolují od interakčních praktik, na jejichž základě původně vznikly. Při konečném rozhodnutí o žákovi hrály roli čtyři zprávy (od psycholožky, matky, školní vychovatelky a třídní učitelky) lišící se ve způsobu prezentace informací, způsobu podloženosti tvrzení a v reprezentaci dítěte. Zprávy představují silně hierarchizované diskurzy (rejstříky) reprezentace dítěte – *psychologický*, *sociologický* a *historický*. Dominující psychologický diskurz představuje psycholožka, jejíž promluva má standardní formát, není přerušována, přednáší výsledky jednotlivých testů (nepřímé pozorování) i svou interpretaci pozorování. Její autorita se zakládá na předvedené odbornosti, expertíze a používání „správných“ termínů. Matka a třídní učitelka (historická, resp. sociologická reprezentace) zakládají svá tvrzení na dlouhodobém přímém, ale nestrukturovaném pozorování dítěte. Zatímco psycholožka používající odborné termíny nebyla žádána o jejich objasnění (přestože ne všichni jim rozumí), mluvčí používající hovorové termíny byli naopak žádáni o objasnění. Zpráva psycholožky si zjednala autoritu podstatou své konstrukce a nakonec měla i rozhodující váhu [ibid.].

T. van Dijk [2006] zase poukazuje na diskurzivní strategie, které umožňují (holandským) rasistům vyjadřovat negativní postoje vůči minoritám a přitom předcházet obviněním z rasismu. Obecné sociální normy a hodnoty lidskosti v demokratických společnostech zamezují explicitní diskriminaci a očeřňování skupin na základě jejich původu nebo barvy pleti. Verbální nástroj, využívaný k ochraně a odražení pochybností a negativních typifikací, které mohou plynout ze zamýšleného jednání, je nazýván popření (disclaimer). *Popření* se snaží definovat nadcházející chování (vyjádření) jako nerelevantní pro narušení identity

⁴⁹ LD je zkratka pro „Learning Disabilities“, což byla podle amerického práva jedna z kategorií dětí se speciálními vzdělávacími nároky. V ČR je situace obdobná, týká se především romských dětí.

nebo přetypizování žádoucí identity mluvčího, pro které by se nicméně případně mohlo stát základem. Každé popření je činěno s ohledem na hodnocení ostatních, snaží se udržet interakci, zvládnout tok významů v situaci, vyjednat sociální řád, ve kterém lidé jednájí s dobrou vírou [Hewitt, Stokes 1975: 3]. Popření se používá před vyřčením postoje k ochraně před možnými nepříjemnými atribucemi, které by mohly následovat (např. označení za rasistu/rasistku, sexistu/sexistku). Může znít například „Nemám nic proti černochům, ale ...“. Při použití tohoto prostředku si je člověk vědom toho, že slova, která následují, mohou za daných okolností znít problematicky [van Dijk 2006]. T. van Dijk se často zabývá elitním diskurzem (tedy diskurzem lidí – představitelů skupin, které mají ve společnosti moc), ve kterém také studuje různé formy odmítání rasismu (*denials*) [van Dijk 1992].⁵⁰ Odmítání vlastního rasismu v sobě stejně jako v předchozím případě obsahuje podezření nebo přímo už nařčení ze strany ostatních ohledně jednání nebo postojů mluvčího/pisatele, které má zpochybnit a označit je za neoprávněný útok na morální integritu. Odmítání je krokem při obranné strategii udržení pozitivní sebezprezentace.

Dalším prostředkem je konstruování *kontrastních struktur*, kdy mluvčí tvrdí, že by neměl nic proti určité skupině/sociální kategorii, pokud se ovšem tato skupina bude chovat stejně jako skupina, se kterou se sám identifikuje. Tedy opačně, než je stereotypně popisována jeho vlastní skupinou. Vlastnosti a chování připisované cizí skupině/kategorii jsou označeny za špatné a zdánlivě je pouze na skupině samé, aby situaci změnila. Takto „zaobalená“ zpráva se jeví uspokojivě a ani negativní postoj pak nevypadá rasisticky, sexisticky apod. Uvedení *extrémního příkladu* může argumentaci také dodat na přesvědčivosti. Je možné mluvit v číslech, buď „všichni“ nebo „nikdo“ (tzn. tak to prostě je), věci jsou „velmi“ nebo „strašně“ špatné apod. Obranou před nařčením z předsudčnosti může být použití kategorie, a přitom ponechání vysvětlení konstrukce na ostatních. Tak je možné popřít, že záměrem bylo právě toto (odvozené) vysvětlení, přestože jím mělo být [Silverman 1998].

Závěr

Příspěvek si kladl za cíl představit alespoň některé znalosti a přístupy k problematice kulturní dimenze sociálních nerovností a stratifikace ve společnosti s tím, že se podílí na sociálním uspořádání společnosti podobným dílem jako

⁵⁰ Publikace lingvisty Teun A. van Dijka jsou dostupné na jeho webových stránkách <<http://www.discourses.org>>.

ekonomická složka utváření nerovností ve společnosti (ta samozřejmě nesmí být opomíjena). Kromě tradičního sociologického přístupu ke zkoumání nerovností byly představeny poznatky sociální psychologie o procesech sociální kategorizace a identifikace, které hrají důležitou roli při utváření představ o světě, vnímání sociální struktury, vzniku a udržování hierarchií a nerovností mezi kategoriemi lidí ve společnosti, tedy i pro vývoj meziskupinových vztahů. Pro kvalitativní empirické zkoumání je nosný především diskurzivní přístup zkoumající nejruznější výpovědi a reprezentace jako sociální jednání.

Klasifikační procesy se netýkají zdaleka pouze laiků a každodenního života, právě naopak. Výzkumníci a vědci jsou významnými producenty kategorií, stereotypizací, producenty nejruznějších verzí světa. V některých případech se podílejí na produkci kategorií s velkým dopadem na životy konkrétních lidí. Některé sociální kategorie mají díky svému oprávnění či privilegii tu moc určovat, kdo má a kdo nemá nárok na finanční příspěvek, kdo je či může být přijat na určitou pracovní pozici a kdo ne nebo koho si vážit a koho nikoliv. Podle Jenkinse právě kategorizační diskurzy moci/vědění charakterizují pravděpodobně současné životní podmínky lépe než narůstání reflexivity jednotlivců. Reflexivita je spíše reakcí na zvyšující se tlak kategorizací [Jenkins 2000]. Prvek analytickovy reflexe by proto měl být nedílnou součástí konstruktivistického bádání.

Klasické kategorie produkující „trvalé nerovnosti“ ve společnosti představují etnicita/rasa, gender, občanství či věk. Náš projekt „Sociální distance ve stratifikačním prostoru ČR“ klade důraz také na význam profesní či statusové dimenze (klasické stratifikační kritérium), resp. na křížení (intersection) etnicity, genderu a třídy (o něm pojednává následující kapitola M. Kolářové). Kvalitativní výzkum umožňuje ponořit se do relevancí, které lidé ve vztahu k sociální struktuře a jednotlivým sociálním kategoriím mobilizují, a prozkoumat významné aspekty pro různé kontexty, a také sledovat, z jaké pozice vypravěč mluví a jak ji využívá pro uznání oprávněnosti své výpovědi, pro její důvěryhodnost, přesvědčivost či pro udržení vlastní pozitivní identity.

4. Sociální distance a prolínání nerovností (třída, gender, rasa/etnicita)

Marta Kolářová

Úvod

S kulturním obratem v sociologii se vytrácí zájem o stratifikaci a třídní analýza se rozšiřuje o další rozměry – gender, rasu/etnicitu a kulturní identity. O stratifikaci se již neuvažuje pouze v rovině ekonomické, ale také sociální a kulturní. V poslední době se odhlíží od třídy jako zdroje identity a pozornost se věnuje právě sociálním rozdílům, které jsou zdrojem identifikace a které v konvenční, tradiční analýze nebyly zkoumány [Bottero 2005; Bottero, Prandy 2003; Payne et al. 2000]. Sociální pozice se chápe jako výslednice různých prolínajících se sociálních vztahů – třídy (socioekonomického statusu), genderu, rasy/etnicity, sexuality, věku atd.

Prolínání nerovností (*intersekcionalita*) je jedním proudem, který vznikl ve feministické teorii a dnes tvoří specifický proud ve studiu stratifikace. Další alternativní přístup ke strukturální, třídní analýze představuje pojetí sociálních distancí s relačním a interakčním přístupem, které zkoumá blízkost v interakcích. Vzdálenost různých sociálních skupin se u obou přístupů liší. Zatímco ve strukturálním jsou podle Bottero [2005] skupiny od sebe sociálně vzdálené, protože se od sebe odlišují příslušností ke kategorii (především třídě, ale později se přidává i gender, rasa/etnicita atd.), tak podle přístupu sociálních distancí mohou být kategoriálně skupiny velmi odlišné, ale mohou si být sociálně blízké, pokud se často stýkají (na základě přátelství, partnerství atd.). Teorie sociálních distancí se zaměřuje mimo jiné na vnímání vzdálenosti k jiným profesním a etnickým skupinám a skrze interakce přátelské a partnerské mapuje distance bez předchozích předpokladů.⁵¹ Do tohoto přístupu lze zahrnout i zkoumání intergenerační mobility.

V tomto textu se snažím nalézt spojnicí obou zmíněných přístupů ke stratifikaci. Ptám se, jak lze propojit přístup intersekcionality (prolínání nerovností třídních, genderových a rasových/etnických) a pojetí sociálních distancí? Jak se o třídě, genderu a rase/etnicitě uvažuje v současné teorii sociálních distancí,

⁵¹ Viz kapitola 1. J. Šafra.

zdali to jde vidět i *jinak* a co to může přinést nového? Jaké mohou být *jiné* vztahy nerovností na základě třídy (socioekonomického statusu), genderu a rasy/etnicity a jak je to možné využít v přístupu sociálních distancí? Navrhují dívat se, jak se kombinují třídní (ekonomické), genderové a rasové hierarchie a nerovnosti.⁵² Jak se projevuje v každodenním životě průsečík nerovností? Dá se srovnat nerovnost třídní (ekonomická), genderová a rasová/etnická?

Nerovnostem v chápání *intersections* se zatím v ČR pozornost nevěnovala, teoretický koncept zde nebyl doposud podrobněji rozpracován. Také sociální distance a interakce se u nás zkoumají vlastně víceméně nově [viz Šafir, Häuberer et al. 2008], byť první velký stratifikační výzkum z konce 60. let minulého století otázce sociální interakce a distance věnoval určitou pozornost [viz Petrušek 1969]. Z hlediska objektivních sociálních distancí – interakcí (muži/ženy) je empiricky studována především manželská homogamie [Katrňák, Kreidl, Fónadová 2003; Tuček et al. 2003: kap. B 5.2; Katrňák 2008]. V českém prostředí stratifikační teorie a výzkumy vycházely především z ekonomických a strukturálních nerovností. Výzkum byl veden zejména konvenčním úhlem pohledu, ve kterém se sledují rozdíly mužů a žen z hlediska např. příjmů, profesního postavení či genderové odlišnosti vnímání sociálního postavení [Tuček et al. 2003: kap. B 6.2]. Určitá pozornost se věnovala diskusi o specifikách postavení žen v třídní analýze, zejména vzhledem k určení jednotky třídní analýzy [Katrňák 2005: kap. 3.2.1; Šanderová 1998] a postavení žen ve společenském systému [Čermáková 1995]. Katrňák nicméně považuje třídu za hlavní východisko a o genderu (spíše o ženách) a etnicitě uvažuje pouze jako o přidaných rozměrech ke třídě. Stratifikaci v kontextu etnického či rasového původu bylo věnováno v podstatě minimum pozornosti, zkoumány byly subjektivní distance k sociálně problémovým skupinám a míra xenofobie k etnickým menšinám [Ryšavý 2003; Tuček 2004].

Tento text se snaží dospět ke kombinaci přístupu intersekcionality a sociálních distancí. Cílem je zde podat základní informaci o přístupu prolínání nerovností na základě třídy, genderu a rasy/etnicity a uvažovat o jeho možném napojení na zkoumání sociálních distancí. Nejprve ukazují, jak se v pojetí sociálních distancí zacházelo s genderem a rasou. Dále se podrobněji věnují představení

⁵² Jak uvádí předchozí kapitola J. Šanderové [viz též Šanderová 2008], rozlišit lze dva hlavní typy nerovností, jednak socio-ekonomické spojené se zaměstnáním, bohatstvím a mocí (vrstvy, třídy) a dále nerovností symbolické neboli sociokulturní, kam by spadaly rozdíly genderové, rasové/etnické atd. Pojetí blízké prolínání nerovností představuje koncept „kategorických nerovností“ s párovými kategoriemi (jako např. muži/ženy, černí/bílí apod.), kterým Šanderová [2007] v návaznosti na Ch. Tillyho navrhuje uchopit různé typy nerovností.

intersekcionalního přístupu. Nejdřív diskutuji teoretizování kategorií třídy, genderu a rasy odděleně, a posléze ve vzájemném prolínání a kombinacích. Tematizují také praktické otázky empirického zkoumání na základě intersekcionalního přístupu a jeho možné nedostatky. V poslední řadě se věnuji tomu, jak teorii intersekcionality převzala sociologie, která šla cestou hledání principů, jež vytvářejí a reprodukují nerovnosti, a také zkoumání vzájemného vztahu a působení třídy, genderu a rasy na sebe. V závěrečné diskusi se pokouším navrhnout, jak by se přístup sociálních distancí dal obohatit přístupem intersekcionality a uvažuji o různých variantách nahlížení na utváření distancí v interakcích pod vlivem různých kombinací třídy, genderu a rasy. Tvrdím, že přístup sociálních distancí se zaměřuje především na interakce typu přátelství, manželství a intergenerační mobility, ale z hlediska prolínání nerovností je možné jej rozšířit i dále a i v dalších vztazích si všimnout třídy, genderu a rasy/etnicity a jejich kombinací se zaměřením i na jiné typy interakcí a vztahů.

Sociální distance a partnerská homogamie

V původním konceptu sociálních distancí byla empiricky zkoumána dimenze rasy/etnicity a náboženského přesvědčení [Bogardus 1925], ačkoli ne v prolínání s dalšími nerovnostmi (výjimkou je Westie a Westie [1957] zkoumající subjektivní sociální distance v kontextu rasy a třídy a později Laumann [1973] sledující simultánně etnickou, národnostní a profesní dimenzi sociální struktury). Gender nebyl vůbec reflektován, k jeho zahrnutí dochází až později (v rovině subjektivních distancí viz např. [Šafr, Häuberer 2008]). Empirická zjištění a teorie se tak až do 80. let 20. stol. vyznačovaly genderovým vychýlením, například Laumann a Guttman [1966] zkoumali vztahy mezi respondenty a jejich přáteli, sousedy, jejich otci a tchány. Výzkumy se nezaměřovaly na ženy (matky, dcery), otázka je, jestli se ženy vůbec ve vzorku vyskytovaly a jak byl uchopen problém pohlaví přátel. V bádání na poli sociálních distancí – interakcí ale dochází k posunu, dnes se pro škály sociálních distancí používají manželství a ko-habítace, začleňují se nové trendy v partnerském soužití [viz Prandy, Lambert 2003] atd. Ukazuje se, že genderová specifika profesní struktury formují strukturu asociací [viz Chan, Goldthorpe 2004; Šafr 2008b].

Jak se v přístupu sociálních distancí dnes nejčastěji uvažuje o vztahu třídy, genderu a rasy/etnicity? Bottero [2005] tvrdí, že naše intimní vztahy, přátelství a sociální kontakty jsou ovlivněny hierarchickou pozicí. Lidé s podobným společenským postavením na základě třídní nebo statusové příslušnosti se stýkají spíše s jedinci patřícími do stejné skupiny než do jiných skupin. A naopak, lidé,

kteří se spolu stýkají, bývají sociálně podobní. Naše nejosobnější volby jako výběr sexuálního partnera a přátel jsou ovlivněné společenskou hierarchií, ale zároveň ji udržují. Funguje tu princip „homophily“ – obliba stejnosti, která se projevuje v utváření přátelství, pracovních kontaktů, výběru partnera a manželství.

Bottero a Prandy [2003] dále rozvíjejí myšlenku, že výběr partnera je poměrně předvídanou a strukturovanou volbou. Různé vztahy přátelství či manželství vykazují velmi podobnou hierarchii. U přátelství dochází k větší korelaci zaměstnaní než u manželů, manželé si jsou zase blíže než rodiče a děti. Ve volbě partnera se může projevovat motiv zvýšení společenského postavení, což se označuje jako hypotéza prestiže, ale to pravděpodobně funguje spíše u žen než u mužů vzhledem k genderovým stereotypům, že muž má být dominantnější. Nebo se zde potvrzuje tzv. hypotéza podobnosti (*like-me*), která předpokládá výběr partnera na stejné statusové úrovni. Manželství je velmi blízký a dlouhodobý vztah, proto pokud je uzavřeno mezi členy odlišných skupin, ukazuje na interakce překračující hranice jednotlivých skupin a také uznání druhé skupiny jako rovné. Endogamie pak poukazuje spíše na skupinové uzavírání.

Bottero [2005] chápe sociální charakteristiky jako třídu, gender, rasu/etnicitu ukotvené v sítích, takže lidé, se kterými se stýkáme, jsou nám podobní i v těchto charakteristikách. V nejnovějším přístupu sociálních distancí tak reflektuje vztah těchto tří kategorií a já se domnívám, že skrze optiku distancí mu rozumí jen v určitém smyslu a typu vztahu. Uvedený přístup k sociálním distancím chápe třídní, genderové a rasové/etnické nerovnosti jen v určitém vzorci. V partnerství a manželství se gender považuje za východisko, neměnnou proměnnou. Většinou se pracuje pouze s kategoriemi žena a muž (s lidmi nezapadajícími do těchto kategorií – transgendery – se nepočítá) a u další proměnné – sexuality – se zřejmě uvažuje jen jako o většinové, heterosexuální normě. Případ homosexuálních partnerství by ale bylo zajímavé zkoumat, neboť je možné, že u menší možnosti výběru mají jedinci menší subjektivní distance k odlišným zaměstnaneckým či etnickým skupinám než heterosexuálové. Ale to je pouze hypotéza. Gender se tedy bere za kategorii, přes kterou interagují různé skupiny, a to především zaměstnanecké (skupiny povolání). Třída, neboť není reálným uskupením, je tu většinou operacionalizována přes zaměstnání partnerů či manželů. Podobně jako se zaměstnaneckými skupinami se pracuje s etnickými/rasovými skupinami, ale mnohem méně. Příkladem může být zkoumání výběru partnera vykonávající podřadné, nebo naopak elitní zaměstnání (např. metař, lékař), či z odlišné etnické skupiny (např. Rom, Vietnavec). O genderu se ale takto neuvažuje, například by se mohlo uvažovat při výběru přátel, zda se jedná více o muže či ženy nebo celé skupiny definované genderem.

Pokud se „přístupy sociálních distancí dívají na způsoby, jakými jsou hierarchie a nerovnosti rutinně reprodukovány, skrze sociální interakci“ [Bottero, Prandy 2003: 193], tak já navrhuji se ptát, jak jsou třídní, genderové a rasové/etnické hierarchie a nerovnosti, a to zejména ve vzájemné kombinaci, reprodukovány v interakcích. V další části rozeberu tyto jednotlivé nerovnosti a jejich prolínání. Obecně se lze setkat se dvěma přístupy sledujícími jednotlivé kategorie buď jako oddělené systémy, nebo ve vzájemných kombinacích.

Prolínání nerovností – třída, gender a rasa/etnicita

Podobnosti a rozdíly u jednotlivých kategorií

V tradičním a nejrozšířenějším úhlu pohledu k jednotlivým kategoriím přistupujeme odděleně [viz např. Grusky, Széleányi 2006; Bottero, Irwin 2003]. Zkoumáme je jako systémy nerovností, které jsou v něčem podobné a v něčem rozdílné.

Protagonistky kulturního obratu ve studiu stratifikace Bottero a Irwin [2003] analyzují některé aspekty utváření rozdílů a nerovností v oblasti třídy, genderu a rasy. Upozorňují na to, že kategorie rozdílnosti jako etnicita a gender se často chápou jako příčina a ne jako důsledek sociálních vztahů. Jsou to však kategorie, které se konstruují v interakcích, a které nevytvářejí stálé fixní skupiny. Uvažují o nich odděleně, ačkoli zdůrazňují jejich vzájemnou relaci.

Nejprve se zastavme u třídy či socioekonomického statusu.⁵³ Ačkoli se materiální nerovnosti zvětšují, lidé svou identitu nedefinují třídně (Bottero a Irwin tu implicitně mluví o britské společnosti). Společnost je podle nich nerovná, ale beztřídní. Vyznačuje se individualismem a absencí třídní solidarity. Namísto třídního vědomí (*class consciousness*) je dnes vědomí formované třídou (*classed consciousness*) a uznání sociálních rozdílů a distancí spočívá v žité praxi. Třídu dnes už nechápou jako kolektivitu, ale způsob diferenciaci, a spíše mluví o hierarchii než o třídách. Hierarchická pozice ve společnosti se pojí se vkusem a výběrem lidí okolo nás. Jedinci se stýkají s lidmi jim podobnými, snaží se setřást třídní nálepky a mluví o sobě jako o „normálních“, „průměrných“ nebo o „střední (třídě)“, ať je jejich objektivní postavení jakékoli. Třídní hierarchie jako takové lidé vnímají více v politickém, veřejném kontextu než v osobním životě, v některých obdobích dochází k mobilizaci kolektivní identity na základě třídy.

⁵³ V pojetí průsečíku nerovností se většinou používá termín třída (*class*), zejména v amerických a britských textech.

Rasa/etnicita se podle Irwin a Bottero projevuje ve vidění „My“ vs. „Oni“. Podobně jako u třídy nebo hierarchické pozice se lidé sdružují s jim podobnými, tzn. ze stejné či podobné etnické skupiny. Pro bílé představují referenční skupinu bílí, zatímco minoritní skupiny jsou neustále konfrontovány s majoritními konstrukcemi. Bílá zkušenost se naturalizuje a představuje normu. Gender autorky spojuje s tématy, jako je rodina, intimní vztahy, péče a hlavně plodnost. V této souvislosti mluví o individualizaci společnosti a změnách v rodině.

Bottero a Irwin nesrovnávají jednotlivé kategorie navzájem, zabývají se každou nerovností zvlášť. Nezkoumají, jak se k sobě vztahují nebo na jakých rozdílných úrovních se pohybují. Rasu/etnicitu chápou přes posuzování a utváření vztahu „My“ vs. „Oni“ jako skupinovou charakteristiku, zatímco gender vztahují spíše k individuálním volbám jako rodina a třídy vidí jako vrstvy, které pokrývají celou společnost. Ale s genderem by se mohla propojovat také témata nerovností v makrorovině či ve skupinách – v zaměstnání a komunitě. Ve stratifikační teorii se mluví o třídně smíšených manželstvích, ne však už tolik o rasově/etnických smíšených manželstvích. Optika „My“ vs. „Oni“ se na gender nedá příliš uplatnit, může se sice objevovat vysoká úroveň distance mužů vůči ženám v podobě misogynie (podobně jako existuje třídní nenávisť), ale z hlediska rasy/etnicity je skupinové vymezení silnější, protože minoritní skupiny mohou žít relativně odděleně od většinové společnosti. Separované jednopohlavní komunity mužů či žen nejsou časté. Mohou sice existovat oddělené, pouze mužské či ženské skupiny, ale k formování komunit dochází spíše na základě rasového/etnického či třídního, ne genderového, protože by se zamezilo reprodukci skupiny. Častější interakce se dá předpokládat mezi příslušníky opačného genderu než mezi jedinci odlišných etnických či zaměstnaneckých skupin. U kategorií třída, gender, rasa/etnicita tak můžeme mluvit o jiných formách sdružování.

Další odlišnost mezi těmito kategoriemi představuje vztah k biologickým charakteristikám. Ačkoli se v mnoha teoriích zdůrazňuje, že rasa/etnicita i gender jsou sociální konstrukty, proměňují se v čase i prostoru a záleží na interpretaci, tak se nemohou úplně oprostit od biologických souvislostí. V konceptu odlišení rozdílů a nerovností mezi muži a ženami se používají dva pojmy: pohlaví odkazující spíše k fyzickým, biologickým a demografickým rozdílům, zatímco gender vznikl v 70. letech jako nový termín ve feministické teorii a naznačuje spíše rozdíly kulturní a sociální. Nic takového ovšem nenajdeme u třídy, neexistuje tu dvojítož termínů. Jisté podobnosti můžeme vysledovat u odlišení rasy a etnicity.

Rasa je podle mnoha autorů dynamickým sociálním konstruktem, rasové kategorie a hranice nejsou přirozené a esenciální, ale neustále utvářené a přetvářené

lidmi [Chancer, Watkins 2006; Newman 2007]. Podle Kendall [1997] rasa klasifikuje lidi podle sociálních a politických hodnot, jde o kategorie jedinců odlišených ve vnímání jiných nebo i sebou samých jako podřízených nebo nadřazených na základě subjektivně vybraných fyzických charakteristik, jako je barva kůže, typ vlasů a tvar očí. Kritéria pro rasové rozdíly se mohou lišit v různých společnostech, rasa není fixní a objektivní, ale sociálně a historicky konstruována. Například v Severní Americe byli černoši v minulosti automaticky považováni za otroky a museli dokazovat, že jimi nejsou. V současné české společnosti nenabývají tyto konotace tolik významnosti a černoši se nemusí nacházet nutně v podřízeném postavení, konstruují se spíše jako exotičtí než jako chudí. To je důkazem toho, že spojení v rasově definované skupině není založeno pouze na určitých fyzických charakteristikách, ale na sdílené zkušenosti být identifikován jako člen takové skupiny zvnějšku [Newman 2007].

Zatímco rasa je spíše definovaná jako kategorie lidí, kteří sdílejí vrozené biologické znaky (barva kůže), tak etnicita se váže spíše s nebiologickými, kulturními znaky [Newman 2007]. Etnicitu lze definovat jako kategorii lidí na základě odlišných kulturních nebo národnostních charakteristik (jazyk, historie, zvyky, oblečení, náboženství; pojí se s pocity etnocentrismu, připsaným členstvím od narození a vztahem k určitému teritoriu). Koncepty rasy a etnicity se ovšem překrývají. Kromě fyzických znaků se věří, že rasové skupiny se vyznačují určitými kulturními aspekty (rapová hudba patří k černochům), podobně některé etnické skupiny mají fyzické charakteristiky (tón pleti u latinoameričanů) [Kendall 1997]. Fyzické znaky u rasových skupin jsou ale podle vzhledu viditelnější než kulturní rozdíly u etnických. Etnické skupiny mohou být rasově heterogenní (například Brazilci jako etnikum jsou jedinci různých ras a odstínů barvy kůže), a naopak jedna rasa může obsahovat mnoho etnických skupin (pod černou rasou se označují různé etnické skupiny: Jamajčané, Etiopané, Afroameričané žijící od otroctví v USA atd.).

Rasa/etnicita i gender ve velké míře souvisí se vzhledem člověka a skrývají se mnohem obtížněji než příslušnost ke třídě či společenské vrstvě. Vzhled má tak zásadní vliv na vnímání distancí ve společnosti. Při výběru partnera je u rasové/etnické příslušnosti mnohem snadnější „odfiltrovat“ nevyhovující jedince než u třídního zařazení. Nebo zde naopak může fungovat přitažlivost daná „exotičností“ odlišných etnik. Při srovnání těchto systémů nerovností se třída podle Newmana [2007] nejméně spojuje s biologickými charakteristikami (neexistuje něco jako třídní geny), ale v kastovním systému například Indie je zařazení do třídy/kasty dáno narozením a postavení jedince ve společnosti se považuje za nezměnitelné.

U každé kategorie bývá ve většinové společnosti euroamerické civilizace jedna její dimenze společensky zvýhodněna, ale jsou zde rozdíly. U rasy/etnicity

se výše hodnotí bílá, z hlediska genderu muž, ale u třídy není tak jasné, jestli se jako žádoucí chápe spíše střední či vyšší třída. Jestliže třída automaticky naznačuje hierarchii, můžeme podobně hierarchicky uvažovat i o genderových a rasových/etnických rozdílech. U každé kategorie se však liší počet uvažovaných skupin a nelze úplně srovnat jejich hierarchické seřazení v různých společnostech.

Se zvyhodňováním a marginalizací se pojí diskriminace menšin a ideologické odsuzování. Menšiny bývají objektem diskriminace a znevýhodnění od dominantní skupiny kvůli fyzickým a kulturním charakteristikám. Zde najdeme rozdíly mezi jednotlivými systémy nerovností. Minoritami se nazývají menšiny etnické, sexuální, někdy se i o ženách mluví jako o menšině, dále lze identifikovat náboženské a politické menšiny, nicméně u třídy se to neobjevuje. V rovinně ideologického odsuzování menšinových skupin existuje rasismus a sexismus nebo jejich kombinace, které se zaměřují vůči znevýhodněným jedincům a skupinám. U třídy najdeme kromě opovrhování, výsměchu a zhnusení nad chudými či bezdomovci něco podobného ve formě třídní nenávisti, ta ale naopak směřuje k pozitivně privilegovaným skupinám.

Prolínání nerovností

Teorie prolínání, kombinace či průsečíku nerovností („intersection“) byla vyvinuta ve feministické teorii od 80. let a postupně je akceptována i v teorii stratifikační. Feministická teorie nejprve reflektovala nerovnosti založené na genderu a třídě, dále se s vlnou hnutí barevných žen začaly do teorií promítat i další nerovnosti dané rasou a etnicitou. Dnes je intersekcionalita součástí zahraničních (především amerických) učebnic sociologie. V českém prostředí nebyla zatím příliš uplatněna, a i když někteří výzkumníci zabývající se migranty upozorňují na nutnost začlenění „intersekcionalní“ analýzy [Grygar et al. 2006; Szczepaniková 2006], tak ji teoreticky nepropracovávají. Teorii *intersection*, která je vytvářena především na americké realitě, je ovšem nutné převést do specifického českého prostoru, kde je problematické mluvit o rase a etnicitě, protože nerovnost není vždy dána odlišnou barvou pleti, ale právním postavením a odlišností kulturní, jazykovou, či ekonomickou.

Brenner [2000] chápe pojetí intersekcionality jako analytický nástroj k zaměření se na mnohorozměrné, prolínající se *mocenské vztahy* definované třídou, rasou a genderem. Pomocí něj se zkoumá, jak nerovnosti ovlivňují zkušenost a identitu, zájmy a názory jedinců. Nerovnosti v kombinaci se dotýkají různých skupin odlišně. Podle Kendall [1997] mají být v sociologii třída, gender a rasa/etnicita zkoumány jako propojené *systémy útlaku* či *znevýhodnění*, které

vytvářejí statusy definované prolínáním (kombinací). Bryson [1999] mluví o třídě, genderu a rase jako o *systémech*, Ken [2007] jako o *procesech*. Anderson [1996] chápe třídu, gender a rasu jako „*procesy nerovností*, které utvářejí, udržují a mění systémy sociální organizace. Jako takové jsou zakotvené v našich strukturách.“ [ibid.: 733; kurzíva M. K.] Chápe je také jako sociální vztahy a klade důraz na dynamickou povahu sociálních konstrukcí (nejen zařazování lidí do kategorií), neboť jedinci utvářejí a mění své charakteristiky. Lidé nezažívají třídu, gender a rasu jako statické kategorie. Proto zdůrazňuje vliv akcí a interakcí jedinců v sociálních vztazích.

Jak upozorňují Ferree a Hall [1996] vnesením genderu a rasy/etnicity se nemá nahradit třída jako primární dimenze nerovnosti, ale měla by se věnovat pozornost tomu, jak tyto tři *procesy* interagují a stratifikují přístup ke zdrojům a moci ve společnosti. Neznamená to, že třída, gender a rasa/etnicita jsou stejné ve svých důsledcích, ale je potřeba je analyzovat jako spoluurčující faktory s různým významem pro určité jedince, skupiny a společnosti. Třída, gender a rasa/etnicita se projevují různě, protože záleží na jejich konfiguraci s ostatními. Podle Newman [2007] tyto nerovnosti fungují souběžně v každé sociální situaci a jsou začleněny v každé společenské instituci a ovlivňují identity, očekávání a příležitosti.

V pojetí intersekcionality je potřeba odlišit *kumulaci nerovností* (tzv. *aditivní model*) a *prolínání* třídy, genderu a rasy/etnicity. Běžně se kombinace chápe nejčastěji právě v aditivním smyslu jako dvojitý či trojitý útlak, kdy se ke znevýhodnění na základě třídy přidává útlak rasový/etnický a genderový (typickým příkladem je skupina chudých romských žen, případně se genderové, rasové a sexuální znevýhodnění ještě kumuluje se zdravotním hendikepem ve známém spojení: „černá lesba na vozíku“). Aditivní přístup tak často zkoumá dopady jednotlivých nerovností na zkušenostech jejich obětí [Andersen, Collins 1995]. V kombinaci tří nerovností lze rozlišit osm skupin podle různých typů znevýhodnění. Jsou to marginalizovaní na základě třídy či socioekonomického postavení (dělníci, chudí obojího pohlaví), na základě rasy/etnicity (menšiny, migranti obojího pohlaví) a podle genderu (ženy). Z této kombinace pak vychází nejvíce marginalizovaná skupina chudých dělnic menšinové etnické skupiny či migrantek [West, Fenstermaker 1995].

Kumulace nerovností může být dvojitý nebo trojitý. K tomu dnes nalezeneme velké množství různých studií týkající se například segregace dětí etnických minorit ve školách, život afroamerických matek samozhivitelek, černých žen v odborných profesích atp. [Andersen, Collins 1995]. Jedna ze zakladatelek teorie intersekcionality Andersen [2001] upozorňuje na problematičnost toho, jak daleko jít při rozkládání skupin a utváření identit. Reakce na sebrané sborníky ob-

sahující různé studie obvykle směřují k tomu, že je potřeba začlenit ještě další minoritní skupiny, jako například homosexuální hendikepované Asiaty atp., ale to se míjí s původními záměry jejich teorie. Andersen s Collinsovou nenavrhovaly vypočítávat každou etnickou, rasovou a jinou minoritní skupinu, ale analyzovat institucionální uspořádání, podle kterých se vytvářejí systémy útlaku a znevýhodnění.

Aditivní, kumulativní přístup také svádí k tomu vyzdvihovat určité znevýhodnění jako významnější. Dlouhé debaty se vedly o tom, která nerovnost je nadřazenější (třída vs. gender v pojetí západního socialistického feminismu). Bryson [1999] upozorňuje na to, že nemá smysl takto kontrastovat ženy s dělníky nebo menšinami, protože lidé jsou členy více skupin (ženy lze také charakterizovat třídou a etnicitou). „Ženy mohou jednak sdílet třídní a rasový útlak s muži a zažívat je odlišně, podobně mohou být spojeny společnými zkušenostmi se sexismem a zároveň jsou tyto zkušenosti filtrovány jejich třídní pozicí a rasovou identitou“ [ibid.: 64].

Chancer a Watkins [2006] argumentují proti redukcionismu, tzn. vysvětlení vztahů nadřazenosti a podřazenosti pouze jednou rovinou nerovnosti. Upozorňují, že třídu nelze chápat jako jedinou hlavní dimenzi (ale ani gender a rasu) a navrhují přístup *multidimenzionálních nerovností*. Na mnoha příkladech ukazují, že jednotlivé nerovnosti nemohou být redukovány jen jako funkce ostatních.

Ve studiu kombinace či průsečíku nerovností nejde jen o to, zabývat se „oběťmi“, znevýhodněnými skupinami, u kterých se přidávají podřízené statusy (chudé ženy z menšin), ale prolínání má vliv na všechny skupiny v *různých konfiguracích*. Na tyto nerovnosti je potřeba nahlížet jako na součást struktur a interakcí, které ovlivňují zkušenost a vnímání všech skupin. Třídu, gender a rasu/etnicitu je nezbytné chápat jako propojené systémy jak útlaku, tak i privilegií [Andersen, Collins 1995].

L. Weber [1998] se snaží najít společné rysy, jednotná témata a předpoklady, které spojují tyto různé perspektivy. Uvažuje o rase, třídě, genderu a sexualitě jako o „historicky a globálně specifických, sociálně konstruovaných mocenských vztazích, které působí současně jak na makro (společenské), tak i mikro (individuální) úrovni společnosti“ [ibid.: 13]. Prezentuje šest společných motivů:⁵⁴

1. gender, třída, rasa a sexualita mají kontextuální charakter, nejsou statické, ale procházejí neustálou změnou, odlišují se v různých zemích a dobách;

⁵⁴ Podobně Ken [2007: 1] vychází ve své koncepci prolínání nerovností ze šesti teoretických předpokladů: 1. Třída, gender a rasa jsou sociálně strukturovaná umístění ve společnosti. 2. Tato umístění ovlivňují perspektivy, pohledy na svět. 3. Žádný jedinec není jen utlačující nebo utlačovaný. 4. Významy třídy, genderu a rasy jsou lokalizované. 5. Třída, gender a rasa na sobě závisí a 6. vzájemně se utvářejí.

2. jsou sociálně konstruované, i když jejich ideologické propojování s biologií přispívá k tomu, že se tato kategorizace vnímá jako neměnná a zakotvená přirozeně;
3. jsou systémy mocenských vztahů, protože nejde jen o odlišné hodnoty nebo životní styly, ale ve hře jsou mocenské relace, v kterých určité skupiny kontrolují jiné. Gender, třída, rasa a sexualita představují zdroj konfliktu mezi skupinami. Weber klade důraz na zkoumání jak útlaku, tak i privilegií;
4. se projevují na úrovni sociálně strukturální (makro) i sociálně psychologické (mikro). Podobně Anderson [1996] chápe gender, třídu a rasu jako propojené jak na individuální, tak na institucionální úrovni. Nejsou izolované, ale vzájemně se doplňují. Tyto nerovnosti se vyskytují ve všech oblastech života a společenské instituce (jako právo, náboženství atd.) jsou organizovány podle genderových, třídních a rasových linií, které zvýhodňují dominantní skupiny. Strukturální pohled ovšem nestačí, gender, třída a rasa nejsou pouhými statickými strukturami, nýbrž je nutné zkoumat individuální zkušenosti s mechanismy, které reprodukuje nerovnosti;
5. propojují vědění a aktivismus, tyto analýzy se rozvinuly pro porozumění útlaku určitých společenských skupin a ve snaze o sociální změnu a spravedlnost;
6. vzájemně fungují v každé sociální situaci, tyto systémy hierarchií jsou propojené a zakotvené ve všech sociálních institucích. Na individuální úrovni se jedinci ve společnosti umísťují podle všech dimenzí (ať už v dominantní, nebo podřízené skupině). U všech lidí se různě kombinují, proto nenajdeme skupinu čistě utlačujících a čistě utlačovaných. „Rasa, třída, gender a sexualita nejsou redukovatelné na neměnné rysy osobnosti, nebo jiné zdánlivě stálé charakteristiky. Místo toho jsou sociálními konstrukcemi, která nám často dávají moc a možnosti v určitých oblastech, zatímco omezují naše příležitosti v jiných.“ [Weber 1998: 24] Proto nejde tvrdit, že všichni jsou utlačovanými nebo že se útlak kumuluje.

Genderové, třídní a rasové charakteristiky mají a v interakcích se projevují i u skupin zvýhodněných, ačkoli se předpokládá, že bílí, muži a výše postavení si tolik neuvědomují své postavení jako ti negativně privilegovaní. Například rodiny etnických menšin vychovávají děti tak, že jsou si vědomy nerovností, narozdíl od rodin ze střední a vyšší třídy nebo bílých rodin. Gender se však týká také mužů, třída i „těch nahoře“ a rasa/etnicita necharakterizuje pouze menšiny [Andersen, Collins 1995]. Strukturální pozice jednotlivců ovlivňuje, jak je nerovnost viditelná nebo ne. Bílé privilegované skupiny a obecně ti, kteří se nesetkali se strukturálními překážkami, obtížně vidí dopad takových podmínek [Andersen

2001]. Každý jedinec má rasovoetnickou (a genderovou, třídní) příslušnost, jen jí přisuzuje různou důležitost a je jinak ovlivněn v každodenním životě. Záleží to na historickém vývoji pozice určitých skupin ve stratifikačním systému dané společnosti. Zvýhodněné skupiny si méně uvědomují svou rasovou/etnickou (či genderovou) identitu a je pro ně méně významná. Záleží ovšem i na situaci – lidé se mohou někdy cítit v pozici moci, jindy pocítují znevýhodnění [Newman 2007].

Chancer a Watkins [2006] navrhuje pro zkoumání nadřazenosti a podřízenosti speciální „A/B/C analytický rámec“. A/B/C model jim slouží pro analyzování ne pouze kumulovaného znevýhodnění, ale pro zkoumání různých vztahů nadřazenosti a podřízenosti, privilegií a diskriminace, které se mohou v různých situacích vyvažovat. Například manuálně pracující muž (B) se nachází níže než jeho nadřazený (A), ovšem doma v tradičně organizované domácnosti je vůči své manželce (C) nadřazen. Skupiny A, B a C nejsou fixní, ale relativní, mohou se proměňovat podle jednotlivých os třídy, genderu a rasy. Takže jiným případem může být vztah bílého muže z vyšší třídy (A), jeho manželky (B) a jejich služky z etnické minority a nižší třídy (C). Vztahy nadřazenosti a podřízenosti se mohou projevovat jak v rámci třídních, genderových a rasových vztahů, tak i mezi nimi. V druhém případě, kdy bílá žena zaměstnává ženu z etnické minority, gender zůstává stejný, ale variuje třída a rasa. Ve vztahu bělošky podřízené svému muži je fixní rasa a třída, ale odlišnost tu funguje genderová.

Relativně nová perspektiva „intersection“ se stala (alespoň v určitých kontextech) poměrně populární a byla spojována s výrazy jako interaktivní, simultánní, kumulativní, dynamický, multiplikovaný [Bryson 1999]. Ze začátku rozvoje teorie se používaly různé termíny: *interconnected* (Lorde), *interlocking* (Collins), *interrelated* (Sacks), později došlo k ustálení na *intersection*. V jednom z nejaktuálnějších zpracování se snaží Ken [2007] posunout představu spojené s tímto přístupem dál. Představa *intersection* (v češtině prolínání, křížení) odkazuje na to, že oddělené entity se spojují a prolínají v určitých strukturálních bodech, ale to podle ní zavádí na scesti, neboť ukazuje na kategorie individuí, a nikoliv na procesy nebo strukturální uspořádání, které vytvářejí znevýhodnění. To zároveň utvrzuje biologické a identitní kategorie třídy, genderu a rasy. Proto navrhuje znovuobnovit představu „*interlocking*“ (zapadání) těchto nerovností. Nepředstavujme si, že existují odděleně a někdy se prolínou, ale že jsou již od začátku spolu svázány a nemohou se oddělit. Zapadají do sebe jako v dětské skládačce. Třída, gender a rasa jsou dynamické sociální struktury, které vytvářejí instituce. Zapadají do sebe v různých kombinacích a vytvářejí institucionalizované formy znevýhodnění a privilegií. Tyto struktury vytvářejí jedince a identity, stojí mimo individua. Třída, gender a rasa

podle Ken nemohou být redukovány na identity (jako například v dotaznících na kolonky s dvěma pohlavími, několika etnickými skupinami a subjektivními třídami apod.), protože volba toho, kam se lidé zařazují, není často svobodná a nepřipouští jiné možnosti. Třída, gender a rasa nejsou ani biologickými aspekty, nelze je používat jako demografické proměnné, neboť se neustále mění a jsou sociálně konstruovány v interakcích. Těmito charakteristikami se nevyznačují pouze lidé, ale vykazují je i instituce. Třída, gender a rasa neuvtvářejí pouze identitu, to „co lidé jsou“, ale spíše znamenají aktivity, v rámci nichž se znevýhodňování a marginalizace děje a opakuje.

Otázky výzkumu a nedostatky přístupu intersekcionality

Praktické otázky výzkumu se týkají toho, jak se v praxi vypořádat s náročnou analýzou prolínajících se nerovností. Jednotliví autoři navrhují různá řešení. Cynthia Anderson [1996] v souladu s argumentem proti redukcionismu tvrdí, že bychom se měli vyhnout analýze založené jen na jedné ose stratifikace, takový výzkum je podle ní nedostatečný a potenciálně zavádějící. Jednotlivé nerovnosti nelze hierarchizovat, nejde o to, která z těch os je důležitější, a snaha nemá být napřena k hledání nejpodřízenějšího statusu, protože žádný z těchto procesů není určující pro ostatní. V této souvislosti navrhuje nezaměřovat se na jednotlivé identity (které lze donekonečna „rozparcelovávat“), ale zkoumat určitá témata (například šance na pracovním trhu).

Oproti jejímu tvrzení, že je nutné zkoumat vždy všechny osy nerovností a jejich dopady, můžeme postavit názor Chancer a Watkins [2006], které se nesnaží prosadit mechanické analyzování prolínání všech dimenzí u jakýchkoli výzkumných problémů, ačkoli to může přinést nový vhled do zkoumání nerovností.

Podobné otázky řeší i Browne a Misra [2003], které se zabývají prolínáním nerovností konkrétně na pracovním trhu. Ptají se, zda jsou rasa a gender všude přítomné, nebo něčím podmíněné (jinými slovy: prolínají se vždy, nebo má někdy jedna kategorie větší vliv než jiná?), a zda barevné ženy čelí mnohonásobnému znevýhodnění v důsledku prolínání nerovností neboli jestli jde vždy o multiplikaci. Ukazují to na příkladu platových nerovností v USA, které se v posledních desetiletích zvětšily podle rasové osy, ale podle genderové se zmenšily. Tomu se konkrétně věnovala například makro analýza toho, nakolik rasa a gender ovlivňuje platové nerovnosti [Cotter et al. 1999], která zjistila, že vliv vzájemné interakce nerovností je zanedbatelný, gender a rasa jsou dva nezávislé systémy nerovností. Nepochází ke kumulaci znevýhodnění barevných žen, protože když si v celkovém trendu platově polepší bílé ženy, polepší si i ba-

revné. Také nelze prohlašovat (v USA), že ženy vydělávají méně než muži, když bílé ženy mají vyšší platy než Afroameričané.

Podle mě se tato debata o všudypřítomné či podmíněné kombinaci setkává s neporozuměním, neboť zatemňuje rozdíl mezi aditivním modelem a prolínáním. Vždy nemusí jít o kumulované znevýhodnění, všechny osy nerovností nemusí být ve hře stejnou měrou, ale i když zdánlivě absentují v negativním dopadu, tak se mohou objevovat jako zvýhodnění, které často bývá neviditelné. Příkladem je „neviditelnost“ těchto kategorií u bílých mužů střední třídy. Navíc, jak upozorňují West a Fenstermaker [1995], nejde o matematické kombinování, neboť už samotné kategorie jsou proměnlivé a sociálně konstruované.

Rozšířený a institucionalizovaný přístup autorů a autorek z USA prolínání tří os nerovností (třída, gender, rasa) sledující rozmanité projevy v různých oblastech jako vzdělávání, práce a migrace [např. Andersen, Collins 1995; Chancer, Watkins 2006] vytvářený na americké realitě a produkováný v angličtině má také svoje nedostatky, jak na to upozorňuje například Ken [2007]. Dokáže totiž kontrolovat jen tři pravděpodobně nejvýznamnější proměnné, (jejichž výběr však také záleží na kulturním a společenském okruhu a kontextu), ale opomíjí ostatní charakteristiky jako věk, náboženství, sexuální orientaci, fyzické hendikepy či region. Ačkoli intersekcionalita překonává redukcionismus analýz zaměřených jen na jeden hlavní rozměr nerovnosti (zejména třídu) a přináší nové poznatky, které vznikají studiem prolínání nerovností, tak uvažovat jen o třídě, genderu a rase/etnicitě znamená zjednodušení a je nutné ukazovat také na další nerovnosti. I zde se možná projevuje americký přístup, který klade důraz na rasu (mnohem větší než na třídu), což já už u nás formuluji jako rasu/etnicitu, dále je v prostředí naší společnosti možná silnější věk či generační příslušnost nebo region bydliště.

Pojetí prolínání nerovností v sociologii

Reflektování intersekcionality v sociologii vedlo ke snaze některých nahlédnout „za zrcadlo“, za jednotlivé nerovnosti třídní, genderové a rasové, a hledat původ a způsoby reprodukce nerovností a zarámovat je obecnějšími procesy.⁵⁵

Anderson [1996] konceptualizuje mechanismy, které reprodukují nerovnosti. Tvrdí, že je potřeba zjišťovat, jak třída, gender a rasa fungují společně, a pouka-

⁵⁵ Obecnějším procesům utváření nerovností, procesy kategorizace, skupinové identifikace a odlišování se zabývá kapitola K. Vojtíškové, proto tuto problematiku zmiňuji jen na okraj diskuse o intersekcionalitě.

zuje na problém chápat je pouze jako kvantitativní proměnné. Nový teoretický přístup by měl o nich uvažovat jako o propojených kategoriích. Vede ji snaha „odkryt mechanismy, které produkují a reprodukují nerovnosti, spíše než jen dokumentování případů nerovnosti“ [ibid.: 733]. Nabízí teorii procesů nerovností založenou na dvou předpokladech: zakotvenost (*embeddedness*) a sociální vztahy. Zakotvenost znamená umístění jedinců a skupin do sociálních kontextů, institucí a organizací ve společnosti, důraz na sociální vztahy má vést ke všímání si propojenosti jednotlivých systémů a zároveň akcí a interakcí jedinců. Anderson navrhuje „zkoumat procesy nebo mechanismy, skrze které jsou třída, gender a rasa ukotvené a reprodukovány v čase, jak v sociálních organizacích, tak i identitách“ [ibid.: 736]. Jedinci mají moc měnit systémy nerovností, vzhledem k tomu, že interakce jsou těmi mechanismy, které reprodukují nadřizenost a podřizenost. Vztahy privilegií a útlaku se utvářejí v čase, dominance některých upadá, útlak není konstantní a mění se na základě různých kontextů (například italské imigranti v USA byli na počátku 20. století označováni za „negry“).

Také Schwalbe [2000] se zaměřuje na klíčovou otázku, jak je nerovnost utvářena a udržována. Analýza prolínání by měla odhalit aktéry, aktivity a vzory interakcí, strategie, podmínky a výsledky, které vedou k nerovnostem. Jeho cílem není pouze dokumentovat nerovnosti, ale vytváření teorie má napomoci tlaku na změnu společenských uspořádání. Snaží se nevnímat třídu, gender a rasu jako statické kategorie, vlastnosti či rysy, které napomáhají zvětšování, ale klade důraz na interakce, „dělání“, aktivity a procesy. Pro vytváření nerovnosti jsou zásadní procesy „vykořisťování“ (*exploitation*) na základě koordinované činnosti, při kterých někteří získávají výhody na úkor druhých, a procesy „*othering*“ (odlišování, utváření jinakosti), v rámci kterých se některé skupiny na základě určitých znaků (například viditelných tělesných odlišností u genderu a rasy) označují za podřadné. Především tyto dva procesy utvářejí a reprodukují nerovnosti. Kategorie se neudrží samy, musí se s nimi zacházet jako se skutečnými. Je nutné zkoumat, jak se vykořisťování a utváření jinakosti děje, za jakých podmínek, kdo jsou jeho aktéři a zda existuje vůči těmto procesům nějaký odpor. Třída, gender a rasa jsou vzory akce, která vytváří odlišování a využívání.

Přístup intersekcionality především hovoří o nerovnostech (*inequalities*), ale považují za důležité zde zmínit, že v sociologii existuje také příbuzný koncept *social division*⁵⁶ [Payne 2000], který zahrnuje uvažování o třídě, genderu a rase. Division (dělení, členění) znamená podle Payne princip členění společnosti na

⁵⁶ Do češtiny bylo přeloženo jako *sociální rozdílnosti* [Šafr 2007]. Já bych vzhledem k dřívějším překladům *division* (division of labour – dělba práce) uvažovala i o překladu *dělení* či členění.

kategorie (např. muže a ženy, černé a bílé), členění je sociálně konstruované, ačkoli je dlouhotrvající, udržované hodnotami, institucemi a jako takové je sociálně sankcionované. Každé dělení zahrnuje všechny členy společnosti, když se mluví o *divisions*, jedná se o členění celospolečenské. Kategorie jsou tedy univerzální, ale proměňují se historicky. Často se definují jako opoziční (zvýhodněné/znevýhodněné). V rámci jedné kategorie se utváří identity a zároveň odlišnosti od jiných kategorií. Jedinci patří jako členové do více *divisions*, identita lidí se odvozuje od mísení různých kategorií, proto jednání nelze vysvětlit na základě členství pouze v jedné kategorii. Když mluví Payne o celospolečenském dělení, má na mysli především třídu, gender a rasu/etnicitu. U prolínání nerovností nelze říci, že některé dělení je důležitější než jiné.

Rozdíl mezi koncepty nerovností a *divisions* je podle Paynea ten, že nerovnosti souvisí spíše s nerovným přístupem ke zdrojům (bydlení, vzdělávání atd.), zatímco myšlenka dělení je širší. Vzorce nerovností mohou vyplývat ze sociálních dělení a jsou s nimi úzce spojeny. Pojem nerovnosti je podle mě vhodný právě tam, kde se odkazuje k znevýhodnění určitých skupin (jako právě v případě aditivního modelu křížení nerovností), ale možná právě pro uvažování o charakteristikách privilegovaných jedinců a skupin by mohl být vhodnější obecnější termín dělení.

Princip *social division* lze chápat jako nástroj a hlavní pilíř stratifikačního přístupu, kdy třída, gender a rasa/etnicita netvoří trvající fixní skupiny, ale měnící se konstelace aktérů, které záleží na hranicích, jak jsou definovány jednotlivé kategorie [Anthias 2001]. Můžeme si je představit jako „mřížku“ ke konceptualizaci jednoty a rozdílů ve společnosti, které jsou sociálně a politicky reprezentované, spíše než aby se vyskytovaly jako skutečné a trvající skupiny. Hranice mezi třídními, genderovými a etnickými skupinami, ale také vnitřní hranice mezi jednotlivými třídami, genderovými a etnickými kategoriemi jsou konstruované, ne esenciální, hranice se definují různě (například v některých společnostech je více genderů než dva, nebo definice etnických skupin se různí v daných společnostech a podléhá společenskému vývoji). Nálepky označující skupiny vstupují do boje o zdroje, sociální pozice a identity. Třída, gender a rasa/etnicita představují hlavní prvky při strukturování alokace zdrojů, způsob kategorizace lidí, klasifikace populace.

Anthias se také věnuje otázce, proč v teorii stratifikace jsou třídní nerovnosti chápány jako ekonomické, materiální, zatímco genderu a rase/etnicitě se často rozumí jen na úrovni kulturní a symbolické. Tradiční teorie stratifikace přidávala gender a rasu/etnicitu jen jako doplněk ke třídě a redukovala je na projev třídní nerovnosti. Nancy Fraser [2007] interpretuje ekonomické a kulturní nerovnosti v rovině přerozdělování a uznání. Pro ni je distributivní paradigma spojeno

s třídními nerovnostmi a ekonomickým přerozdělováním, zatímco paradigma uznání se pojí se statusovou hierarchií, hodnotovými vzorci a obecně kulturní dimenzí společnosti. Souvisí také se zápasy o identitu a odlišnosti (menšiny různého typu, podle genderu, rasy). Fraser upozorňuje na to, že obě paradigmaty se vzájemně doplňují a obě dimenze se mají zkoumat propojeně, ale stejně o nich uvažuje jako o oddělených principech nerovností ve společnosti.

Anthias se snaží uvažovat mimo dichotomii materiální vs. symbolické a tvrdí, že jak materiální, tak symbolické prvky lze vysledovat u všech kategorií. Materiálně není jen ekonomické, ale představuje i jiné hodnotné zdroje, například symbolickou hodnotu, uznání nebo členství v komunitě (jinými slovy: nestačí mít hodně peněz, když vás společnost jinak neuznává). Materiální hodnoty se neprodukují jen ve sféře výroby, nebo v ekonomice, ale také symbolickými a kulturními procesy. Například když se některá oblast zaměstnávání vyznačuje feminizací, tak je práce v ní méně hodnocena a gender tak vstupuje do oblasti práce a ekonomických nerovností a ovlivňuje je. Materiální produkci nelze omezit na třídu, nýbrž i gender a etnicita zahrnují alokaci hierarchií hodnoty a jsou tak součástí teorie stratifikace. Na druhou stranu se třída v každodenním životě neprojevuje jen v materiálním smyslu, ale je mnohvrstevná a je konstituovaná různými aspekty (životní styl, utváření těla včetně váhy apod.).

Těmto otázkám se věnuje i Ken [2007], ovšem její vysvětlení se ubírá jiným směrem. V mainstreamové sociologii se s genderem a rasou pracuje jako s askriptivními statusy, zatímco třída se považuje za status dosažený. Třída se tak zdá ve stratifikaci primární, protože gender a rasa jsou předem dané a mají vliv na to, kam se člověk zařadí ve stratifikačním systému, ne obráceně. Ken však tvrdí, že i třída ovlivňuje, jak se lidé zařadí a utvářejí rasově a genderově. Dává příklad přistěhovalých Irů v USA, kteří na základě své odlišnosti dané chudobou a příslušným způsobem oblečení byli ve Spojených státech zařazeni pod kategorii černých (negrů). Podobně uvádí, jak jsou různé typy femininity (tedy kategorie gender) odlišně formovány příslušností ke střední třídě oproti třídě chudoby. Ken tak argumentuje, že třídu nelze chápat jen jako výslednou proměnou, ale jako kategorii, která ovlivňuje i ostatní dvě. Vzájemný vztah třídy k genderu a rase není tedy pouze jednosměrný (jako důsledek), ale oboustranný (i jako příčina).

Diskuse a závěr

Nerovnosti třídní, genderové a rasové/etnické lze zkoumat jako oddělené systémy, které se vyznačují určitými podobnostmi a odlišnostmi (např. úroveň vztahů,

souvislost s biologií a vzhledem, typ hierarchie, typ exkluze a marginalizace). Tyto systémy nerovností je ale užitečné chápat ve vzájemných kombinacích, nejen kumulativně (jako přidávání jednotlivých nerovností ve smyslu znevýhodnění), nýbrž ve smyslu různorodého prolínání, kdy se nerovnosti projevují a reprodukují v interakcích u všech, i pozitivně privilegovaných skupin. Určitým omezením může být orientace pouze na tři nerovnosti – třídu, gender a rasu/etnicitu, které jsou významné v místě původu této teorie (především USA), ale v jiných společenských kontextech mohou být významnější nerovnosti na základě například sexuality, místa bydliště, věku atd.

Jako přínosný mi připadá aktuální vývoj teorie intersekcionality, zejména v představě interlocking, která posunuje uvažování o kombinaci jen v situaci prolnutí nerovností k jejich chápání jako už do sebe zapadajících (ačkoli je zde samozřejmě prostor pro utváření jejich kombinací v interakcích). Vhodné je podle mě také inspirovat se přístupem *social division*, které chápe třídu, gender a rasu širěji než jako nerovnosti, odkazuje spíše k obecnějšímu kategorizování odlišnosti.

Nakonec chci diskutovat možná propojení intersekcionalního přístupu s pojetím sociálních distancí. V přístupu sociálních distancí se nejčastěji uvažuje o vztahu třídy, genderu a rasy/etnicity ve vzorci interakcí zaměstnaneckých nebo etnických skupin na základě partnerství, manželství a přátelství. Konkrétním příkladem empirického výzkumu může být zaměření na třídně či etnicky smíšená manželství a výběr partnera.

Kromě těchto typů vztahů navrhuji v prolnutí dvou zmiňovaných teoretických přístupů zkoumat nejen jak rozdílně muži a ženy subjektivně vnímají distance (a to už se netýká jen partnerství, ale i širších vztahů), ale také jaké jsou subjektivní distance vůči mužům a ženám v určitých etnických nebo zaměstnaneckých skupinách.⁵⁷ To se může projevovat například v tzv. *old-boys networks*⁵⁸ v mužsky dominovaných zaměstnáních nebo v uzavření žen do domácností v určitých etnických skupinách. V rámci určité zaměstnanecké skupiny je možné zkoumat subjektivní distance k ženám (mužům) a menšinám nebo v rámci určité marginalizované etnické skupiny distance k ženám (mužům) nebo ekonomicky nadřazeným. Tématem tu mohou být například oddělené světy mužů a žen s vylučováním žen z privilegovaných činností, v chudé komunitě distance

⁵⁷ Ve výzkumu Sociální distance 2007 byly sledovány subjektivní distance jak mužů a žen, tak postoje k různým profesím s rozlišením obou genderových tvarům (uklízeč/ka, ředitel/ka) viz [Šafr, Häuberer 2008].

⁵⁸ Tento termín odkazuje k neformální spolupráci v sítích mužských společenstev, zejména obchodních a společenských, založených na absolventství prestižních vysokých škol. Přeneseně označuje existenci (mužských) elit obecně.

k bohatým, kteří už mohou být vnímáni jako integrovaní do majoritní bílé společnosti, atp. Dále je možné věnovat pozornost tomu, jak ženy a muži různých povolání a různé etnické příslušnosti vnímají distance k druhým obecně.

Pokud bychom uplatnili přímo prolínání nerovností a zohlednili pohlaví a etnicitu u vybraných skupin zaměstnání, pak můžeme sledovat, zda jsou subjektivní distance větší například k romské metařce nebo bílému metaři atd. a jak to lidé vnímají v interakcích. Při zkoumání distancí k dále nespecifikovaným zaměstnaneckým skupinám se může projevit vliv toho, jaké skupiny podle genderu a etnicity je vykonávají. Hraje tu roli možná míra feminizace⁵⁹ nebo „eticizace“ profese. Je pravděpodobné, že tyto konotace profesi degradují a lidé tak od ní obecněji mají větší distanci. Případně mohou rozlišovat prestiž povolání podle jedince, který ji vykonává (učitel vs. učitelka, Rom vs. Vietnamec atd.). Problém uplatnění teorie intersekcionality pro přístup sociálních distancí, který dává důraz přednostně na interakce a vztahy, může spočívat také v tom, že intersekcionalita chápe tyto nerovnosti jak pohledem vycházejícím z interakcí, tak zároveň nechce opomíjet úroveň strukturální a institucionální. Rozdílnosti třídy, genderu a rasy/etnicity jsou začleněny ve společenských institucích, jako je rodina, práce či vzdělávání. Nejde jen o charakteristiky individuů, ale i instituce jsou utvářeny a konstruovány skrze vztahy třídy, genderu a rasy/etnicity. Tyto tři osy nerovnosti chápe intersekcionalní teorie jak na mikrospolečenské úrovni, jak jedinci a skupiny získávají místa ve struktuře, tak i na makro úrovni z hlediska struktur a statusů.

⁵⁹ Na částečnou genderovou podmíněnost subjektivních distancí k profesním skupinám poukazuje výsledek analýz z výzkumu Sociální distance 2007 [Šafr, Häuberer et al. 2008: kap. 2 a 4; Šafr, Häuberer 2008] (viz též obrázek 1 v kapitole 1).

5. Jak se dělají sociální nerovnosti diskurzivně⁶⁰

Olga Šmídová

Dva přístupy k výzkumu nerovnosti a dvě metodologické perspektivy

Sociální nerovnosti a sociální struktury bývají v sociologii proměnných zkoumány zejména v kategoriích tříd a vrstev, skupin (např. tříd bydlení, pohlaví, vzdělání atd.). Rozdíly například v názorech a postojích respondentů agregovaných do tříd či skupin jako by vyplývaly z jejich postavení, byly jím podmíněné. A naopak: Podle názorové preference náhodných respondentů jsou lidé agregováni do skupin či sociálních kategorií, například levičáků a pravičáků.

Tento přístup sociologů je, – ač se to na první pohled nezdá –, analogický přístupu tzv. laických sociologů, běžných lidí. Pomocí třídění a kategorizace lidí či jejich vztahů lidé normálně „prakticky vysvětlují“, jakého druhu ti lidé jsou, jak se chovají a jaké názory od nich mohou očekávat. Vysvětlují tak rozdíly mezi lidmi tím, k jaké kategorii tito respondenti „patří“. A naopak: Podle projevů chování lidí a osobnostních rysů je zařazují do určitých „šuplíků“, které mají svá pojmenování. A těmi jsou kategorie (levičák) a jejich kolekce (politická orientace). Kategorizace je běžný i vědecký způsob porovnávání lidí a skupin podle podobností a rozdílů. Spočívá jak v pojmenovávání (naming) osob i věcí ostatními zvnějšku, tak i v identifikaci, ztotožnění se se sebou či se svou skupinou zevnitř v pojmu kategorií, jež jsou vždy spojené s jistou ideou či konceptem.

Podobně jako laický sociolog bere expertní sociolog promluvy respondentů jako čitelný efekt takových sociálních struktur, jako je třída, pohlaví či věk. Diference v postojích jsou pak chápány v pojmech funkcí rozdílů v postavení,

⁶⁰ Text použitý v této kapitole byl původně vypracován v rámci Výzkumného záměru Univerzity Karlovy „Rozvoj české společnosti v EU: rizika a výzvy“ (id. kód MSM002 1620841). Jeho přepracování a rozšíření pro účely této monografie bylo podpořeno také juniorským badatelským grantem GA AV ČR „Sociální distance ve stratifikačním prostoru ČR“ (reg. n. B700280603). Děkuji oběma pečlivým oponentům Jiřímu Šubrtovi a Martinu Brabcovi za velice konstruktivní a inspirativní připomínky k textu, které využiji i k další práci. Text navazuje na autorčiny příspěvky k tématu diskursivní konstrukce nerovností, které byly předneseny na konferenci „Reprodukce sociálních nerovností v podmínkách politiky rovnosti“, v následujícím textu jsou místy využity pasáže z již publikovaných textů [zejména Šmídová 2007, 2008].

v sociálním statusu. Sociologové tak v odborném diskurzu k interpretaci užívají kulturní zdroje obdobným způsobem jako „laici“, majíce také povědomí o tom, jakou roli v příbězích kultury ta která sociální kategorie obvykle hraje, jaký má sociální význam. Jinak řečeno, jak laičtí, tak profesionální sociologové berou v úvahu sociální historii té které kategorie, její místo v kulturních narativech.

Podle svých konceptů i sociální intuice konstruují tak sociologové ve výzkumné interakci sociální kategorie osob – mužů, žen, Čechů, Romů, střední třídy či levičáků jako sociální fakta. Stanovují i pravidla rekrutace reprezentantů kategorie, např. střední třída, obvykle podle nějakého pro ně typického atributu, jako je vzdělání (práce-vzdělání), které agregují jako respondenty té a té kategorie, což je nejlépe patrné již v logice „kvótních“ výběrů. Respondenti odpovědí na dané otázky osvědčují, zda a nakolik jsou různé aktivity, hodnoty a postoje, které jsou sociology předpokládány jako jejich relevantní znaky, relevantní také pro ně osobně, a to právě v situaci dotazování. To prokazují tím, že na danou otázku předepsaným způsobem patřičně odpoví. Jinak řečeno, o tom, jak jsou pro ně, pro respondenty jim nabídnuté kategorie relevantní za jiných okolností a v jiných kontextech, se tak mnoho nedozvíme. Nedozvíme se ani, jak by se představili a co by za názory a postoje uváděli, kdyby nebyli omezeni výběrem z variety odpovědí. Nevíme, jaká slova (výrazy) by volili, aby svůj názor vyjádřili. Etnometodologie a diskurzivní směry poukazují na situačnost, strategičnost a příležitostnost užívání popisů, zejména kategorizací, a na kontextovost významu užitých kategorií, která ve standardizovaných výzkumech nejen není vzata v úvahu, ale je standardizací a jednosměrností celého procesu výzkumné komunikace dokonce systematicky vyloučena ze hry.

Měřitelné difference v činnostech a názorech jedné kategorie osob, např. mužů, od jiné kategorie, např. žen, pak potvrzuje fakticitu-objektivitu i smysl kategorií. Nezávislá proměnná podmiňuje závislou. Závislá je napřed atributem a posléze empirickým projevem nezávislé a tato (nezávislá) je v tomto smyslu na ní existenciálně (konstrukčně) závislá. Odkazuje i k povaze jejich relací, tedy k tomu, zda jde o diferenci či distanci anebo nadřazenost jedné kategorie té druhé (jedna proměnná, například „pohlaví“, diferencuje příjem více než druhá).

Druhý, méně obvyklý příklad studia sociální stratifikace či nerovnosti je „subjektivní percepcí“ samotných pravidel rovnosti a spravedlnosti, které jsou brány jako koreláty sociální pozice/statusu respondentů: Zatímco ti dole volají především po pravidlu rovnosti (equality), ti nahoře po férovém ocenění výkonu (eqity) či fandí pravidlu rovnosti šancí. Respondenti určité (určené) kategorie dostávají prostor k definování situace jako (sociální) situace, která jim konvenuje a která pro ně má být – jak je předpokládáno – univerzálně relevantní. Dotazování uvádějí – být velmi omezený a obecný – kontext, referenční rámec

problému rovnosti, ke kterému se vztahují. Z několika – často jen ze dvou předpokladově binárních a komplementárních – alternativ si zvolí příhodný symbolický model organizace sociálního prostoru, ve kterém se umísťují (alokují). Pokud bychom na takový počin nahlédli kvalitativní optikou, řekli bychom, že lidé jsou sociology umísťováni a umísťují se (volbou varianty odpovědi) do pozic a sociálních kategorií podle toho, v jakém příběhu, resp. scénáři, se právě nachází. Podle toho, jaké příběhy jim dotazníky nabízejí a jakou roli v něm kategorie lidí, jako je on či ona, podle nich hrají. Na otázku, co lidé dělají, jací jsou, lze odpovědět jen s ohledem na příběh, ve kterém se angažují v nějaké roli. Etnometologie a diskurzivní analýza hovoří o těchto kulturních příbězích jako o „rámcování“,⁶¹ jako o vysoce komplexní symbolické činnosti, o kontextualizaci. Mluví o diferencích v rámci rámcování podle pozice či role, kterou hrají participanti v situaci, kdy účastníci jednoho setkání „vidí“ a chápou situaci, ve které se společně nacházejí a kooperují, poněkud odlišně, ačkoli sdílejí řadu předpokladů. Definují ji každý ze své perspektivy, podle zaujaté pozice, podle hrané role v ní. Pozici dávají najevo svým odlišným angažováním se v situaci. Pracovní definici situace formovanou jako scénář, příběh či „epizodu“ (Harré) účastníci komunikace navzájem neustále vyjednávají spolu se svými rolemi a pozicemi v něm. V standardizovaném výzkumu typu survey je vyjednávání omezeno alternativami variant odpovědí na otázku v dotazníku (nebo odmítnutím odpovědi či účasti) a dále socio-demografickými znaky příslušnosti respondenta k sociálním kategoriím, jako je gender či povolání. A pochopitelně také komunikačním formátem a stylem komunikace s respondenty v dotazníkových šetřeních. Znaky sociální příslušnosti nejsou chápány jako něco kontextuálního, co se dosahuje v řečové interakci, ale jako inherentní osobě, která je jen ztělesňuje.

Z pohledu kvalitativního sociologa nejsou problémem postupy vědců, které přebírají etnometody běžných aktérů, ale to, že výsledek není reflektován jako projekt a produkt vlastních strategií a postupů – jako sociologický konstrukt. Řešením je maximální standardizace metod, včetně dialogu s „odpovídači“, s respondenty, řízeného a kontrolovaného tak, aby se do odpovědí pokud možno všichni „vešli“.

Výpovědi respondentů jsou brány jako subjektivní a univerzální. Předpokládá se, že víceméně stejný názor či postoj respondent vyjadřuje za každých okolností, třeba když mluví s jinými lidmi než s tazatelem a nad dotazníkem. Je to tím, že se předpokládá, že takový názor „má“, nikoli že jej strategicky ko-pro-

⁶¹ V anglickém originále pojem *framing* [Goffman 1974].

dukuje spolu s tazatelem a v/skrže situaci standardizovaného dotazování, tedy v sociální situaci, kterou jako „standardní“, „expertní“, „neběžnou“, „omezující“ atd. respondent chápe, a chápe tedy i svou roli v ní vymezenou pravidly „dotazníkové komunikace“. Chápe, jakou roli má sehrát, jakou kategorii má v tomto interakčním rámci zastupovat – má být „respondentem“, odpovídat, nikoli aktivně nastolovat otázky a přinášet vlastní agendy, prostě běžně pokonverzovat (Sacks). A tak je tento dialog s respondentem spíše monologem vědy, kdy respondent, spíše než odpovídá, jen „ratifikuje“ odpovědi [Wengraf 2001].

Respondenta klasická sociologie paradoxně psychologizuje. Agregováním ze soukromých a subjektivních výpovědí složitými procedurami konstruuje „objektivní“ a „veřejné“ mínění, postoje etc. To se pak paradoxně zdá být monologem jakéhosi již předtím existujícího mínění veřejnosti, jako sociální kategorie takto sociálně konstruovaného subjektu hromadné dotazníkové promluvy. Sociologie je jen tím, kdo hlas veřejnosti tlumočí, – v pojmu rámcové analýzy jen „animuje“, – zpět veřejnosti, aby věděla, co si vlastně o tom a tom myslí. Odtud jen krok k tomu, co si má člověk myslet, že si myslí ostatní, a obecně k otázce moci tohoto vědění, které média neustále do společnosti vrací jako objektivní odraz reality, nikoli jako obraz. Nikoli jako sociologicky metodicky vyprodukovanou „verzi skutečnosti“ [van Dijk 2001] či „fakt“ [Potter (1996) 2007].⁶²

Sociologie proměnných vymísťuje to, co je pro kulturní přístup ohniskem zájmu, a to je skutečnost, že objektivní sociální struktury – kategorie, identity jsou neustále sociálně konstruované. Jsou projekty konkrétních jednajících a kooperujících sociálních aktérů a produkty lokálních sociálních interakcí. O tom, že tyto objektivní durkheimovské fakty či sociální struktury zároveň ovlivňují sociální život lidí, jejich myšlení a konání, není sporu. Jedná se o odlišný přístup ke zkoumání toho jak, jakým způsobem jej tyto objektivní, respektive objektivizované, sociální konstrukty ovlivňují. Analytický přístup zkoumá diference a hierarchie jako dopady či důsledky objektivních, na našem myšlení a jednání nezávislých procesů. Procesů, které jsou jakoby fatálně uzamčeny v černé skřínce objektivitě a lze je poznat jen z (předpokladově „jejich“) outputů.

Kvalitativní tendence tzv. kulturního přístupu k nerovnostem podle mého souvisí s celou perspektivou a epistemologií výzkumu nerovností: Kulturní a diskurzivní přístup otázku po sociální struktuře obrací: Vychází z toho, že sociální struktury jsou zdroji zdravého rozumu, nikoli ovšem v tom smyslu, že jednání a interakce je jejich důsledkem.⁶³

⁶² Trefně to vyjádřil ředitel jedné velké výzkumné agentury v televizní debatě o veřejném mínění, když řekl, že veřejné mínění je prostě to, co zkoumají výzkumy veřejného mínění.

Sociální struktury zdravého rozumu či „kulturní zdroje“ (repertoáry) jsou tím, na co se aktivně a vykazatelně lidé orientují svým jednáním a při interakci. Zdroje, které prakticky strategicky využívají, když kooperují a zvládají běžné záležitosti. Neustálým zprovoznováním těchto kulturně sdílených struktur udržují aktéři tyto vzorce v provozu, re-produkují je lokálně, ač svým způsobem také „pokaždé znovu“ a jedinečně. Někteří, například Potter, diskurzivní psycholog, používají metaforu světa, jež musí být stále znovu „re-made“ dělán a předěláván kompetentními aktéry [Potter (1996) 2007]. Oba typy výzkumu zkrátka otázky po povaze sociální reality a jejím poznávání kladou jinak, volí i jiné postupy k jejich zodpovídání – volí jiné metody, trochu zjednodušeně řečeno metody kvalitativní spojené s interpretativistickou perspektivou anebo sociálním konstruktivismem.

Kvalitativně orientovaný výzkumník by tyto strukturální zdroje členského vědění neměl nereflektovaně užívat jako samozřejmý zdroj vědění tak jako běžní aktéři. Pokud ovšem má ambici rekonstruovat a popsat, jak je zcela samozřejmě prakticky užívají oni. Pokud ovšem usiluje o to, aby sociologie byla kritická a skeptická věda, která se svým přístupem k sociální realitě liší od nekritického samozřejmého postoje laiků, i když z něho nutně vychází. Oddělit zdroje od předmětů, zní Garfinkelovo etnometodologické diktum [Garfinkel 1967]. Učinit zdroje předměty studia, zní dovětek. I jiné směry, zejména diskurzivní teorie a analýza, Science Technology Studies (STS), pak vytyčují diktum symetrie: Dívat se i na vlastní, vědecké kategorie a teoretické rámce jako na sociální konstrukty, účelové projekty a produkty interakcí svého druhu.

Kvalitativní přístup k sociálním diferencím

Základní podnět ke zkoumání symbolických aktivit při studiu re-produkce nerovností vychází z jazykového obratu, v jehož rámci jsou promluvy chápány jako sociální jednání, mluvení jako „dělání něčeho slovy“. Diskurzivní praxe jako sociální praxe, přeloženo do jazyka diskurzivních směrů. Děláme to, co říkáme, tím, že (a jak!) to říkáme, říká Austin v knížce: „Jak udělat něco slovy?“ [Austin 2000] A ono „něco“ v názvu znamená jistý sociální účinek, dopad pro-

⁶³ Holstein a Gubrium [2000] hovoří o tom, že každá sociální realita má svůj „idiom“, který žádá určitý „výzkumný styl“ a jazyk re-prezentace. Žádá odlišný způsob sociální re-konstrukce takových realit, jako je společnost, nerovnost či sociální skupina. Pokud ale přijímáme vlastní konstruktivistická východiska, že i my výzkumem jako sociální praxí svého druhu reality konstituujeme, pak musíme uvažovat i o odlišné povaze rekonstruovaných realit. O odlišné ontologii sociálních struktur a strukturae.

nášení slov, nikoli transparentní převod reality do slov. Austin zkoumal, jak jsou způsoby mluvení způsoby děláním věcí. Za jakých podmínek a okolností způsobuje užití slov něco jiného, dokonce i když vyslovujeme ta samá slova. Zjistil, že výřtu a klasifikace okolností, kdy výrok platí, se nelze dobrat. Je to tím, že promluva není na kontextu prostě jen závislá, ale že kontext spolu-utváří. Je kontextutvorná, nejen kontextová. Promluvy a rozmluvy produkují referenční rámce pro popis a interpretaci. Vztah kontextu a komunikačních aktivit je chápán jako aktivní a obousměrný.

Diskurzivní směry doplnily teorii mluvní akce o vysvětlení toho, jak se i další reality: objekty, ideologie a identity produkují diskurzivně, dělají slovy. Diskurzivní psycholog Rom Harré tak chápe i subjektivitu či identitu (self) jako „průsečík diskurzů“, ve kterých je jedinec aktivně zapojen [Harré, Gillet 2001].

Diskurzivní praktiky jsou praktikami sociálními, které jsou pevně zapuštěny v sociálních a materiálních strukturách. V kultuře. Popisy jsou součástí událostí, o které hovoří. Předmětem studia diskurzivně a etnometodologicky orientovaného výzkumu jsou pak procedury, pravidla a metody, kterými členové sledující své běžné záležitosti, produkují objekty a organizují kontexty (definují situace). Jsou to tytéž etnometody, kterými aktéři činí kontexty své promluvy „vykazatelné“. Jimiž je „prakticky zdůvodňují“, činí je srozumitelné „pro tyto praktické účely“, pro sebe i ostatní. Tato symetrie je vyjádřena pojmem reflexivita/vykazatelnost (reflexivity/accountability). Kulturní předpoklady, na základě kterých se jedná, jsou volenými postupy (devices, procedures) současně demonstrovány i prakticky vykonávané.

Význam a smysl akcí dokáže interpretovat každý kompetentní účastník interakce (dále hovořím o členech jisté kultury), a nemusí proto zexplicitňovat rutinní a samozřejmé praktiky a pravidla. Výzkumník se o samozřejmé zdroje a běžné zdravorozumové předpoklady sociální organizace interakcí, ze kterých socializovaní aktéři čerpají, naopak starat musí. Obrací svůj zájem od obsahu (Co) k členským procedurám či a pravidlům (Jak), kterými je smysl jednání a lokální řád spolu se samozřejmými předpoklady metodicky ko-produkován a signalizován samotnými aktéry jako kompetentními členy. V duchu Wittgensteinova konstatování „Kde je smysl, tam je řád“ se zajímá také o řád. Ten je studován jako projekt i produkt pravidel, postupů, kterým členové svou interakci organizují (uspořádávají), aby zvládli situace a sledovali své záměry. Jinými slovy, neptáme se přímo, co aktéři dělají, ale jak a tedy čím to dělají a čeho tím dosahují. Tak pochopíme, co to vlastně dělají a proč („pro co“) a nač, tedy záměr, zájem a funkce. Tyto společně využívané zdroje jistých elementárních struktur zdravého rozumu, které umožňují efektivní organizování interakcí a konstituování identit, jsou v ohnisku zájmu řady soudobých proudů kvalitativního výzkumu.

Studují se jak kontexty situovaného strategického užívání těchto prostředků a postupů členy, tak konsekvence, tedy sociální efekty aplikací. Důležitými pojmy jsou v této souvislosti kulturní „členství“ a členské vědění, resp. kompetence. Vědění musí aktér předvést kompetentně, tedy vykazatelně, prakticky v interakci, aby se osvědčil jako důvěryhodný komunikační partner a tedy spolehlivý člen. Kompetentnost člena musí být zřetelná z jeho performance, kdy svým jednáním signalizuje, co a proč právě dělá. Tato neustále prokazovaná a vykazovaná kompetence (know-how) se týká spíše vědění „jak“ (how) než vědění typu „co“ (know). Daleko více jde o to, že člověk ví, „jak na to“, než jen, že ví, „jak to obvykle chodí“. Člen jistě kultury nejenže ovládá pravidla hry a herní role, ale také celé „kulturní repertoáry“ pro různé společenské příležitosti a situace. Aktivně během hry role inscenuje a strategicky adaptuje podle dynamiky vývoje situace, kterou sám aktivně pomáhá vyvíjet.⁶⁴ Členské metody (etnometody) a pravidla ko-produkce situací jsou tedy identické s metodami jejich interpretace a hodnocení. Právě proto se tato kvalitativní metodologie na re-konstrukci těchto praktických konstrukčních metod a pravidel poměrně úspěšně orientuje.

Předmětem studia jsou tedy členské metody lokální re-produkce smyslu a řádu.⁶⁵ Tyto sdílené zdroje praktického vědění slouží jako prostředky uspořádávání (orde-ring), prostředky homogenizace a diferenciací. Pro metodologa pak rozdíl či variety ve formách užívání těchto praktických forem členění představují „diference, které tvoří diference“. Cílem výzkumu je popis těchto tak samozřejmých členských metod, nikoli jejich konkurenční explanace. Principem této metodologické orientace je, jinak řečeno, nikoli vnější formalizovaná „etic“, ale vnitřní (členská) perspektiva aktérů „emic“. Výzkumník sleduje, na co se svými aktivitami prakticky orientují sami aktéři během interakce, co je pro ně situačně relevantní, v jakých „přirozených kategoriích“ věci sami pojmenovávají a do jakých kontextů je vřazují (rámcují).

Analytické vědecké kategorie jsou průběžně konstruovány s ohledem na členské kategorie a koncepty a na jejich základě. V rámci analýzy se výzkumníci zaměřují na „detaily lidského chování v reálném čase a rovněž na artikulaci souborů deskriptivních výrazů přesně charakterizujících pojmy, uvažování, znalosti (širěji kompetence), na nichž takové chování závisí a které manifestuje“ [Jalbert 1999: 16, cit. dle Nekvapil 2006]. Obrací se tedy pozornost k členským

⁶⁴ Pokud aktér role nesehrává kompetentně – patřičně a přesvědčivě, jak je to v dané kultuře obvyklé, pak je diskreditován a ztrácí status plnohodnotného člena, jak již názorně vyložil a dokumentoval na příkladech Goffman a Garfinkel.

⁶⁵ Různé směry a autoři předmět analytického zájmu nazývají různě (kulturní kódy, kulturní zdroje, repertoáry, praktiky, registry, formy, vzorce,...).

zdrojům praktického vědění, lépe řečeno k tomu, jak aktéři toto vědění metodicky mobilizují, vykazatelně a strategicky uplatňují a jak dosahují jistých (sociálních) účinků, jako jsou třeba právě sociální odlišnosti a rozdíly mezi účastníky, v interakci „zde a nyní“.

Elementární struktury zdravého rozumu se však díky flexibilitě užívání podílejí na lokální re-produkci všech možných efektů – diferencí: jak rozdílností, tak nerovností a hierarchií. A také – a současně – rovností a symetrií. Blízkosti i vzdálenosti. Solidarity i vyloučení. Nehledají se proto invariantní struktury a vzorce, nevytváří se univerzální taxonomie. Naopak se sleduje, jak užití pravidel, procedur a forem aktivit kontextově variuje a vytváří vzorce (vzorcuje). Zkoumají se kategorizace, umístování (se) a rámcování a jiné formy členské aktivity, jako asociované s kontextem užití a zároveň kontext (rámec) aktivně spoluutvářející.

Metodické nástroje pak dávají aktérovi záměrně více prostoru a volnosti pro jeho vlastní aktivitu, čímž může projevit, zda a jak jsou pro něj určité záležitosti relevantní, tedy jak je po svém kontextualizuje a dává obvykle do souvislostí. Výzkumníci záměrně ponechávají na něm, aby si vybral a použil prostředky (jazyk, gesta apod.), které běžně užívá jako člen společnosti. Typické jsou v této souvislosti měkké nestandardizované či nestrukturované metody vytváření dat, reflektované jako společná a situovaná koprodukce dat a jejich smyslu, zejména rozhovory, přímé pozorování, skupinové diskuse, etnografie, studium produkce, užívání a čtení dokumentů a sociálního fungování textů. Typické je pojetí výzkumu jako sociální interakce svého druhu, kde je výsledek společným dosažením všech účastníků. To ovšem zavazuje k reflexivitě, která není vymezena jen technicky, zaměřením se na metody a techniky výzkumu.

Členská kategorizační analýza a studium nerovností a sociálních identit

Kategorizace je bytostně spojena s umístováním (sociálními pozicemi) a s definováním vztahů mezi kategoriemi, a tedy i mezi jejich představiteli. Kategorizování je jazyková (symbolická) hra, která není „hrou pro hru“. Kategorizováním konáme nejen něco diskurzivního, ale vždy i „něco sociálního“. Na to poukazuje již Goffman s tím, že se konverzace řídí především pravidly sociálními a má evidentně sociální efekt. Kategorizace není jen interpretační procedurou subjektivního porozumění lidem a jejich aktivitám a vlastnostem. Jde o činnost intersubjektivní: i odkaz na sebe („já“) či sebezpojmenování („matka“) odkazuje k identitám druhých (on/ona/ono, dítě). Připisování a „odepisování“ identit kategorizováním je procedurou diferenciací a současně homogenizací. Je praxí

kvalifikace a klasifikace osob, věcí i událostí. Provází a provádí inkluzi a vylučování.

Vědění členů společnosti o rolích, identitách a vztazích je organizováno v „členských kategorizačních prostředcích“ (membership categorization devices) či členských metodách (etnometodách), které členové určitého společenství běžně užívají k deskripci a charakterizaci určitého chování. Sacks hovoří o každodenní „členské sociologii“ [Sacks 1992] v podobném významu jako Bourdieu o „lidové sociologii“ či „lidových teoriích“. Členské kategorizování je tedy členské v dvojím smyslu – je věděním členů jisté kultury aplikované na členy společenství.

Aplikací těchto členských prostředků vymezují účastníci interakcí příležitostné identity a pozice ostatních členů společenství. Sociální pozice nebo role vykazují účastníci interakce (komunikace) užitím sociálních kategorií („My“, „rodiče“) a komunikačními akty, resp. formáty promluvy, například když sami adresují druhým rozkazy („koukej to uklidit“), aniž by byli adresáty příkazů [viz Drew, Heritage 1992; Heritage 1996; Goffman 1974; Sacks 1992; Silverman 1998].

Každá osoba či skupina může být popsána mnoha různými způsoby. Kategorie nejsou prefebrikáty s přesným návodem „udělej si sám“. Aktéři generují popisy osob a věcí jako nevhodnější pro vyvíjející se situaci, vybírají kategorie relevantní kontextu. Kategorizace jsou tak orientovány na kontext, – a to i institucionální –, a tím přispívají k jeho produkci. Kategorie Housley a Fitzgerald metaforicky pojmenovávají jako „normy v akci“, neboť kategorizační práci je současně projektován a produkován morální řád [Housley, Fitzgerald 2002]. Kategorizace je tak prostředkem sociální organizace a její morální garance. Morální inferenční logiku kategorií vidí Lena Jayyusi [1984] v tom, že zajišťují morální vykazatelnost určitých činností osob. Podle mého představují kapacitu symbolické sociální kontroly, dohledu. Kategorie spolu s příběhy, ke kterým patří, fungují jako všudypřítomné „minimodely pro realitu“. S kategoriemi osob jsou normativně svázané určité aktivity a rysy, tedy kompetence (dispozice, jednání, postoje, hodnoty...), takzvané „kategoriálně vázané aktivity a rysy“ [Sacks 1992]. Tyto současně fungují jako predikáty: Predikují, předvídají patřičné rysy aktivity, hodnoty a postoje představitelů kategorií (například nájemník platí řádně nájemné). Některé charakteristiky jsou dokonce „kategoriálně konstitutivní“ (typicky například bezdomovec je bez domova).

Evokací charakteristik (např. má dluh na nájemném) se implikuje kategorie (neplatič), i když užití predikátu většinou evokuje více adekvátních kategorií. Užití kategorie zase evokuje i s ní morálně asociované rysy kategorizovaného a kategorizujícího. Kategorie jsou organizovány do kolekcí či rodin, které mají „něco společného“. Z nich jsou vybírány a tímto situačním „výběrem“ je tak

evokována i kolekce. Kategorie i s jejich kolekcemi jsou tak spojovány a užívány podle určitých pravidel a členských procedur.

Aplikační pravidla kategorizování jako popisů (deskripcí) a vylíčení (accountů) jsou tak sama kontextuální, závislá na oblasti, pro kterou, a na situaci, ve které se užívají. Zkratka plnou členskou kompetencí není jen schopnost osoby a věci „nazývat pravými jmény“, vědět „kdo kam patří“, ale vědět také jak, kdy, jak s kým a proč do kategorie patří. A umět to dát najevo patřičným přiřazením – to vše se řídí lokálními, nikoli (jen) univerzálními společenskými pravidly.

„Lidé kolektivně (i individuálně, pozn. O. Š.) identifikují sebe a druhé a řídí své životy v pojmech těchto identit, které tedy mají praktické důsledky. Jsou intersubjektivně reálné. To platí jak pro kategorie, tak pro skupiny (...), i když skupiny i kategorie jsou něčím jiným než neustálým nepřetržitým procesem identifikování.“ [Jenkins 2004: 87–88]

Sociologicky je tak možné sledovat, jak je táž osoba či skupina identifikována v různých kategoriích v různých kontextech a při různých příležitostech (jako „velký mistr“, „stařík“, „podivín“, „zachovalý“, „levičák“, „genius“ či „potížista“). A naopak, jak tutéž osobu kategorizují různí participanti téže situace různě (mladá paní, dáma, ženská, starší žena...), podle toho, jak kategorizují/identifikují sebe a definují situace (např. „Mladá paní, kupte si to!“). Jistý způsob identifikace věcí, lidí, ale i událostí v pojmech kategorie tak přispívá k budování sociálního kontextu, k rámcování. K spoludefinování situace, tedy i sociálních vztahů ne/rovnosti. Členské kategorie vyjadřují identitu jedince ve společnosti, vymezují jeho sociální status i roli [Housley, Fitzgerald 2002; Nekvapil, Leudar 2006].

Při studiu interakcí má zásadní význam etnometodologický pojem „relačního páru“ či „standardizovaného relačního páru“ [Sacks 1992]. Jsou páry, kdy je vymezení jednoho doslova funkčně i významově závislé na druhém (např. manžel a manželka, dlužník a věřitel). Ve výzkumném interview či jiných výzkumníky inscenovaných interakcích aktéři líčí situace, kdy navzájem komunikují, při tom aktualizují situačně obě kategorie (svou i protistranu) i s jejich vztahy. Činí tak se znalostí jakési „lidové sociologie“, a proto „ekonomicky“ a „ekologicky“, spoléhající na fond zdravého rozumu, samozřejmě vědění svých komunikačních partnerů i možných adresátů. Doplnují a vysvětlují své popisy situací jen tam, kde předpokládají, že je členské vědění ostatních odlišné od jejich, nebo když na jejich promluvu někdo v tomto smyslu reaguje (nesouhlasí, nerozumí jim apod.). Kategorizace se nejen váží k určitým tématům, agendám (o čem se mluví), ale mohou se samy stát tématem nebo předmětem sporu (např. „To tykáte mně?“ nebo „To tykáš mně?“ Zde se jedná o sjednání typu „sociální deixe“).

Pro relační kategorie je příznačné, že užití jedné kategorie k označení či odkazu na jeden pól relace implikuje druhou kategorii v páru a jejich vzájemnou standardní relaci. Dokonce i užitím jednoho predikátu (vlastnosti jednoho člena páru) jedné kategorie je implikována ta druhá kategorie. Relace reprezentantů relačního páru je prakticky stále interakčně aktivována a morálně normalizována, byť implicitně. Standardizovaný relační pár, který standardizuje především povahu těchto vzájemných vztahů v morálních pojmech práv a povinností, je nejbližší sociologickému pojmu „komplementární role“. Co je ovšem metodologickým gró pro studium diferencí a nerovností, je to, že vyznačované vztahy mezi kategoriemi mohou ukazovat na jisté kontextově relevantní a typicky se opakující a/symetrie a relační párové kategorizace, tedy na sociální akty exkluze a inkluze. Obě relační kategorie (a tedy i jejich třebaš dočasní reprezentanti) v páru totiž dohromady spojují především samozřejmá vzájemná práva a povinnosti. Relace v páru i s jejich dynamikou jsou definovány vzájemnými nároky a obligacemi, které jsou kategoriálně normativní. Prostě se určité morálně závazné rysy jednání jednoho reprezentanta kategorie vůči druhému předpokládají, a tedy se samozřejmě očekává jejich plnění, ať symbolické (např. pochvala), nebo „praktické“ uznání (např. honorář).

Kategorizováním se tyto morální požadavky či nároky implikují, symbolicky vznášejí. Takto se z druhé strany vzato plnění povinností relačním partnerem symbolicky vyžaduje a sociálně kontroluje. Například pronesením věty „Hele, seš starší!“, bývá rodiči vznášen požadavek na starší dítě, a implikuje kategoriálně vázaný rys, že už má rozum, tedy, že má mít rozum a udělat či nedělat to a to a z těch a těch důvodů. To se už „rozumí samo sebou“ a pochopí to i ono dítě. Užívání kategorií, jakkoli se zdá „jen popisné“ (reprezentační), je silně morálně hodnotící a sociálně závazné (normativní). Zavazující.

To souvisí mimo jiné s obecnými harmonizačními pravidly interakčních rituálů, jako je udržení hry a neporanění tváře. Analyticky je spojen s pojmem „preferenční organizace“ komunikace a ne/preferovaných re/akcí, kdy akce a reakce jsou organizovány v párech dotaz – zodpovězení, žádost – vyhovění žádosti (resp. vysvětlení ospravedlnění). Jedná se o jeden z důležitých rysů interakce, o sekvenční organizaci, která je všudypřítomným aspektem sociální struktury, resp. strukturace. Vyslovení prvního předpokládá a normativně vyžaduje druhý akt. Otázkou se dožadují odpovědi, a tedy nereagování na otázku je také v tomto, de facto sociálním smyslu odpovědí. Je odmítnutím.

Vztahy nerovnosti, a/symetrie, hierarchie lze tedy studovat jako funkci kategorizace, jako sociální efekt postupů a pravidel situační aplikace kategorií. Nárokování a uznávání nároků být tím a tím, a tedy vystupovat tak a tak, lze zkoumat i na mluvních interakcích jako funkci kategoriálně inferenční kooperativní

hry, jejíž virtuální pravidla a postupy aktéři sledují. A stejně jako u hry, (dokonce i u hry s pravidly, „game“, jako je šach, natož u hry „play“), můžete nakrásně znát pravidla, nemůžete však znát, jak bude ta která partie sehrána. Jak bude probíhat.

Tato metodologie, nazývaná „členská kategorizační analýza“ či analýza členské kategorizace, dobře koresponduje s požadavky tzv. kulturního přístupu k nerovnostem, které se věnuje zvýšenou měrou otázce uznání identit. K otázce vznášení nároků na uznání (claiming) a procesům jejich společenského uznávání či zneuznávání viz [Šanderová, Šmídová 2006]. Takzvané „explicitní nárokování“ a uzná(vá)ní identitních nároků na společenské uznání, jak o něm mluví Fraserová [Fraserová, Honneth 2004], není problém zkoumat i jinými metodami. Implicitní nárokování si ovšem zřejmě žádá metody, které hledají právě takové kulturní zdroje symbolické reprodukce sociální, které tak samozřejmě implikují uznání nároků a identit, jako je kategorizování a rámcování. Takové metody, které jsou sociolingvisticky informované a respektují dynamičnost sociálních struktur v plurálu a jejich akčnost.⁶⁶ Odtud studium strukturování a uspořádávání.

Předmětem zájmu analytika je jak vyhraničování, tak rozmazávání kategorií (např. prostřednictvím modifikátorů, jako je „nepřízpůsobivý občan“) či jejich přeskupování a změny. Takové změny samotné sociální kategorizace jsou sociálně funkční. Za zrodem nových či alternativních kategorizací, byt' užívaných lokálně, stojí záměr a účel, prostě „sociální objednávka“. Sociální konstruovanost kategorií a sociální historii kategorizací (např. cigán, cikán, Cikán-Rom, Rom, český Rom...) spojují mnozí s otázkou motivů a zájmů. Kategorizace je záměrná, účelná, bývá spojena se zájmem [Potter (1996) 2007; Wheterell et al. 2001]. Je svého druhu vyjádřením postoje ke sporné záležitosti (sociálnímu problému), jinak řečeno je rétorickou strategickou činností řešení sporné interpretace pojmenováním. Analyticky je pak nutné zkoumat vzorce užívání kategorie i ve vztahu ke kategorizujícím uživatelům a vzhledem k jejich příslušnosti ke skupinám a kategoriím, s ohledem na „zájem v pozadí“. S ohledem na „náš zájem“, který kategorizující tedy spojuje a vymezuje jako kolektivitu lidí se stejným postojem ke komusi (například k „nepřízpůsobivým občanům“) či čemusi (například k holobytům).

Studium kategorizací respektuje kontextovost. Nepopisuje neměnné struktury, ale situační variování vzorců vzhledem ke všem aspektům komunikační situace i s ohledem na její širší kulturní (sociální) kontext. Ke kategoriím osob, jako je například cizinec, patří jistě typické kulturní příběhy, ve kterých hrají typické

⁶⁶ Odtud také zásadní rozlišení mezi *act* a *action*.

role. Kategorizace a rámcování je pro laické i profesionální sociology jen dvěma stranami téže mince praktické symbolické činnosti, kterou dávají smysl světu a svému životu v něm. Například novinový titulek „Prostitutka Petra K. byla zavražděna ve svém bytě“ může při nahrazení prvního slova kategorií „žena“ evokovat jiné referenční rámce, může zkratka „nastavit“ (přednastavit) jiné příběhy, které mohou mít reálný vliv na morální profil takto implikované kategorie oběti.

Odpověď na otázku, co má kategorizování společného se sociální strukturou a proč jej studovat, je tedy nasnadě: Kategorizování představuje normativní sociální činnost, uspořádávající (strukturující) sílu, jíž se podílíme na re-produkci morálního řádu. Norma a hodnoty tedy nejsou nahlíženy jako příčina jednání, ale jako jeho produkt. Hodnoty a sociální normy jsou studovány jako neexplicitně zahrnuté a manifestované v kategorizování, kterým jsou vznášeny nároky na jednání lidí v situacích a postulována odpovědnost za ně.

Kategorie a soubory kategorií nejsou danostmi, i když jsou takto členy chápány. Sociálně konstruované kategorie jakoby existovaly mimo jazyk a „...stávají se objekty zkušenosti“ [Holstein, Gubrium 2000: 86]. Jeví se jako externí a omezující sociální struktura. Jejich omezující síla je však kompenzována flexibilitou jejich užití tvořivými členy. Na druhé straně svět lze sice smysluplně popisovat mnoha způsoby, ne však zcela libovolně.

Dominantní kategorizace a strategie zvládání stigmatu

Jistou sociálně typickou asymetrickou ko-pozici účastníků komunikace koncipuje Goffman jako „stigma“ [Goffman (1963) 2003]. Stigma povstává tehdy, když je něčí identita druhými v komunikaci znehodnocována anebo když je subjekt soustavně umisťován druhými do pozice objektu. Pojem stigmatu tak podle Goffmana nevyjadřuje primárně jedinečný vztah jedinců, a už vůbec ne nějaký trvalý rys osoby (jakýsi neodstranitelný zřetelný „cech“), ale sociální vztah. Stigma, či lépe stigmatizace, vyjadřuje situační relaci sociálních kategorizací, tedy konfiguraci vzájemných kategorizací a pozic účastníků setkání, které provází hodnocení a morální posouzení. Je nálepkou této situační diferenciací kategorizovaných pozic, kdy se degraduje status a mění pozice jednoho účastníka vůči druhému v horizontu interakčních očekávání zúčastněných. Neznamena, že negativní sociální významy této situační relace nemají důsledky pro konkrétní stigmatizované osoby, které právě zastupují kategorii či představují tuto roli (pozici). Narušuje se organizační řád interakce a tedy morální řád, který je založen na důvěře, že interakce proběhne v souladu s běžnými očekává-

ními „comme il faut“, že partneri jsou důvěryhodní a kompetentní. Narušení proto dopadá nejen na stigmatizované a stigmatizující, ale i na ostatní zúčastněné. Mohou mít nejen sociální (příště se ostatní diskreditovanému vyhnou), ale dokonce trvalé psychické dopady. Komunikující členové kultury jsou ovšem také schopni v interakci sociální situaci stigmatu rozeznat i pojmenovat a jsou kompetentní stigma strategicky zvládat, a dokonce stigmatizaci umně předcházet tím, jak „preventivně“ reflexivně organizují tok interakce.

Kategorizační pohled a dohled druhých je však vždy přítomen, zdůrazňuje Goffman [(1963) 2003]. A to i tehdy, když jsou lidé docela sami a když nejsou právě zapojeni v sociální interakci, kdy kategorizace jednoho je vždy a současně kategorizováním druhého, sebeidentifikace je identifikací, a naopak. Z kategorizační hry tedy není úniku, stejně jako si nelze odpočinout od jazykových her, „vzít si dovolenou z jazyka“, jak to metaforicky opisují Holstein a Gubrium [2000]. Od jazyka, který je dialogický a vnáší kulturní hodnoty a normy i do nejniternější zkušenosti (Bachtin). Dialektická hra sebe/identifikací (zevnitř a zvnějšku) funguje kontinuálně a stále. I o samotě. Stále je tu symbolický „generalizovaný druhý“, řečeno meadowsky. Tímto „velkým bratrem“ jsou v Goffmanově pojmosloví „obecné kategorie“, diskurzivně řečeno „dominantní kategorie“ (jako žena, muž, dítě) čili ony obecné kulturní kategorie a příběhy, které ani skupina, ani jedinec jako člen kultury prostě nemůže docela ignorovat. Jsou prostředím, ve kterém jako socializovaná (kulturní) bytost žije. Může jim však „odmlouvat“ [Kirshi 2004], odolávat či proti nim revoltovat [Wodak 1997]. Dominantní kategorie a příběhy jsou zapuštěny v širší kultuře, v jazyce, v institucích. Jsou volky nevolky trvalým prizmatem, které je přítomno v sebehodnocení i hodnocení druhých. Pozadím, na které promítáme sebeobraz i obrazy druhých, obrazy jedinců i skupin.

Marx, jak známo, hovoří o třídách „o sobě“, které mohou být generovány pouze zvnějšku kategorizací (odhlédneme-li od spojení s marxistickými třídními koncepty a ekonomickými rámci), nikoli sebeběpřihlášním a sebeuvědoměním, jako tomu je u tříd (skupin) „pro sebe“. Sociální praxe je ovšem při utváření jak individuálních, tak skupinových identit spojena s dialektikou vnější kategorizace a vnitřní sebekategorizace (a stejně tak s dialektikou individuální a skupinové identifikace), jak na to upozorňuje Jenkins [2004].⁶⁷ Při studiu identit a bojů

⁶⁷ Jinou otázkou, které se zde raději vyhýbám, je, jak jsou tyto různé kolektivity generovány určitým typem reakcí na jistou vnější kategorizaci. Tu totiž, je-li rozšířená v širší kultuře, musí lidé takto kategorizovaní reflektovat ve svém jednání stále a adaptovat se aktivně na tuto sociální pozici spojovanou s danou kategorií, například na vyloučení z mezní solidární skupiny „My“, jako je tomu u českých Romů, které ani nejvstřícnější „Oni“ obvykle nekategorizují jako „romské Čechy“. A to je rozdíl, který třebaš i nedob-

o jejich uznání by tato dialektika měla být metodologicky reflektována. Prioritním zájmem sociologů jsou ovšem efekty, sociální konsekvence kategorizace, jako je stigma či znehodnocení. Na identity, kategorie se běžně nahlíží jako na fakt, nikoli akt [Wodak 1997]. Nehledí se na ně jako na něco, co se „dělá“ či čeho se dosahuje a je stále kontinuálně reprodukováno v interakci, jak zdůrazňují Butler, Tannen, Wodak a další, a artikulují pojmem „doing gender“.

Konstruovanost a utlačivost sociálních kategorií je povětšinou skrytá, neboť kategorizace a další mechanismy jsou tak „samozřejmé“ [Smith 1987]. Kategorie a atributy se jeví jako vlastní osobě, inherentní věci samé, a tak se i rozdíl „zakleté v kategorizaci“ naturalizují. Zdánlivá totožnost označeného se svým označením je ovšem funkcí či efektem systematické kategorizace či identifikace a situovaného užívání dalších symbolických praktik, které skutečnost strukturují a klasifikují a hodnotí podle pravidel a způsobů, které využívají lokálně dostupné strukturální zdroje zdravého rozumu. Lokálně jsou ovšem členům dostupné i širší kulturní zdroje či repertoáry (Wheterell, Wodak, van Dijk) organizace vztahů, neboť v kultuře a společnosti jsou tyto prostředky, jak je dobře patrné na jazyku, zakořeněny.

Dělba práce – mikro a makro?

Původní rozparcelování výzkumu, dělba práce na mikro- (každodennost) a na makro (sociální struktura, nerovnosti) problém, jak zkoumat sociální struktury a kde je vlastně hledat, neřeší, jak je patrné z pojetí kategorizace jako symbolické činnosti, jíž se běžně konstituují sociální pozice a vztahy nerovnosti.

Kulturní a diskurzivní přístup má již také ambici studovat instituce, kulturní vzorce a sociální strukturu společnosti, i když lokálně a parciálně. Na případech lokální a konkrétní situované re-produkce. Někteří mluví o sociálních strukturách v plurálu, jiní o kultuře „v praxi“ či společnosti „v akci“ [Boden, Zimmermann 1991; Schegloff 1991]. Vztah struktury a jednání, mikro a makro struktur partikulárního, lokálního a obecného je řešen odlišně. Nemluví se o struktuře, ale o strukturách, resp. o strukturaci. Aktér a jednání není ze záběru vyzávorkován. Nikoliv struktura s velkým S, ale to aktéři významy inferují, i když „sociál-

rovní členové kategorie Romů vidí a cítí na vlastní kůži, a jejich příslušnost „k lidem s tímto postavením“ je jim zřejmá, i když nesouhlasí a nebo svoji kolektivitu či skupinu nenávidí a proklínají. Podobně jejich sebedefinování (zevnitř) tuto vnější kategorizaci nutně zohledňuje, byť polemicky. Někteří hovoří o skupinách, jako Jenkins, jiní o serialitách-kolektivitách (Young) či o třídách jako Goffman s jeho „sex class“.

ně naučeným“ a „sociálně sehraným“ způsobem, také s jistou dávkou zručnosti a improvizace.⁶⁸

Studují se takové lokální sociální světy, jako jsou konkrétní instituce a organizace, respektive jejich „kultura“.⁶⁹ Zkoumá se, jak se instituce re-produkují v interakci a skrze promluvy, „in-and-through-talk-in-interaction“ [Boden, Zimmermann 1991].

Organizace či instituce tedy nejsou v této metodologické perspektivě brány jako „nádobý“, ve kterých se interakce jen „odehrává“ podle „daných“ pravidel a jimiž je do detailu předurčena. Vychází se z toho, že rozhovory „sociální strukturu re-produkují“ [Nekvapil 1998]. Kontext interakcí je zkoumán na základě praktik a postupů, kterými se aktéři reflexivně a vykazatelně orientují na relevantní institucionální či organizační aspekty kontextu, jako jsou role, specializované pozice, identity, kompetence, vztahy, agendy (úkoly) a instituční cíle. Tím, jak tyto institucionální aspekty zohledňují a okolnosti zahrnují do promluv, instituci re-produkují. Schegloff [1991] hovoří „o děláni, že jsme (právě) v tomto kontextu“. Existující podmínky a organizační omezení (constraints) institucionálního kontextu jsou studovány především jako projekt a produkt interakce „personálu“ instituce. Instituce je tedy nahlížena jako referenční rámec, který organizuje interakci a přitom je dosažením sehraných kompetentních aktérů.⁷⁰ Důležitým předmětem zájmu výzkumníků v této oblasti je hraní rolí a kategorizace osob a věcí při utváření morálního řádu institucí. Sociální struktury, sledované na displeji interakce v instituci, mají podobu rekurentních vzorců jednání, které různě varíují. Lze z nich pochopit instituční pravidla, procedury, normy a hodnoty.⁷¹ Normy a hodnoty, které jsou ve hře, ovšem rovněž varíují v závislosti na sledovaných záležitostech a příležitostech, při kterých je zruční členové kompetentně uplatňují tak, že se jimi řídí při kooperaci, a tak ji společně běžně organizují, normativně řídí. Institucionální vědění (respektive

⁶⁸ Nesouměřitelnost mikro a makro, či průrvu mezi nimi, přesvědčivě dekonstruoval Cicourel a další jako konstrukt samotné sociální vědy.

⁶⁹ U nás je dobře prozkoumána kultura instituce základní školy, díky skupině „školní etnografie“ [Kučera 1992]. Je příznačné, že tento směr, tak jako etnometodologie, nerozlišuje formální a neformální vztahy a kulturu instituce. Školní etnografie poukazuje na to, že prakticky existuje jen jedna prakticky realizovaná „kultura“, i když některé normy jednání jsou formalizované.

⁷⁰ Původní goffmanovský termín rámcování stále více nahrazuje původní Batesnovy „scénáře“ a „schémata“ či „mentální modely“ kognitivní vědy (Schrang, Abelson a další), nejen v sociologii a sociolingvistice, ale i v ekonomii (Cullon) a dalších společenských vědách.

⁷¹ Srovnej s článkem autorky „Čekejte, až zavolám...“ [Šmídová 2008], který o diskurzivní organizaci institučních vztahů asymetrie pojednává obsírněji a názorněji než tato citovaná pasáž.

institucionální myšlení, jak říká M. Douglas) v akci činí samy instituce neviditelnými (a o to vlivnějšími, dodávám v duchu Smithové).

Lokální a globální sociální kontexty jsou v praxi úzce provázány a oboje představuje jak možnosti, tak omezení diskurzu, zdůrazňují diskurzivní proudy.

Tvrzení, že i v případě sociální struktury se „globální re-produkuje lokálně“, musí provázet položení otázky: Jak je to možné? Jak se lokálně re-produkují ony velké sociální struktury, jako je gender s jeho kulturní polarizací. A musí následovat zodpovězení této otázky.

Vztah mezi genderem a jazykem, čili tím, jak mluví muži a jak mluví ženy, konceptualizuje Tannen odkazem na Goffmanův pojem „sex-class“. Způsob (zde) jazykového jednání není identifikovatelný a není svázán s každým individuálním mužem či ženou, ale je asociován s ženami jako třídou v dané společnosti. „Tím, že mluvíme způsobem asociovaným s jednou či druhou třídou, individua signalizují své vlastní přiřazení se (alignment) do této třídy.“ [Kendall, Tannen 1997: 97–8]

Goffman jasně říká, že sebe/umístění, například v kategorii žena, je evokací právě této identitní kategorie v právě tomto momentu interakce. Alokací v kategorii signalizuje aktivní „napojení“ se na kategoriální (kulturní) vzorec, tedy v momentě, kdy se aktér vykazatelně hlásí k této kategorii tím, že ji předvádí a provádí „jako obvykle“, a tedy i sdílenými prostředky. Ostatní rozumí signálu, rozeznávají aktivovanou roli, chápou, že právě mluví jako reprezentant této kategorie či identity, z níž takto charakteristicky promlouvá, a dávají to najevo tichým souhlasem. Tak je sociální struktura vykázána jako sdílený vzorec. Lokální a „subjektivní“ produkce je pak zkoumána jako „instance“ (případ–příklad) re-produkce sociálních struktur (repertoárů) širší kultury.

Lidé obvykle jednají a mluví jako představitelé rolí, kategorií, skupin. Goffman by řekl, že mluví jako „členové týmů“ a „za tým“ (například za tým mužů), dokonce i když ostatní z týmu nejsou přítomní.⁷²

Užitečným argumentem proti rozdělování výzkumu na mikro a makro, který navíc podle mého dobře konvenuje také konceptu „kulturních repertoárů“, je argument, který vyslovuje vlivná sociolingvistka Deborah Tannen. U nás je známá díky překladu knihy „Ty mi prostě nerozumíš“ o tom, jak spolu mluví

⁷² Uživatelé jazyka se v diskurzu angažují jako členové řady sociálních skupin, kategorií organizací a institucí. Vzato z rubové strany: Skupiny tak mohou jednat („by“) prostřednictvím svých členů. Podobně ostatní sociální akty individuálních aktérů jsou podle autora konstitutivními sou-částmi skupinového jednání, jako je třeba „rekrutace romských adeptů do řad policie ČR“, zdůrazňuje kriticky diskurzivní přístup, který odmítá jiné než „pracovní“ dělení předmětu a výzkumu na makro a mikro, resp. i mezo [van Dijk 2001].

ženy a muži [Tannen 1995]. O tom, jak odlišně ženy a muži i v intimních konverzacích mluví, a jak tím i jinak definují mnohé situace, ve kterých se společně – a současně každý v jiné identitní roli – nacházejí.

Tannen navazuje jako jedna z mála na Goffmanovský pojem rámcování (framing) [Goffman 1974], důsledně jej empiricky prověřuje i metodologicky rozvíjí jeho aplikace. Rámcování chápe podobně jako Goffman či Bateson jako definování situace členskou aplikací, resp. implikací, pravidel, kterými se řídí vývoj i význam situace, včetně angažmá aktérů v ní. Zde se pak nabízí goffmanovská metafora společnosti jako „rámce rámců“.⁷³

Rámcování jí slouží k vysvětlení nikoli genderové, ale „genderované“ identity s odvoláním na Butler [2003]. Gender i pohlaví je něčím, co aktér/ka i sama před zrcadlem permanentně „dělá“, a něčím, co se děje v sociální interakci, dělá a společně dosahuje pomocí sdílených konvenčních prostředků v/skrze interakci. Třeba i skrze interakci imaginovanou během denního snění.

Ženy jako individua aktivně produkují své genderové identity tak, že se svými promluvami evidentně orientují na genderové normy, zprovozňují je. Kulturní normy a hodnoty jsou jak kulturními zdroji, tak omezeními (constraints), se kterými aktéři běžně „počítají“. Tak re-produkují gender (jako sociální strukturu) a zároveň produkují, genderují své osobní identity. Převlékají se do genderových rolí podle žurnálů kultury, velké i lokální (diskurzivní analýza zde nabízí pojem „casting“).

Tannen poukazuje na to, jak odlišné jazykové standardy předepisuje kultura pro to, jak ženy (jako ženy) mají mluvit a jak tedy mohou definovat situaci práce v oblasti managementu a prezentovat se tak v ní právě jako žena, nikoli jako muž. Tedy definovat se jako „žena pro tuto situaci“, např. řízení dvacetičlenného týmu mužů. Studuje mluvní projevy a interakce žen a mužů v práci v různých genderově smíšených týmech. Ukazuje jak odlišné (silně distinktivní) kulturní genderové vzorce promluv ženy aktivují, zprovozňují (instantiate), například když zaujmají vedoucí pozice ženy-manažerky. Ženy prostě tím, jak „čitelně“ mluví „jako ženy“, se takto systematicky identifikují – umísťují se v sociálních pozicích, které kultura nabízí či vyhrazuje příslušníkům kategorie žena.⁷⁴

⁷³ Koncept a pojem *rámce* byl uveden Ervingem Goffmanem v knize *Frame Analysis* v sedmdesátých letech, dále rozvíjen například zmíněnou Deborah Tannenovou [Goffman 1974; Tannen 1993].

⁷⁴ Modelově vzato: když muž a žena v jedné situaci mluví a stejným způsobem (dejme tomu v jazyce, který nerozlišuje gramaticky rod mluvčího) bude to hodnoceno různě, až opačně („mluví nežensky“...), prostě ve vztahu ke kulturním standardům pro různá pohlaví. To samo sebou platí i pro jiné, neřečové chování („žzenštilé“...).

Způsoby rámcování, říká Tannen, které řídí participaci a definují situaci, jsou samy „gendered“. Jednoduše řečeno kulturní repertoáry, etnometody či pravidla, jak „být mužem a jak být ženou“, tedy metodicky kompetentně postupovat „jako žena“, jsou samy odlišné, diferencované (a binarizované). Na druhé straně ne stále a kontinuálně je individuuum v genderové roli, do popředí vystupují jiné identitní kategorie a pozice, které jsou účastníky průběžně „zprovozňované“. Sebe/umístováním aktéři hbitě alternují a kombinují role a umí vyprávět i různé alternativní příběhy, ve kterých pak zaujmou alternativní kategorie pozice, inscenují jiné role, třeba i v opozici k těm velkým kulturním příběhům.

Tannen studuje také scénáře (rámce), které volí ženy a muži při komunikaci s podřízenými v práci. Využívá koncept moci a solidarity, který známe už od Goffmana. Jednou jde o scénář hry kompetitivní, „kdo z koho“. Druhá je hra o „udržení míčku ve hře“ a „neporanění tváře“ druhých, kdy úcta a slušnost jsou klíčové normy, které řídí a profilují solidární interakci. Na pracovních interakcích studuje dvě (osy) dynamiky: blízkost – distanci a hierarchii – rovnost, a to současně. Zkoumá strategie a dynamiku vyvažování vzniklých asymetrií na případech interakcí manažerů a manažerek se zaměstnanci v práci. Zkoumá, jaké typické praktiky hierarchizace a distancování se užívají muži a ženami a jak je to hodnoceno druhými. I v hodnocení výkonu je identitní kategorie vzata v potaz, to samé chování pak není stejně dobré a vhodné, pokud jde o muže nebo o ženu.⁷⁵ Zkrátka když dva dělají totéž, není to totéž. Genderové rozdíly jsou funkcí kategorizování. Rozlišování a rozdělování v kategorii žena a muž lze chápat jako jisté „organizační řešení“ prakticky všech sociálních situací. Mužství a ženství jako princip, členský koncept rozdělení a rozčlenění sociálního (symbolického) a mocenského prostoru.

Kam se poděla sociální struktura?

Přejděme však k hlavnímu tématu této úvahy. Kde je tedy sociální struktura?

Giddens v teorii strukturace zdůrazňuje, že struktura nemá žádnou samostatnou svébytnou existenci a za zásadní strukturující činitele považuje „pravidla“ (interpretativní a autoritativní) a alokativní zdroje [Giddens 1984]. O pravidlech jako skrytých strukturách, jež jsou vlastním předmětem zájmu v této oblasti, již

⁷⁵ Koncept by bylo možné obhájit i s pomocí Goffmanova „footingu“ či Harrého „pozicování“, resp. „umístování“, které je vždy alokací do nějakého kontextu, umístěním (se) ve vztahu k okolnostem a zaujetím pozice a v před-pokládané situaci. Je sebe/umístěním (se) silou vlastní promluvy do symbolického prostoru. Dialektická povaha kategorií/pozic, resp. rolí a rámců, je z Goffmanovy knihy *Frame Analysis* [1974] zřejmá.

hovoří strukturalisté jako de Saussure a Lévi-Strauss, i když v achronickém, statickém a méně „aktérsky reflexivním“ smyslu. Randall Collins již ovšem poukazuje, tak jako Goffman, na to, jak je nerovnost situační a praktická. Vzniká při setkávání a komunikaci jedinců vždy „zde a nyní“ [Collins 1981; viz též Šubrt 2008]. Tak jako Giddens nepovažuje Collins makrostruktury za původní a samostatné entity, ale za následek složitých agregací a konfigurací objektivizovaných mikrostruktur, které se rodí ze společné činnosti.

Přesto má podle mne smysl ptát se, kde je objektivita, externost a utlačivost parsonsovské sociální struktury v singuláru. A hledat odpovědi.

Príslušníci určité kultury, když spolu komunikují současně prostřednictvím lokální a situační interakce, re-produkují i ono vnější a objektivní. „Berou v úvahu“ kategoriální nerovnosti a jiné sociální struktury samozřejmě a zřetelně (evidentně) jako zcela objektivní „sociální fakta“. Jako s takovými objektivními sociálními fakty s nimi běžně a samozřejmě zacházejí. Vykazují, že jsou pro ně směrodatná a že samo sebou očekávají, že je zohledňují i druzí. Dávají jasně rozpoznatelně najevo druhým, že je jako takové závazné skutečnosti „berou v potaz“ svým jednáním a vykazují v konvenčních objektech. „Prakticky vysvětlují“, zdůvodňují (account for) vlastní činy jako „instance“ (případy–příklady) aplikace externích a „daných“ norem a kulturních forem. Očekávají je, předpokládají je, orientují se na ně prakticky jako na relevantní kontexty svého jednání. Dávají tak najevo a potvrzují jejich normativnost tím, že je respektují.⁷⁶ Prokazují tím současně kompetenci, spolehlivost a úctyhodnost, tedy identitu člena jisté kultury. Vyžadují a (navzájem) potvrzují tak i svou kulturní a skupinovou příslušnost.⁷⁷ Svou identitu.

Klíčovým etnometodologickým pojmem je, podobně jako v celé interpretační sociologii a kvalitativní metodologii, pojem „relevance“, připomíná Wilson [1991]. Výzkumník sleduje, jak se na takové sociální struktury, jako jsou sociální kategorie a jejich atributy, rámce, agendy, pozice/statusy, aktivně jako na relevantní zdroje orientují sami mluvčí. K čemu, k jakým akcím tyto strukturální zdroje prakticky užívají a čeho jimi, evidentně situačně, dosahují. Jak lidé činí jisté rozdíly mezi kategoriemi a skupinami osob významné právě v tomto sociálním kontextu. Jinak řečeno, jak sehraní aktéři člení (pročleňují) právě tento sociální kontext či situaci a kde k tomu berou účinné prostředky a nakolik tyto prostředky a významy spolu sdílejí.

⁷⁶ Dělají to samozřejmě, rituálně. Nemusí nad tím obyčejně příliš uvažovat. O to přesvědčivěji vyniká neosobní vliv těchto sdílených prostředků „dělání sociálních vztahů“.

⁷⁷ *Accountability* bývá překládáno také jako „odpovědnost“ za své činy a jejich důsledky. *Accountability* má tedy dva aspekty, jeden se více váže k jednání a jeho intenci a druhý k morálnímu řádu osoby aktéra, který je za své jednání, a tedy jeho zdůvodnění ostatním odpovědný.

Problematickým aspektem řady analýz není nalézání a popisování těchto strukturujících principů či pravidel diferenciacce, které jednáním vyznačují sami interaktanti svou orientací na ně. Závěry, že některé sociální nerovnosti a jiné sociální struktury se typicky vyskytují v jistém sociálním kontextu, například rasismus na učňovské škole, nejsou podle mého dostačujícími závěry, ale spíše počátkem analýzy. Analytická re-konstrukce členských relevancí typu „že“ (rasové rozdíly jsou relevantní) by měla být spojena s deskripcí relevancí typu „jak“. Od onoho CO, které je pro aktéry předmětem a příležitostí k rozdělování lidí v tomto kontextu, pokračuje etnometodologicky či diskurzivně informovaná analýza k onomu JAK: k samotnému praktickému procesu odlišování (othering), rozdělování a nadřazování. K nástrojům, členským postupům a lokálním praktikám sekvenčního i celkového uspořádávání (ordering), tedy k sdíleným strukturálním zdrojům (vědění), které jsou zde ve hře. A samozřejmě s ohledem na jejich patrné sociální následky (konsekvence).

Jak je tedy pro aktéry určitý vzorec, sociální struktura relevantní? Jak se na ni orientují? Odpověď je opět otázkou a výzvou k další analýze historicky konkrétních lokálních promluv v interakci: Jak kdy, jak kde a jak pro koho, a dokonce jak s kým? Ptáme se, kdy má členské rozlišování (diferencování) uplatnění a jakého významu kdy nabývá. Jen někdy je dokonce i užití stejné kategorizace stigmatizací, jen někdy je totéž pojmenování či výrok favorizací subjektu či objektu. Jen v určitých momentech a referenčních rámcích nabývá například označování někoho jistou kategorií smysl sociální nerovnosti jistého typu. Například totéž oslovení „mezi námi“ (entre nous) může nést zcela jiný význam, než když přijde „zvenku“ či od někoho té či oné sociální kategorie, kdy je urážkou či znehodnocující nárážkou.

Perspektiva výzkumu dělení nerovnosti slovy je emická i v tom smyslu, že kopíruje perspektivu a orientaci akcí a aktivované vědění participantů interakce. Sleduje aktéra „po jeho vlastních stopách“ a po jeho síti interakcí a sociálních vazeb. I výzkumná perspektiva je sama proměnlivá, je propojená s proměnlivou pozicí aktéra v interakci. Měli bychom tedy nejspíš, podobně jako v naratologii, hovořit o perspektivizaci (fokalizaci) spojené se zaujímanými pozicemi a o rámcování.

Zásadním východiskem je to, že to oni, to aktéři selektují a „aktivují“ tyto relevantní sociální struktury zdravého rozumu. Užívají je jak ke strukturaci své jedinečné interakce, tak i k organizaci sociálních strukturálních kontextů téže interakce. Jde o prostředky ve hře, kterými se aktéři za chodu „dohadují“, o jaký typ sociální interakce se jedná, zda například o neformální popovídání nebo úřední jednání [srov. Wilson 1991], a tím předurčují i své pozice. Diferencují v určité kategorii (například „obtížně vzdělavatelný žák“) situačně – jen ve vztahu k určitým agendám (např. učení a osnovy, nikoli třeba vzhled žáka)

a usouvztažňují je s určitými sociálními identitami (např. učitel, psycholog). Implikují určité morální nároky na jejich jednání vůči nim a vztah k takto nálepkovanému žákovi, tedy evokují a ustavují jisté sociální identity/statusy a předpokládají jejich vzájemné vztahy (definují relační páry, resp. komplementární role). Jisté rysy a atributy a práva a povinnosti kategorie žák jsou svázané, resp. jimi svazované, s institucionálními kontexty, implicitně i explicitně, jiné ne. Tak aktéři promluvami v instituční interakci implikují identity (atributy a aktivity), role a vztahy přiměřené instituci a jejím organizačním cílům. Vytvářejí a organizují identity adekvátně institucionálnímu rámci (morálnímu řádu). V tomto smyslu je tento přístup lingvisticky-pragmatický. Zkoumá užívání symbolů a významy hlavně ve vztahu k jejich uživatelům. Zkoumá to, jak s nimi reflexivně zacházejí a čeho tím kooperativně dosahují. Toto „zacházení“ se slovy je, jako každá smysluplná činnost, ovšem samo situační a kontextové. Má svá pravidla. Odvíjí se od návodů zdravého rozumu či kulturních repertoárů, od implicitních komunikačních pravidel jak, kdy, kde a s kým a proč (vlastně) o čem mluvit, parafrázuji-li Goffmana.

Probouzení, resuscitace (relevance), probuzení sociálních struktur (kategorií, scénářů, pozic, rolí...) k životu jejich užíváním je záměrné, „strategické“. Aktéři o něco usilují a čehosi sociálního „dosahují slovy“ pozic, statusů, rolí a vztahů, včetně vztahu moci a nadvlády. Diskurzivně. Relevance kategorií a dalších struktur je kontextuální, situační. Je aplikována, implikována „pro něco“, nejen „v důsledku dosavadního vývoje situace“. Promluva – líčení (account), popis (description) kontext vhodně navozuje a přiměřeně „prakticky vysvětluje“ a „zduvodňuje“ (vykazuje). A naopak. Popisy a příběhy participantů „šijí na míru“ okolností, ve kterých spolu jednají, a „designují“ na události, o kterých mluví, a na záležitosti (agendy), které řeší. Tím okolnosti sociálně strukturují. Schematizují. Tím je sociálně formují, „socializují“ a činí srozumitelné. Shrnutí a podtrženo: Kategorizování a systematika popisů a odkazování není jen „v důsledku“, ale „pro“ a „vzhledem k“ určitému kontextu. Z kontextu užití slov či symbolického jednání současně samo čerpá svůj smysl a ustavuje sociální identitu vykonavatele.

Nejde však o to, že by snad komunikační partneři během interakcí budovali svou interakci (skrze ni) instituce a širší sociální řád „na zelené louce“ znovu a znovu, jako věční Sisyfové. Naopak, jisté předpoklady o průběhu jednání či „přednastavení“ na institucionální podmínky tiše informují při vstupu do interakce i nezbedné nováčky, kteří se často orientují již pouhým „nasátím atmosféry“ a nápodobou insiderů. Jde tedy především o epistemologii, o optiku, o metodický přístup a orientaci výzkumu na to, jak socializovaní aktéři sehraně pomocí elementárních sociálních struktur instituce (a jiné sociální světy) během interakcí prakticky složitě uspořádávají (ordering), strukturují.

Proto se zdůrazňuje, že jde o „promluvy v/skrze interakci“, například zmíněný Schegloff. Nejde jen o potvrzení intersubjektivní, vyjednatelnosti a evidence sdílení významu. V tomto výzkumném programu se jedná především o otázku sdílení těchto strukturálních zdrojů, tak jak „žijí v užívání“ členů jako členů kulturních společenství od lokálních po ty globální. O sdílení struktur zdravého rozumu, které jsou tedy veřejně dostupné v jazyce. Na tyto sdílené prostředky (a díky nim) se členové kultury orientují a organizují jimi své vztahy, když uspořádávají interakci a re-produkují své kontexty členskými postupy. Struktury, jako jsou například sociální rozdíly vyjádřené kategorií žena nebo muž, a jejich schopnost „prakticky zdůvodnit“ okolnosti a popsat a členit světy, jsou neustále prověřovány osobní zkušeností (biografií) a vyjednávány mezi lidmi. Pojem „subjektivní“ či jen „intersubjektivní“ (koaličně dohodnuté) nerovnosti či jiné sociální struktury jako definice předmětu není pro etnometodology a diskurzivní analytiku dost výstižný. Autoři zdůrazňují, že sledované struktury nejsou o nic méně objektivní, ačkoliv jsou užívány jak k vytváření individuálních, tak sociálních nerovností, jak subjektivních, tak objektivních diferencí a hranic. V tomto smyslu nejsou struktury zdravého rozumu neobjektivní či méně objektivní, i když jsou využity i k zvnitřnění hodnot a budování vlastní unikátní identity (self), ke konstituci jedinečného vnitřního světa snů a představ. Objektivnost a reálnost těchto struktur zdravého rozumu a otázka toho, jaké reality (subjektivní či objektivní) se jimi realizují a objektivizují, jsou dvě rozdílné věci. V tom podle mého zní ozvěna garfinkelovského dikta „Oddělte zdroje od předmětů!“

Ztracená a znovunalezená sociální struktura?

Zpět k otázkám: Kde je tedy sociální struktura? Kde je instituce? Kde jsou durkheimovská sociální fakta? Kde je objektivita, externost a utlačivost parsonsovské struktury v singuláru?

Pokusím se na samý závěr o stručnou odpověď. Jak již víme, mluví se o strukturách. O strukturách členských, strukturách v praxi, v akci a v plurálu! Instituce jsou sice podmínkami, ale ne determinantami interakcí. Interakce se v nich jen nepřehrávají přesně podle detailního scénáře jakéhosi demiurga a s aktéry podobnými loutkám. Jednání, významy nejsou koreláty struktur. Sociální identity a role aktérů nejsou fakty, ale akty. To vše je něčím, co sociální aktéři neustále dělají spolu ostatními, tím, že reflexivně/vykazatelně a lokálně vy-užívají sociálních struktur jako adekvátních zdrojů organizace vlastní interakce, a tedy i k re-produkci (širšího) sociálního strukturálního kontextu, ve kterém jednájí [Wilson 1991].

Takové zdroje zdravého rozumu, jako jsou kategorizace, rámcování či umísťování do pozic, aktéři re-produkují jako (as if) externí, interakci omezující sociální fakta. Tedy re-produkují ono vnější a objektivní „makro“ skrze tutéž lokální a situační interakci („mikro“). Jednáním „berou v úvahu“ kategoriální nerovnosti a jiné sociální struktury samozřejmě a zřetelně jako taková „sociální fakta“. Jako s takovými objektivními sociálními fakty s nimi zacházejí. Vykazují, že jsou pro ně směrodatné, že je berou v potaz ve svém jednání. Očekávají je, předpokládají je, a tak dávají najevo a potvrzují, že jsou normativní. Vylučují ty, kteří tyto normy a hodnoty evidentně narušují. Stigmatizují je a tím normativnost norem stvrzují a udržují. Tím, že je respektují, vykazují i svou kompetenci, spolehlivost, a tedy identitu člena jisté kultury. Svou kulturní a skupinovou příslušnost.

Kde je tedy sociální struktura v klasickém smyslu? Ta objektivní, externí, omezující sociální síla, která „hýbe lidmi“ a světem? Ta, na kterou jsme my sociologové tak fixováni? Tato vnějškovost, omezujícnost a závaznost oné „sociální struktury“ je v představené metodologické optice především společným „dosažením“ členů „v akci“, v lokální interakční praxi. Odtud klíčový pojem „kultura v akci“, resp. „struktury v akci“.

Závěrem

Jiří Šafr

Mezi otázky, které si klade kulturalistický směr studia stratifikace, můžeme zařadit zejména tyto: jak lidé v běžném životě rozumí jednání jiných lidí, jak definují situace, jak si druhé zařazují do různých společenských „šuplíků“, jak se v důsledku toho k nim chovají, ať už jde o přátelství, sňatkový trh či běžnou konverzaci na ulici nebo na úřadě? Nazýváme-li představené teoretické směry a koncepty jako alternativní, je to jednak proto, že zastupují východiska a paradigmatata odlišná od běžného přístupu ke studiu stratifikace – konvečního, upírajícího pozornost zejména k postavení na trhu práce –, a také proto, že kulturalistické pojetí, ač se v zahraničí uplatňuje již několik desetiletí, dosud v české sociologii nezískalo odpovídající postavení.

Nalézt lze u nás stále ještě relativně malý počet prací, navíc navzájem nepřilíh propojených, zkoumajících nerovnosti skrze prisma rituálů, kulturních praktik a hodnotových preferencí spojených s normativní kategorizací, klasifikací druhých nebo pomocí relačně strukturní analýzy distancí odvozených z míry interakce mezi sociálními kategoriemi. V rámci výzkumného projektu „Sociální distance ve stratifikačním prostoru ČR“ (2006–2008) jsme proto uskutečnili dvě původní empirické studie: polostrukturované hloubkové rozhovory sledující mimo jiné percepce nerovností a kategorizace skupin ve společnosti a reprezentativní dotazníkové šetření zaměřené především na subjektivní sociální distance, stereotypizace a sdružování v egocentrických sociálních sítích. Výsledky bádání shrnují stati [Kolářová, Vojtíšková 2008; Šafr, Häuberer 2008; Šafr 2008; Šafr, Häuberer et al. 2008].

Z hlediska problematiky, kterou v obecné teoretické rovině sleduje tato monografie v první řadě – kategorizační práce a používání jazyka při symbolickém vymezování meziskupinových hranic –, je navýsost relevantní téma laických koncepcí, tedy etnoteorií stratifikace. Analýza výpovědí účastníků kvalitativní studie ukázala, že umísťování jiných v symbolickém sociálním prostoru, pokud jde o rozlišení, zda někdo patří do kategorie, které jsou považovány ve společnosti za „nahore“ nebo „dole“, je výsledkem kombinace celé řady různorodých kritérií. Rozhodující jsou především bohatství, způsob obživy, etnicita, gender, společenská užitečnost jakož i morální atributy spojené se způsobem života. Zobecníme-li poznatky, pak pro určení pozice a zároveň tedy i vymezení sym-

bolické hranice mezi „My“ a „Oni“, – která je ovšem značně flexibilní a lokálně konstruovaná, neb je ovlivněna vlastní, vždy však nutně sociálně ukotvenou zkušeností –, jsou podstatné dvě obecnější dimenze: materiální a mocenská hierarchie (řečeno jazykem sociologie de facto základní třídní atributy) a symbolické postavení ve společnosti (uznání, tedy status ve Weberově interakčně-symbolickém pojetí). Pokud dochází k jejich vzájemné nekonzistenci, pak je postavení představitelů takovéto skupiny vystaveno otázkám oprávněnosti a spravedlnosti [podrobněji viz Kolářová, Vojtíšková 2008]. Výsledky obou výzkumů dále ukazují na to, že v českém prostředí dnes není relevantní uvažovat o existenci silné korporátní formy třídního vědomí projevujícího se jako uzavřená skupinová solidarita s výrazným potenciálem pro kolektivní jednání. Naše společnost se vyznačuje spíše tzv. kompetitivními statusovými představami, v nichž jsou hodnoty soutěživosti a vědomí prostupnosti společenského prostoru na základě vlastního úsilí přítomné u reprezentantů odlišných statusových či třídních seskupení. Víra v univerzální platnost výkonových kritérií je nicméně narušena rozšířeným míněním o nezaslouženém zbohatnutí určitých skupin osob (například kategorie „tunelářů“). Z hlediska symbolického vymezení statusové pozice nabývá na významu tzv. kompetenční kulturní kapitál: společenská sebezprezentace a vybranost vkusu při spotřebě [viz Šafr 2008].

Důrazem na předivo vzájemných souvislostí jakož i odlišných úhlů pohledu spíše než na vyčerpávající přehledy teoretických konceptů jsme se v této knize pokusili představit nové přístupy a východiska studia společenských nerovností a zaplnit tak určitou mezeru v české sociologii, v níž v minulé dekádě převažoval příklon ke konvenčnímu objektivistickému paradigmatu stratifikace. Jednotlivé příspěvky poukazují na skutečnost, že nerovnosti mezi lidmi jsou vytvářeny a uchovávány v interakcích, konstrukcích druhých, tj. jejich kategorizací a klasifikací, a (sebe)umístováním v symbolickém sociálním prostoru. Jinou neopominutelnou stránku interakčně–relačního pojetí stratifikace představuje skutečnost, že nerovnosti jsou zakořeněny v sociálních sítích, které nejenže zrcadlí vzájemné vazby a ztotožnění, spolupráci, sdílená pravidla a normy jednání, ale zároveň je také spoluvytváří. Homogenita v sociálních okruzích reprezentuje nízkou sociální distanci. Vede ke vzniku a upevňování hierarchií a sociálních hranic.

Literatura

- Abbott, A. 2001. *Chaos of Disciplines*. Chicago: University of Chicago Press.
- Alba, R. D. 1990. *Ethnic Identity: The Transformation fo White America*. New Haven, CT: Yale University.
- Allport, G. W. (1954) 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor.
- Andersen, M. L. 2001. „Restructuring for Whom? Race, Class, Gender, and the Ideology of Invisibility.“ *Sociological Forum* 16 (2): 181–201.
- Andersen, M. L., P. H. Collins. 1995. *Race, Class, and Gender: An Anthology*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities: Reflections od the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Anderson, C. D. 1996. „Understanding the Inequality Problematic: From Scholarly Rhetoric to Theoretical Reconstruction.“ *Gender & Society* 10 (6): 729–746.
- Anthias, F. 1998. „Rethinking Social Divisions: Some Notes towards a Theoretical Framework.“ *Sociological Review* 46: 506–535.
- Anthias, F. 2001. „The Material and the Symbolic in Theorizing Social Stratification: Issues of Gender, Ethnicity and Class.“ *British Journal of Sociology* 52 (3): 367–390.
- Austin, J. L. 2000. *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Baker, Carolyn. 2006. „Membership Categorization and Interview Accounts.“ Pp. 162–176 in D. Silverman (ed.). *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Barth, F. 1969. „Introduction.“ Pp. 9–38 in F. Barth (ed.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown and Copany.
- Beck, U. 2000. „Zombie Categories.“ Pp. 35–51 in J. Rutheford (ed.). *The Art of Life: On Living, Love and Death*. London: Lawrence and Wishart.
- Beck, U. (1986) 2004. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beshers, J. M. 1963. „Urban Social Structure as a Single Hierarchy.“ *Social Forces* 41 (3): 233–239.
- Beshers, J. M., E. O. Laumann, B. S. Bradshaw. 1964. „Ethnic Congregation-Segregation, Assimilation, and Stratification.“ *Social Forces* 42 (4): 482–489.
- Beshers, J., M. E. O. Laumann. 1967. „Social Distance: A Network Approach.“ *American Sociological Review* 32 (2): 225–236.
- Billig, M. 1985. „Prejudice, Categorization, and Particularization: From a Perceptual to a Rhetorical Approach.“ *European Journal of Social Psychology* 15: 79–103.
- Blau, P. M. 1976. „Parameters of Social Structure.“ Pp. 220–253 in P. M. Blau (ed.). *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books.

- Blau, P. M. 1977a. *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York: Free Press.
- Blau, P. M. 1977b. „A Macrosociological Theory of Social Structure.“ *American Journal of Sociology* 83 (1): 26–54.
- Blau, P. M., O. D. Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Blau, P. M, J. E. Schwartz. (1984) 1997. *Crosscutting Social Circles: Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. Orlando, FL: Academic Press.
- Blumer, H. 1969. „Sociological Analysis and the Variable.“ *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Boden, D., D. H. Zimmermann (eds.). 1991. *Talk and Social Structure: Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Bogardus, E., S. 1925. „Measuring Social Distances.“ *Journal of Applied Sociology* 9: 299–308.
- Bogardus, E., S. 1947. *The Development of Social Thought*. New York: Longmans, Green.
- Borgatti, S. P., M. G. Everett. 1997. „Network Analysis of 2-mode Data.“ *Social Networks* 19: 243–269.
- Bott, E. (1957) 1971. *Family and Social Network. Roles, Norms, and External Relationships in Ordinary Urban Families*. London: Tavistock Publications Ltd.
- Bottero, W. 2005. *Stratification: Social Division and Inequality*. London & New York: Routledge.
- Bottero, W., S. Irwin. 2003. „Locating Difference: Class, ‚Race‘ and Gender, and the Shaping of Social Inequalities.“ *The Sociological Review* 51 (4): 463–483.
- Bottero, W., K. Prandy. 2003. „Social Interaction Distance and Stratification.“ *British Journal of Sociology* 24 (2): 177–197.
- Boudon, R. 2002. „La troisième voie.“ *Sociologie et sociétés*. 34 (1): 147–153.
- Bourdieu, P. (1979) 1984. *Distinction: a Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. 1985. „The Social Space and the Genesis of Groups.“ *Theory and Society* 14 (6): 723–744.
- Bourdieu, P., L. J. D. Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- Brenner, J. 2000. „Conclusion – Intersections, Locations, and Capitalist Class Relations.“ Pp. 293–324 in J. Brenner. *Women and the Politics of Class*. New York: Monthly Review Press.
- Brown, R. 1995. *Prejudice. Its Social Psychology*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Brown, R. 2006. „Meziskupinové vztahy.“ Pp. 533–570 in M. Hewstone, W. Stroebe (eds.). *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Browne, I., J. Misra. 2003. „The Intersection of Gender and Race in the Labor Market.“ *Annual Review of Sociology* 29: 487–513.
- Bryson, V. 1999. „Gender, Race and Class.“ Pp. 45–71 in V. Bryson. *Feminist Debates Issues of Theory and Political Practice*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan.

- Burt, R. S. 1976. „Positions in Networks.“ *Social Forces* 55 (1): 93–122.
- Burt, R. S. 1992. *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Burt, R. S. 2005. *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Bušťíková, L. 1999. „Analýza sociálních sítí.“ *Sociologický časopis* 35 (2): 193–206.
- Butler, J. 2003. *Trampoty s rodom: feminizmus a podryvanie identity*. Bratislava: Aspekt.
- Cerulo, K. A. 1997. „Identity Construction: New Issues, New Directions.“ *Annual Review of Sociology* 23: 385–409.
- Clarke, J. 2002. „Social Policy and the Cultural Turn.“ Paper presented to *ESPRN Conference on Social Values and Social Policies*. Tilberg, 29–31, August 2002.
- Cerulo, K. A. (ed.). 2002. *Toward a Sociology of Culture and Cognition*. London, New York: Routledge.
- Collins, R. 1975. *The Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Collins, R. 1979. „Reviewed Work(s): Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure. by Peter M. Blau.“ *Social Forces* 58 (2): 677–683.
- Collins, R. 1981. „On the Microfoundations of Macrosociology.“ *American Journal of Sociology* 86: 984–1014.
- Collins, R. 2000. „Situational Stratification: A Micro-Macro Theory of Inequality.“ *Sociological Theory* 18 (1): 17–43.
- Cotter, D. A., J. M. Hermsen, R. Hanneman. 1999. „Systems of Gender, Race, and Class Inequality: Multilevel Analyses.“ *Social Forces* 78 (2): 433–460.
- Coxon, A. P. M., P. Davies, C. L. Jones. 1986. *Images of Social Stratification: Occupational Structures and Class*. London: Sage Publications.
- Crompton, R. 2008. *Class and Stratification. Third Edition*. Cambridge. Polity Press.
- Crompton, R., J. Scott. 2005. „Class Analysis: Beyond the Cultural Turn.“ Pp. 186–203 in F. Devine, M. Savage, J. Scott, R. Crompton (eds.). *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York: Palgrave Macmillan.
- Curtis, R. F. 1963. „Differential Association and the Stratification of the Urban Community.“ *Social Forces* 42 (1): 68–77.
- Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost, pracovní trh.“ *Sociologický časopis* 31 (1): 7–24.
- Davies, B., R. Harré. 1990. „Positioning: The Discursive Production of Selves.“ *Journal for the Theory of Social Behavior* 20 (1): 43–63.
- Devine, F., M. Savage, J. Scott, R. Crompton (eds.). 2005. *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York: Palgrave Macmillan.
- Devine, F., M. Savage. 2005. „The Cultural Turn, Sociology and Class Analysis.“ Pp. 1–23 in F. Devine, M. Savage, J. Scott, R. Crompton (eds.). *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York: Palgrave Macmillan.
- DiMaggio, P. 1997. „Culture and Cognition.“ *Annual Review of Sociology* 23: 263–287.
- DiMaggio, P. 2002. „Why Cognitive (and Cultural) Sociology Needs Cognitive Psychology.“ Pp. 274–281 in K. Cerulo (ed.). *Culture in Mind: Toward a Sociology of Culture and Cognition*. New York: Routledge.

- Drew, P., J. Heritage. 1992. *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, D. 1991. „Categories Are for Talking. On the Cognitive and Discursive Bases of Categorization.“ *Theory & Psychology* 1 (4): 515–542.
- Edwards, D., J. Potter. 1992. *Discursive Psychology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Eisenstadt, S. N., B. Giesen. 2004. „Konstrukce kolektivní identity.“ Pp. 363–370 in M. Hroch (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Emirbayer, M. 1997. „Manifesto for a Relational Sociology.“ *American Journal of Sociology* 103 (2): 281–317.
- Feldman, A. S., Ch. Tilly. 1960. „The Interaction of Social and Physical Space.“ *American Sociological Review* 25 (6): 877–884.
- Ferree, M. M., E. J. Hall. 1996. „Rethinking Stratification from a Feminist Perspective: Gender, Race, and Class in Mainstream Textbooks.“ *American Sociological Review* 61: 929–950.
- Fiedler, K., H. Bless. 2006. „Sociální kognice.“ Pp. 149–187 in M. Hewstone, W. Stroebe (eds.). *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Fiske, S. T., S. E. Taylor. 1991. *Social Cognition* (Second Edition). New York: McGraw-Hill.
- Fraser, N. 2007. *Rozvíjení radikální imaginace: Globální přerozdělování, uznání a reprezentace*. Praha: Filosofia.
- Fraserová, N., A. Honneth. 2004. *Přerozdělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper & Row.
- Goffman, E. (1963) 2003. *Stigma*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Goldthorpe, J. H. 2004. „Sociology as Social Science and Cameral Sociology: Some Further Thoughts.“ *European Sociological Review*. 21 (2): 97–105.
- Goldthorpe, J. H., K. Hope. 1974. *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale*. Oxford Studies in Social Mobility. Oxford (Eng.): Clarendon Press.
- Gouldner, A. W. 1962. „Anti-Minotaur: the Myth of a Value-free Sociology.“ *Social Problems* 9 (3): 199–213.
- Gouldner, A.W. 1970. *The Coming of Crisis of Western Sociology*. New York, London: Basic Books, Inc.
- Grusky, D. B., S. Széleányi. 2006. *Inequality: Classic Readings in Race, Class, and Gender*. Boulder: Westview Press.
- Grygar, J., M. Čaněk, J. Černík. 2006. *Vliv kvalifikace na uplatnění a mobilitu na českém trhu a práce u migrantů ze třetích zemí*. Praha: Multikulturní centrum Praha.
- Hall, J. R. (ed.). 1997. *Reworking Class*. New York: Cornell University Press.
- Halsey, A. H. 1994. „Sociology and Political Arithmetic: Some Principles of a New Policy Science.“ *The British Journal of Sociology* 55 (1): 3–22.
- Hanneman, R. A., M. Riddle. 2005. *Introduction to Social Network Methods*. [online].

- Riverside, CA: University of California, Riverside. [cit. 20. 11. 2008]. Dostupné z: <<http://faculty.ucr.edu/~hanneman/>>.
- Harré, R., G. R. Gillet. 2001. *Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychologie*. Bratislava: IRIS.
- Harris, S. R. 2000. „The Social Construction of Equality in Everyday Life.“ *Human Studies* 23: 371–393.
- Harris, S. R. 2004. „Challenging the Conventional Wisdom: Recent Proposals for the Interpretative Study of Inequality.“ *Human Studies* 27: 113–136.
- Häuberer, J., J. Šafr. 2008. „Class Differences in Subjective Social Distance in the Czech Republic. Like-me or Prestige Effect?“ Pp. 31–45 in J. Šafr, J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie/Sociological Studies 08:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Hayek, F. A. 1995. *Osudná domýšľivosť*. Praha: Sociologické nakladateľství.
- Heritage, J. 1996. „Conversation Analysis and Institutional Talk.“ Pp. 161–182 in D. Silverman (ed.). *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: Sage Publications.
- Hester, S., P. Eglin (eds.). 1997. *Culture in Action: Studies in Membership Categorisation Analysis*. Washington: International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis / University Press of America.
- Hewitt, J. P., R. Stokes. 1975. „Disclaimers.“ *American Sociological Review* 40 (1): 1–11.
- Hewstone, M., M. Rubin, H. Willis. 2002. „Intergroup Bias.“ *Annual Review of Psychology* 53 (1): 575–604.
- Hewstone, M., W. Stroebe (eds.). 2006. *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Hogg, M. A., D. Abrams. 1988. *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. London: Routledge.
- Hogg, M. A., D. Abrams. 2003. „Intergroup Behavior and Social Identity.“ Pp. 407–431 in M. A. Hogg, J. Cooper (eds.). *The SAGE Handbook of Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Holstein, J. A., J. F. Gubrium. 2000. *The Self We Live by: Narrative Identity in a Post-modern World*. Oxford: Oxford University Press.
- Horowitz, R. 1997. „Barriers and Bridges to Class Mobility and Formation. Ethnographies of Stratification.“ *Sociological Methods and Research* 25(4): 495–538.
- Housley, W., R. Fitzgerald. 2002. „The Reconsidered Model of Membership Categorization.“ *Qualitative Research* 2 (1): 59–83.
- Hubík, S. 1994. *K postmodernismu obratem k jazyku*. Boskovice: Albert.
- Chan, T. W., J. H. Goldthorpe. 2004. „Is There a Status Order in Contemporary British Society? Evidence from the Occupational Structure of Friendship.“ *European Sociological Review* 20 (5): 383–401.
- Chan, T. W., J. H. Goldthorpe. 2007. „Class and Status: The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance.“ *American Sociological Review* 72 (4): 512–532.

- Chancer, L. S., B. X. Watkins. 2006. *Gender, Race, and Class: An Overview*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Chaney, D. 1994. *The Cultural Turn*. London: Routledge.
- Jalbert, P. 1999. „Preface.“ Pp. XV–XVII in P. Jalbert (ed.). *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*. Lanham, New York, Oxford: University Press of America.
- Jayyusi, L. 1984. *Categorization and the Moral Order*. Boston: Routledge&Kegan Paul.
- Jenkins, R. 2000. „Categorization: Identity, Social Process and Epistemology.“ *Current Sociology* 48 (3): 7–25.
- Jenkins, R. 2004. *Social Identity*. London, New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Kallen, E. 2004. *Social Inequality and Social Injustice. A Human Rights Perspective*. New York: Palgrave Macmillan.
- Karpiński, Z. 2006. „Nierówność a stosunki społeczne: gradacyjne wymiary społecznego zróżnicowania.“ *Sociological Studies/ Studia Socjologiczne* 3 (182): 67–97.
- Katrňák, T. 2005. *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Katrňák, T. 2008. „Educational Assortative Mating in the Czech Republic, Slovakia and Hungary between 1976 and 2003.“ *Sociológia – Slovak Sociological Review* 40 (3): 236–257.
- Katrňák, T., M. Kreidl, L. Fónadová. 2003. „Proměna manželské volby v novém sociálním kontextu? Vývoj vzdělanostní homogamie v České společnosti v letech 1988 až 2000.“ Pp. 97–123 in P. Mareš, T. Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Ken, I. 2007. „Race-Class-Gender Theory: An Image(ry) Problem.“ *Gender Issues* 24: 1–20.
- Kendall, D. 1997. *Race, Class, and Gender in a Diverse Society*. Boston: Allyn and Bacon.
- Kendall, S., D. Tannen. 1997. „Gender and Language at the Workplace.“ Pp. 81–105 in R. Wodak (ed.). *Gender and Discourse*. London: Sage Publications.
- Kirshi, J. 2004. „Talking Back to Stigmatized Identities. Negotiation of Culturally Dominant Categorization in Interviews with Shelter Residents.“ *Qualitative Social Work* 3 (3): 259–275.
- Kolářová, M., K. Vojtišková. 2008. *Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti*. Sociologické studie/Sociological Studies 08:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Kučera, M. 1992. *Školní etnografie: Přehled problematiky*. Praha: PedF UK
- Lamont, M. 1992. *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, M. 2000. *The Dignity of Working Men: Morality and Boundaries of Race, Class and Immigration*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Lamont, M., M. Fournier (eds.). 1992. *Cultivating Differences. Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Lamont, M., V. Molnar. 2002. „The Study of Boundaries in the Social Sciences.“ *Annual Review of Sociology* 28: 167–195.

- Lareau, A. 2003. *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*. Berkeley: University of California Press.
- Lášticová, B. 2006. „Identification with Large Scale Social Categories: A Social Psychology Perspective.“ *Slovak Sociological Review* 38 (6): 546–561.
- Laumann, E. O. 1965. „Subjective Social Distance and Urban Occupational Stratification.“ *American Journal of Sociology* 71 (1): 26–36.
- Laumann, E. O. 1966. *Prestige and Association in an Urban Community; an Analysis of an Urban Stratification System*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Laumann, E. O. 1973. *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: John Wiley & Sons.
- Laumann, E. O. 2006. „A 45-year Retrospective on Doing Networks.“ *CONNECTIONS* 27 (1): 65–90.
- Laumann, E. O., L. Guttman. 1966. „The Relative Associational Contiguity of Occupations in an Urban Setting.“ *American Sociological Review* 31 (2): 169–178.
- Laumann, E. O., R. Senter. 1976. „Subjective Social Distance, Occupational Stratification, and Forms of Status and Class Consciousness: A Cross-national Replication and Extension.“ *American Journal of Sociology* 81(6): 1304–1338.
- Lazarsfeld, P. F., Merton, R. K. 1954. „Friendship as a Social Process: a Substantive and Methodological Analysis.“ Pp. 18–66 in M. Berger (ed.). *Freedom and Control in Modern Society*. New York: Van Nostrand.
- Lenski, G. E. 1952. „American Social Classes: Statistical Strata or Social Groups?“ *American Journal of Sociology* 58 (2): 139–144.
- Lenski, G. E. 1954. „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status.“ *American Sociological Review* 19 (4) 405–413.
- Lindesmith, A. R., A. L. Strauss. 1968. *Social Psychology. Third Edition*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- MacIver, R. M., C. H. Page. 1952. *Society: An Introductory Analysis*. London: Macmillan.
- Machonin, P. 1969. „Konceptuální rámec a základní teoretické předpoklady výzkumu sociální stratifikace.“ Pp. 17–47 in P. Machonin a kol. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Marada, R. 2003. *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mark, N. P. 1998. „Birds of a Feather Sing Together.“ *Social Forces*. 77 (2): 453–485.
- Mark, N. P. 2003. „Culture and Competition: Homophily and Distancing Explanations for Cultural Niches.“ *American Sociological Review* 68 (3): 319–345.
- McFarland, D. D., D. J. Brown. 1973. „Social Distance as Metric: A Systematic Introduction to Smallest Space Analysis.“ Pp. 213–252 in E. O. Laumann. *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: John Wiley.
- McPherson, J. M. 1983. „An Ecology of Affiliation.“ *American Sociological Review* 48: 519–32.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin, J. M. Cook. 2001. „Birds of a Feather: Homophily in Social Networks.“ *Annual Review of Sociology*: 415–444.

- Mehan, H. 2001. „The Construction of an LD Student.“ Pp. 345–363 in M. Wetherell, S. Taylor, S. J. Yeats (eds.). *Discourse Theory and Practice. A Reader*. Sage Publications.
- Miles, S. 2005. „Understanding the Cultural ‚Case‘: Class Identity and the Regeneration of Newcastle Gateshead.“ *Sociology* 39 (5): 1019–1028.
- Mills, C. W. (1959) 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mizruchi, M. S. 1994. „Social Network Analysis: Recent Achievements and Current Controversies.“ *Acta Sociologica* 37 (4): 329–343.
- Morgan, D. L., M. L. Schwalbe. 1990. „Mind and Self in Society: Linking Social Structure and Social Cognition.“ *Social Psychology Quarterly* 53 (2): 148–164.
- Morton B. K. Jr. 1961. „Socioeconomic Status and Sociometric Choice.“ *Social Forces* 39 (3): 199–206.
- Musilová, Z. 2007. „Chci být hasička nebo závodnice. Proč ne?“ *Respekt* 29: 29.
- Nekvapil, J. 1998. „Mnohostranný úvod do konverzační analýzy.“ *Biograf* 15–16.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2006. „Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládin a jiní v interakci.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (2): 353–379.
- Newman, D. M. 2007. *Identities and Inequalities: Exploring the Intersections of Race, Class, Gender and Sexuality*. New York: McGraw Hill.
- Pakulski, J., M. Waters. 1996. *The Death of Class*. London: SAGE Publications.
- Park, R. 1924. „The Concept of Social Distance. As Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations.“ *Journal of Applied Sociology* 8: 339–344.
- Payne, G. (ed.). 2000. *Social Divisions*. London: Palgrave (Macmillan).
- Payne, G. 2000. „Social Divisions and Social Cohesion.“ Pp. 242–253 in G. Payne (ed.). *Social Divisions*. New York: Palgrave.
- Payne, G., C. Grew. 2005. „Unpacking ‚Class Ambivalence‘: Some Conceptual and Methodological Issues in Accesssing Class Cultures.“ *Sociology* 39 (5): 893–910.
- Petrusek, M. 1967. „K problematice sociální interakce, preference a distance ve výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility.“ *Sociologický časopis* 3 (6): 749–757.
- Petrusek, M. 1969. „Sociální kontakty a sociopreferenční orientace.“ Pp. 401–422 in P. Machonin a kol. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA.
- Phillips, L., M. W. Jørgensen. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Poole, W. C. 1927. „Distance in Sociology.“ *American Journal of Sociology* 33: 99–104.
- Potter, J. (1996) 2007. *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Potter, J., M. Wetherell. (1987) 2007. *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Prandy, K. 1990. „The Revised Cambridge Scale of Occupations.“ *Sociology* 24 (4): 629–655.
- Prandy, K., W. Bottero. 1998. „The Use of Marriage Data to Measure the Social Order in Nineteenth-Century Britain.“ *Sociological Research Online* 3 (1). [online] [cit. 29. 10. 2008] Dostupné z < <http://www.socresonline.org.uk/3/1/6.html>>.

- Prandy, K., P. Lambert. 2003. „Marriage, Social Distance and the Social Space.“ *Sociology* 37 (3): 397–411.
- Quinn, K. A., C. N. Macrae, G. V. Bodenhausen. 2003. „Stereotyping and Impression Formation: How Categorical Thinking Shapes Person Perception.“ Pp. 87–109 in M. A. Hogg, J. Cooper (eds.). *The SAGE Handbook of Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Reay, D. 2005. „Beyond Consciousness? The Psychic Landscape of Social Class.“ *Sociology* 39 (5): 911–928.
- Roseneil, S. 1995. „The Coming of Age of Feminist Sociology – Some Issues of Practice and Theory for the Next 20 Years.“ *British Journal of Sociology* 46 (2): 191–205.
- Rummel, R. J. 1976. *Understanding Conflict and War. Vol.2, The Conflict Helix*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Ryšavý, D. 2003. „Sociální distance vůči Romům. Příklad vysokoškolských studentů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (1): 55–77.
- Sacks, H. 1992. *Lectures on Conversation*. Cambridge, MA and Oxford: Blackwell.
- Sayer, A. 2005. *The Moral Significance of Class*. Cambridge: University Press.
- Shibutani, T. 1961. *Society and Personality: An Interactionist Approach to Social Psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Schegloff, E. 1991. „Reflections on Talk and Social Structure.“ Pp. 44–70 in D. Boden, D. H. Zimmermann (eds.). *Talk and Social Structure. Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Schwalbe, M. S., D. Godwin, D. Holden, D. Schrock, S. Thompson, M. Wolkomir. 2000. „Generic Processes in the Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis.“ *Social Forces* 79 (2): 419–452.
- Schwalbe, M. S. 2000. „Charting Futures for Sociology: Inequality Mechanisms, Intersections, and Global Change: The Elements of Inequality.“ *Contemporary Sociology* 29 (6): 775–781.
- Silverman, D. 1998. *Harvey Sacks: Social Science and Conversation Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Simmel, G. 1950. *The sociology of Georg Simmel*. Translated by K. H. Wolff. Glencoe, Ill: Free Press.
- Simmel, G. 1992 (1908). „Exkurs über den Fremden.“ Pp. 764–771 in G. Simmel. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Simmel, G., E. C. Hughes. (1911) 1949. „The Sociology of Sociability.“ *American Journal of Sociology* 55 (3): 254–261.
- Smith, D. E. 1987. *The Everyday World as Problematic: Afeminist Sociology*. Toronto: University of Toronto Press.
- Sommers, M. R., G. D. Gibson. 1998. „Reclaiming the Epistemological ‚Other‘: Narrative and Social Constitution of Identity.“ Pp. 37–99 in C. Calhoun (ed.). *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford and Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.
- Sopóci, J. 2008. *Sociální stratifikácia a mobilita. Teoretická analýza*. Bratislava: IRIS.
- Sorokin, P. A. (1927) 1959. *Social mobility*. New York: Harper & Brothers.

- Steinbach, A. 2004. *Soziale Distanz. Ethnische Grenzziehung und die Eingliederung von Zuwanderern in Deutschland*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Stewart, A., K. Prandy, R. M. Blackburn. 1973. "Measuring the Class Structure." *Nature* 245: 415–417.
- Stewart, A., K. Prandy, R. M. Blackburn. 1980. *Social Stratification and Occupations*. New York: Holmes & Meier.
- Szczepaniková, A. 2006. „Studium mezinárodní migrace – co nabízí gender perspektiva?“ *Socioweb 11/2006*: 2–3.
- Šafr, J. 2007. „Nerovnosti v bydlení a obecní bytové politiky: Jsou nájemníci a nájemníci.“ Pp. 42–55 in J. Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Sborník z konference. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Šafr, J. 2008a. *Životní styl a sociální třídy. Vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Edice sociologické disertace. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2008b. „Status Homogeneity and Heterogeneity in Social Contacts.“ Pp. 55–66 in J. Šafr, J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. 2008. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie/Sociological Studies 2008: 4. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J., J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. 2008. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie/Sociological Studies 08:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J., J. Häuberer. 2008. „Subjektivní sociální distance k profesím: existují v české společnosti subjektivní třídní hranice?“ *Naše společnost* 6 (1): 28–38.
- Šanderová, J. 1998. „Co určuje postavení žen v stratifikačním systému?“ Pp. 131–152 in Tuček a kol. *Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šanderová, J. 2000. *Sociální stratifikace: Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum.
- Šanderová, J. 2007. „Teoretický rámec a první krok k zobecnění (Společný jmenovatel zkoumaných nerovností).“ Pp. 11–24 in J. Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Sborník z konference. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Šanderová, J. 2009. „Kulturní trend v konceptualizaci nerovností.“ in J. Šanderová, O. Šmídová a kol. *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: Sociologické nakladatelství. (v tisku).
- Šanderová, J., O. Šmídová 2006. „Meze a možnosti interakcionistického výzkumu sociálních nerovností“. *Pražské sociálně vědní studie Sociologická řada*. Working papers. SOC 002. [online] [cit. 29. 1. 2007] Dostupné z: <http://www.fsv.cuni.cz/FSV-536-version1-SOC002-Sanderova_fin.pdf>.
- Šanderová, J., O. Šmídová (eds.). 2009. *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: Sociologické nakladatelství. (v tisku).
- Šmídová, O. 2007. „Kvalitativní přístup ke zkoumání sociální struktury.“ Pp. 89–102 in J. Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Sborník z konference. Praha: Fakulta sociálních věd UK.

- Šmídová, O. 2008. „„Čekejte, až zavolám...“: Jak se konstituují instituce nájmu slovy?“ *Biograf* (45): 96. [online] [cit. 21. 12. 2008]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4502>>.
- Šubrt, J. 2008. „Mikrosociální základy makrosociologie v pojetí Randalla Collinse.“ Pp. 136–163 in J. Šubrt a kol. *Soudobá sociologie II. Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum.
- Tajfel, H. 1981. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tannen, D. (ed.). 1993. *Framing in discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Tannen, D. 1995. *Ty mi prostě nerozumíš*. Praha: Mladá fronta.
- Taylor, V., N. E. Whittier. 1992. „Collective Identity in Social Movement Communities Lesbian Feminist Mobilisation.“ A. D. Morris, C. M. Mueller. *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Tilly, Ch. 1998. *Durable Inequality*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Topolánek, M. 2007. „Celé znění projevu Mirka Topolánka k Evropskému roku rovných příležitostí.“ *Domaci.iHNed.cz* 2. 4. 2007. [online] [cit. 15. 5. 2008]. Dostupné na: <http://domaci.ihned.cz/c3-23154985-002000_d-cele-zneni-projevu-mirka-topolanka-k-evropskemu-roku-rovnych-prilezitosti>.
- Travers, M. 1999. „Qualitative Sociology and Social Class.“ *Sociological Research Online* 4 (1). [online] [cit. 18. 11. 2008]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/4/1/travers.html>>.
- Tuček, M. (ed.). 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Tuček, M. 2004. „Sociální soudržnost ve vědomí lidí.“ Pp. 25–48 in P. Machonin a kol. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- van den Berghe, P. L. 1970. „Distance Mechanisms of Stratification.“ Pp. 42–53 in van den Berghe, P. L. *Race and Ethnicity: Essays in Comparative Sociology*. New York: Basic Books.
- van Dijk, T. A. 1992. „Discourse and the Denial of Racism.“ *Discourse & Society* 3 (1): 87–118.
- van Dijk, T. A. 2001. „Critical Discourse Analysis.“ Pp. 352–371 in D. Tannen, D. Schiffrin, H. Hamilton (eds.). *Handbook of Discourse Analysis*. Malden, Mass: Blackwell.
- van Dijk, T. A. 2006. „Discourse and the Denial of Racism.“ Pp. 541–558 in A. Jaworski, N. Coupland. *The Discourse Reader*. New York: Routledge.
- Vávra, M. 2006. „Tři přístupy k analýze diskurzu. Neslučitelnost nebo možnost syntézy?“ *Miscellanea Sociologica* 2006. Sborník příspěvků z 2. doktorandské sociologické konference pořádané FSV UK a FF UK. *Pražské sociálně vědní studie. Sociologická řada*.
- Verbrugge, L. M. 1977. „The Structure of Adult Friendship Choices.“ *Social Forces* 56 (2): 576–597.
- Vojtíšková, K. 2007. „Vnímání sociální stratifikace. Ti dole – zaslouží si uznání?“ Pp.

- 119–135 in J. Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Sborník z konference. Praha: FSU UK.
- Wallerstein a kol. (1996) 1998. *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Warner, W. L. 1949. *Democracy in Jonesville*. New York: Harper and Brothers.
- Warner, W. L. (ed.). 1963. *Yankee City*. New Haven nad London: Yale University Press.
- Warner, W. L., M. Meeker, K. Eells. (1949) 1960. *Social Class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status*. New York, Harper.
- Weber, L. 1998. „A Conceptual Framework for Understanding Race, Class, Gender, and Sexuality.“ *Psychology of Women Quarterly* 22: 13–32.
- Weber, M. (1921/22) 1980. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 5. edition.
- Weeden, K. A, D. B. Grusky. 2005. „The Case for a New Class Map.“ *American Journal of Sociology* 111 (1): 141–212.
- Wellman, B. 1983. „Network Analysis: Some Basic Principles.“ *Sociological Theory* 1: 155–200.
- Wengraf, T. 2001. *Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- West, C., S. Fenstermaker. 1995. „Doing Difference.“ *Gender & Society* 9 (1): 8–37.
- Westie, F. R., M. L. Westie. 1957. „The Social-Distance Pyramid: Relationships Between Caste and Class.“ *American Journal of Sociology* 63 (2): 190–196.
- Wetherell, M. 2007. „A Step Too Far: Discursive Psychology, Linguistic Ethnography and Questions of Identity.“ *Journal of Sociolinguistics* 11 (5): 661–681.
- Wetherell, M., S. Taylor, S. Yates. 2001. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE Publications.
- Wilson T. P. 1991. „Social Structure and the Sequential Organization of Interaction.“ Pp. 22–43 in D. Boden, D. H. Zimmermann (eds.). *Talk and Social Structure. Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Wodak, R. (ed.). 1997. *Gender and Discourse*. London: Sage Publications.
- Woodin, T. 2005. „Muddying the Waters: Changes in Class and Identity in a working-Class Cultural Organization.“ *Sociology* 39 (5): 1001–1017.
- Zerubavel, E. (1997) 1999. *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*. Harvard: Harvard University Press.

Summary

Social Distance, Interaction, Relation and Categorization: Alternative Theoretical Perspectives on Studying Social Stratification

The purpose of this book is to introduce the theoretical framework of studying social stratification beyond the scope of economic inequalities usually derived from one's position in the labour market. Here the focus is rather on socio-cultural and symbolic inequalities. The cornerstone of the framework is that inequalities originate in relations: interactions and associations among people. The authors introduce a comprehensive overview of theoretical and methodological approaches employing a relational point of view on inequalities and their cultural dimension. Two components are a common feature of these conceptions which can be considered "alternative" to conventional economic approach: understanding particular relations and their origins in interactions among actors – common conversations or association in social networks. The results of related empirical studies in this area carried out within the research project Social Distances in Stratification System of the Czech Republic are elaborated in [Kolářová, Vojtíšková 2008; Šafr 2008; Šafr, Häuberer et al. 2008].

The first chapter pursues a relational notion of inequalities in which a network model is employed to study social structures along with a review of different concepts of social distances in sociology. Of special interest is the interactional conception of social distances in terms of affinity and different patterns of associations (e.g. friendship). Finally, a culturalistic approach to class analysis is introduced in which social class is considered to be a product of cultural praxis, i.e. association and lifestyle regularities in social space (Warner, Laumann, Bourdieu). The second chapter contextualizes new trends in theory and empirical research on social inequalities, sometimes referred to as the 'cultural turn'. Two tendencies in contemporary research are identified: The first entails efforts to integrate research on socio-economic, ethnic, gender and other kinds of inequalities and the second involves prominence of interpretative conception and employs qualitative methodologies. These tendencies result in a criticism of essentialism, an accent on relational approach, a focus on processes of categorization and social construction of boundaries, and an emphasis on socially

constructed meanings and praxis, and in developing a new conception of collective identity. These processes are elaborated in the next chapters.

The third chapter introduces sociological and social psychological approaches—social identity theory, discursive psychology—concerned with processes of social categorization and construction of social identity by creating and maintaining inter-group symbolic boundaries. From this point of view, inequalities and their reproduction originate in inter-group relations among people as members of particular groups or social categories. Inequalities are manifested apart from other things in discourse. The focus is on identifying such symptoms as language bias, moral appraisal or positioning. The fourth chapter is devoted to three general categories that represent the main axes of social inequalities—gender, race (ethnicity), and social class—and their mutual intersections. The intersectionality approach to the study of social stratification was originally developed in feminist theory. It emphasises that categories of class, race and gender are intertwined. Their intersection can be cumulative or, as the author points out, multidimensional in which the intersection influences all categories in different ways and to different degrees.

In an original way, the last chapter examines the split in research between “categorical” approaches, in which sociologists classify and sort into classes, strata or other statuses (i.e., category as social facts), and “subjectively perceptual” approaches, in which they study placement in symbolic space (discursive analysis, ethnomethodology, etc.). The author pursues issues linked to cultural and discursive research, in particular the method of membership categorical analysis as the primary tool for studying groups’ claims and social identities based on culturally shared categories emerging in language (i.e., texts or common conversations).

The essays in this volume provide solid analyses of theoretical approaches that are still foreign to the objectivistic approach to the study of social stratification prevalent in Czech sociology. We believe the volume can be helpful in a conceptual phase of subsequent researches. In general terms, the essays point out the fact that inequalities must be researched as multi-dimensional, complex phenomena in particular contexts.

O autorech

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D.

jiri.safr@soc.cas.cz

pracuje jako vědecký pracovník v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a v Institutu sociologických studií FSV UK. Zabývá se výzkumem sociální stratifikace, sociální spravedlnosti, problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Je autorem monografií *Social Standing and Lifestyle in Czech Society* (2006), *Sociální kapitál* (spolu s M. Sedláčkovou, 2006), *Životní styl a sociální třídy* (2008) a *Social Distances and Stratification* (editor spolu s J. Häuberer, 2008).

Doc. PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc.

jadwiga.sanderova@centrum.cz

působí na Katedře sociologie FSV UK a Katedře společenských věd FF UP. Zabývá se teoriemi a výzkumem sociálních nerovností. Je autorkou monografií *Sociální stratifikace: problém, vybrané teorie, výzkum* (2000), *Zásady psaní odborného textu ve společenských vědách* (2005) a *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou* (editorka spolu s O. Šmídovou, v tisku, 2009).

Mgr. et Bc. Kateřina Vojtíšková

katerina.vojtiskova@soc.cas.cz

je odbornou pracovnící v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a studuje doktorský program Sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Ve své doktorské práci se věnuje roli kulturních zdrojů v procesech utváření vzdělanostních nerovností. K jejím zájmům patří také otázky spojené se sociální identitou a identifikací. Je autorkou monografie *Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti* (spolu s M. Kolářovou, 2008).

PhDr. Marta Kolářová, Ph.D.

marta.kolarova@soc.cas.cz

pracuje jako vědecká pracovnice v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., kde se zabývá prolínáním nerovností třídních, genderových a rasových/etnických. Pracuje také jako šéfredaktorka Sociowebu. Mezi její další výzkumné zájmy patří genderové aspekty globalizace a sociálních hnutí a studium subkultur. Je autorkou monografií *Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti* (spolu s K. Vojtíškovou, 2008) a *Protest proti globalizaci: gender a feministická kritika* (2009).

PhDr. Olga Šmídová

smidova@mbox.fsv.cuni.cz

působí na Katedře sociologie FSV UK. Zabývá se kvalitativním výzkumem (zejména v oblasti utváření kolektivní paměti, etno/kulturních identit a procesů sociálně-ekonomické transformace), jakož i možnostmi využití kvalitativních přístupů a metod ke zkoumání nerovností a institucí. Je autorkou monografie *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou* (editorka spolu s J. Šanderovou, v tisku, 2009) a *Zdi a mosty. Česko-romské vztahy* (2001) a spoluautorkou řady domácích monografií jako *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu* (1999) i zahraničních knih jako *Deutsche und Tschechen. Geschichte – Kultur – Politik* (2001). Publikuje ponejvíce v časopise *Biograf*.

Jmenný rejstřík

- Abbot, A. 45
Abrams, D. 51, 67, 68, 71
Alba, R. D. 55
Allport, G. W. 16, 18, 19, 21, 51, 66, 71
Andersen, M. L. 87, 88, 89, 92
Anderson, B. 56
Anderson, C. D. 87, 89, 91–93
Anthias, F. 48, 49, 94, 95
Austin, J. L. 72, 103, 104
- Bachtin, M. M. 112
Baker, C. 75
Barth, F. 51, 69
Beck, U. 45, 55
Beshers, J. M. 11, 15, 19, 24, 25, 30, 35
Billig, M. 73
Blackburn, R. M. 17, 27
Blau, P. M. 24, 28, 29, 31, 34–38
Bless, H. 73
Blumer, H. 51, 53
Boden, D. 113, 114
Bogardus, E. S. 12, 13, 16, 19–22
Borgatti, S. P. 33
Bott, E. 16, 30
Bottero, W. 12, 27, 29, 34, 39, 41, 45,
48–51, 55, 63, 64, 79, 81, 82–84
Boudon, R. 57
Bourdieu, P. 14, 15, 23, 28, 31, 34, 37, 38
Brenner, J. 86
Brown, D. J. 16
Brown, R. 68, 71
Browne, I. 91
Bryson, V. 87, 88, 90
Burt, R. S. 15, 34
Buščíková, L. 31
Butler, J. 113, 116
- Cerulo, K. A. 56, 64
Collins, P. H. 87–90, 92
Collins, R. 8, 39, 46, 47, 50, 51, 57,
118
Cotter, D. 91
Coxon, A. P. M. 17
Crompton, R. 45, 61, 62
Curtis, R. F. 19
- Čermáková, M. 80
- Davies, B. 73, 74
Davis, P. 17
de Saussure, F. 118
Devine, F. 45, 46, 61
DiMaggio, P. 64, 65, 71
Douglas, M. 115
Duncan, O. D. 21, 24
Durkheim, É. 46, 47, 64, 102, 121
- Edwards, D. 63, 73
Eglin, P. 74, 75
Eisenstadt, S. H. 66
Emirbayer, M. 31
Everett, M. G. 33
- Feldman, A. S. 19, 25, 28
Fenstermaker, S. 72, 87, 92
Ferree, M. 87
Fiedler, K. 73
Fiske, S. T. 64, 65
Fitzgerald, R. 107, 108
Fónadová, L. 80
Fournier, M. 68
Fraser(ová), N. 62, 94, 95, 110

- Garfinkel, H. 53, 103, 105, 121
 Giddens, A. 117, 118
 Giesen, B. 66
 Goffman, E. 46, 47, 101, 105–107,
 111–118, 120
 Goldthorpe, J. H. 17, 27, 41, 43, 57, 81
 Grew, C. 49
 Grusky, D. B. 43, 83
 Grygar, J. 86
 Gubrium, J. F. 103, 111, 112
 Guttman, L. 25, 26, 81
- Hall, E. J. 87
 Hall, J. R. 45
 Hanneman, R. A. 32
 Harré, R. 73, 74, 101, 104, 117
 Harris, S. R. 49, 53, 54, 58
 Häuberer, J. 9, 21–23, 43, 80–81, 96–97, 123
 Hayek, F. A. 56
 Heritage, J. 107
 Hester, S. 73, 75
 Hewitt, J. P. 77
 Hewstone, M. 65, 66, 68, 70, 71
 Hogg, M. A. 51, 67, 68, 71
 Holstein, J. A. 103, 111, 112
 Honneth, A. 62, 110
 Hope, K. 17
 Housley, W. 107, 108
 Hubík, S. 72
- Chan, T. W. 17, 27, 41, 43, 81
 Chancer, L. S. 85, 88, 90, 91, 92
 Chaney, D. 45
- Irwin, S. 45, 48, 49, 50, 51, 55, 63, 64,
 83, 84
- Jalbert, P. 105
 Jayyusi, L. 107
 Jenkins, R. 48, 50–53, 56, 66, 69, 70, 78,
 108, 112, 113
 Jones, C. L. 17
 Jørgensen, M. W. 72
- Kallen, E. 59
 Karpiński, Z. 39
 Katrňák, T. 8, 80
 Ken, I. 87, 88, 90, 91, 92, 95
 Kendall, D. 85, 86
 Kendall, S. 115
 Kirshi, J. 112
 Kolářová, M. 9, 123–124
 Kreidl, M. 80
- Lamont, M. 48, 49, 51, 53, 54, 68, 69
 Lareau, A. 72
 Lášticová, B. 63
 Laumann, E. O. 11, 12, 15, 17, 19–27,
 29, 30, 33–35, 37, 40, 43, 63, 69, 81
 Lazarsfeld, P. F. 27, 28
 Lenski, G. E. 21, 42
 Leudar, I. 108
 Lévi-Strauss, C. 34, 118
 Lindesmith, A. R. 71
- MacIver, R. M. 23
 Machonin, P. 42
 Marada, R. 41, 43
 Mareš, P. 8
 Mark, N. 38
 Marx, K. 7, 32, 46, 112
 McFarland, D. D. 16
 McPherson, J. M. 27–29, 37
 Mead, G. H. 46
 Mehan, H. 76
 Merton, R. K. 27, 28, 57
 Miles, S. 49
 Misra, J. 91
 Mízruchi, M. S. 30
 Molnar, V. 51, 69
 Morgan, D. L. 64, 65, 67
 Morton, B. K. 30
 Musilová, Z. 72
- Nekvapil, J. 105, 108, 114
 Newman, D. M. 85, 87, 90

- Page, C. H. 23
Pakulski, J. 45, 55
Park, R. E. 12, 14, 16, 19, 28, 30, 57
Parkin, F. 57
Payne, G. 48, 49, 51, 53, 79, 93, 94
Petrušek, M. 12, 20, 44, 80
Phillips, L. 72
Piaget, J. 46
Poole, W. C. 18
Potter, J. 65, 72, 73, 102, 103, 110
Prandy, K. 12, 17, 26, 27, 63, 79, 81–83

Quinn, K. A. 70

Reay, D. 49
Riddle, M. 32
Rummel, R. J. 12, 13, 14

Sacks, H. 90, 102, 107, 108
Savage, M. 45, 46
Sayer, A. 49, 51, 58
Scott, J. 45
Senter, R. 21, 13
Shibutani, T. 18, 19
Schegloff, E. 113, 114, 121
Schutz, A. 53, 54
Schwalbe, M. L. 48–51, 57, 64, 65, 67, 93
Schwartz, J. E. 29, 31, 35, 37, 39
Silverman, D. 74, 77, 107
Simmel, G. 12, 16, 18, 27, 30, 34, 36–38, 46
Smith, D. E. 113
Sommers, M. R. 45
Sopóci, J. 8
Sorokin, P. A. 16
Stewart, A. 17, 27
Stokes, R. 17
Strauss, A. L. 71
Stroebe, W. 65, 66
Szczepaniková, A. 86
Szelényi, S. 83

Šafář, J. 9, 21–23, 43, 80, 81, 96–97, 123–124

Šanderová, J. 8, 10, 51, 55, 61, 63, 68, 80, 110
Šmídová, O. 10, 51, 55, 61, 63, 64, 74, 110
Šubrt, J. 118

Tajfel, H. 66, 67, 70, 73
Tannen, D. 13, 115–117
Taylor, S. E. 64
Taylor, V. 56
Tilly, Ch. 19, 25, 28, 48–51, 57, 58, 75, 80
Travers, M. 46, 49, 53, 61
Tuček, M. 80
Turner, J. 67

van den Berghe, P. L. 13
van Dijk, T. A. 76, 77, 102, 113
Vávra, M. 73
Verbrugge, L. M. 29
Vojtíšková, K. 9, 123–124

Wacquant, L. J. D. 31, 42
Wallerstein, I. 57
Warner, W. L. 7, 17, 19, 30, 31, 41, 42, 44, 46
Waters, M. 45, 55
Watkins, B. X. 85, 88, 90–92
Weber, L. 85, 89
Weber, M. 23, 41, 46, 57, 124
Weeden, K. 43
Wellman, B. 31–33
Wengraf, T. 102
West, C. 72, 87, 92
Westie, F. R. 19, 81
Westie, M. L. 19, 81
Wetherell, M. 65, 72
Whittier, N. E. 56
Wilson, T. P. 118, 119, 121
Wodak, R. 112, 113

Zerubavel, E. 64, 66
Zimmermann, D. H. 113, 114

Věcný rejstřík

- A/B/C analytický rámec zkoumání nadřazenosti a podřízenosti 90
- asociace (viz též sdružování) 7, 8, 11, 12, 17–19, 24, 26–28, 30, 31, 36, 38–40, 42–44, 81
- členská kategorizační analýza 10, 63, 74, 106, 110
- členské kategorizační prostředky 107
- členské metody (etnometody) 64, 73, 101, 104, 105, 107, 117, 119, 121
- diskriminace 69–71, 74, 76, 86, 90
- diskurz 18, 65, 72, 73, 76, 100, 104, 115
- diskurzivní analýza 9, 72, 101, 103, 116
- diskurzivní praxe / praktiky (viz též jazyk) 8, 62, 73, 74, 76, 103, 104
- diskurzivní psychologie 63–65, 72
- distancování 18, 19, 69, 117
- egocentrické sítě 20, 24, 25, 33, 43
- emoce 46, 47, 51, 58, 63, 66, 71
- etnicita 63, 78, 79, 81, 83–87, 89, 91, 93–95, 97
- etnometodologie 9, 48, 65, 100, 101, 104, 114, 118, 119, 121
- gender 81, 82, 84, 87–91, 95, 96
- heterogenita 28, 37, 38, 43
- homogamie 26, 29, 43, 80, 81
- homologie 14, 42
- homophily 27–29, 36, 38, 69, 82
- hranice, meziskupinové 9, 48–51, 53, 54, 56, 68–70, 74, 75, 82, 94, 123–124; symbolické 9, 43, 61, 62, 68, 69, 123–124; sociální 69; třídní 21, 22, 25, 40, 42
- hypotéza o existenci subjektivních sociálních tříd 21, 22
- hypotéza o podobnosti (like-me) 21, 23, 82
- hypotéza o referenční prestiži 21, 23, 82
- hypotéza statusového kontinua 21, 22
- identita, sociální / kolektivní 7–9, 12, 22, 29, 38, 39, 42, 43, 45, 49, 54–56, 61–62, 64, 66–69, 74–78, 83, 86–88, 90, 91, 94, 95, 102, 104, 106–108, 111, 112, 115–118, 120–122
- interakce 7–9, 11–13, 16, 19, 20–22, 24, 27, 28, 30, 33, 35–36, 38–41, 43, 44, 46–48, 51–54, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 67, 70, 72, 75, 77, 79–83, 87, 88, 89, 91, 93, 96, 97, 100, 101–109, 111–122
- interakcionistické pojetí sociálních nerovností 53, 54, 60, 62, 63
- interakční rituály 47, 109
- intersekcionalita / prolínání nerovností: model kumulace nerovností 87, model multidimenzionálních nerovností 88; model prolínání nerovností 87; model zapadání nerovností (interlocking) 90, 96
- jazyk / jazykové jednání 8, 30, 62, 63, 64, 72, 73, 106, 111, 112, 113, 115, 116
- jazyková zaujatost (language bias) 62, 73
- jazykový obrat (viz též lingvistický obrat) 61, 72, 103
- kategoriální nerovnosti 51, 58, 75, 80, 118, 122

- kategorizace, sociální 9, 18, 19, 21, 51–53, 56, 58, 61, 62, 66, 67, 69–71, 73, 74, 76, 78, 89, 92, 94, 99, 100, 106–114, 119, 122–124
- klasifikace 9, 18, 51, 56, 66, 70, 78, 94, 107, 123
- kultura 37, 39, 41, 44, 47, 49, 55, 63–65, 68, 74, 75, 104, 112–114, 116, 122
- kulturní / diskurzivní přístup k nerovnostem 62, 64, 102, 110
- kulturní obrat 8–9, 30, 45, 46, 48, 50, 51, 55, 57, 59, 61, 64, 79, 83
- kulturní praktiky 7, 9, 38, 40, 41, 43, 44, 48, 49, 53, 55, 61, 62, 64, 69, 105
- kulturní repertoáry 54, 55, 69, 103, 105, 113, 115, 117, 120
- kulturní zdroje 29, 41, 64, 100, 103, 105, 110, 113, 116
- kvalitativní metody 45, 46, 48, 53, 59, 61, 64, 73, 78, 101–105, 118
- lingvistický obrat (viz též jazykový obrat) 30, 72
- makrosociální teorie meziskupinových vztahů 28, 31, 36–39
- meziskupinová předpojatost (intergroup bias) 19, 21, 29, 70
- mikroteorie sociální stratifikace (R. Collins) 8, 46, 47, 118
- multidimenzionální prostor sociálních pozic 11, 36, 34, 36–38, 44
- nárokování 109, 110
- párové kategorie 75, 80, 109
- partikularizace 73
- pohlaví 84
- pole 31, 38, 42, 44
- pozicování 18, 19, 62, 73, 117
- princip diferencovaného sdružování (viz též homophily) 27–29, 63, 69
- předsudek 18, 70, 71–73
- rámcování (framing) 101, 106, 108, 110, 111, 114, 116, 117, 119, 122
- rasa 51, 63, 72, 79, 83–95
- rasismus 76, 77, 86, 119
- relace 7–9, 11, 14, 17, 27, 30–33, 35, 36, 38, 42–44, 83, 89, 100, 109, 111
- relačně strukturní analýza 31–33, 35
- relační přístup k nerovnostem / paradigma stratifikace 8, 9, 11, 14, 15, 29, 30, 31, 33, 34, 39, 44, 49, 79,
- relevance 53, 54, 118, 120
- rituál 8, 13, 44, 46, 47, 56, 109
- sdružování (viz též asociace) 7–8, 11, 18, 19, 21, 23, 24, 29, 34, 36, 37, 39, 40, 43, 44, 63, 69, 84, 123
- sebeidentifikace 45, 52, 56, 112
- sebepojetí 65, 67
- skupina, vztažná / nevztažná (in-group, out-group) 18, 66–68, 70, 71, 73
- sociální/symbolický prostor 9, 14, 15, 17–19, 28, 29, 30, 35, 37, 39, 40, 42, 43, 49, 61, 63, 69, 101, 117, 123
- sociální dělení / členění (social division) 93, 94, 96
- sociální distance – interakční pojetí 16, 63, 81
- sociální distance – objektivní 20, 24–25, 63, 81
- sociální distance – subjektivní 18–23, 63, 81, 123
- sociální distance (definice, koncepty) 12, 13–17
- sociální kategorie 9, 15, 16, 20, 32–34, 36, 38, 43, 44, 46, 49, 50, 52, 64, 66–69, 73–78, 80, 82–85, 92–95, 100, 102, 107, 108, 111–113, 117–119
- sociální psychologie 16, 19, 62, 64, 65, 66, 70, 78
- sociální sítě 7–8, 15, 16, 19, 20, 24, 27–35, 37–39, 43, 123–124
- sociální struktura 11, 15, 20, 24, 26, 31–39, 43, 44, 50, 61, 62–65, 67, 74,

- 78, 81, 90, 99, 102, 103, 109, 111, 113–119, 121, 122
- sociální struktura – formální teorie 24, 35
- standardizovaný relační pár 108, 109
- status / statusové skupiny / vrstva 7–9, 13, 17, 20–23, 25–29, 32, 41, 42, 50, 61, 65, 68, 80, 83, 95, 100, 108
- statusová reputace 30, 31
- stereotyp / stereotypizace 18, 47, 66, 69–71, 73, 78, 82, 123
- stigma / stigmatizace 52, 76, 111–113, 122
- stratifikace / třídní analýza – konvenční (ekonomický) přístup 7, 9, 30, 34, 40, 43, 44, 79, 123–124
- stratifikace / třídní analýza – kulturalistický přístup 9, 11, 40, 43, 123
- strukturní ekvivalence 15, 33
- strukturní mezery (structural holes) 34
- symbolické umístování 7, 30, 31, 41, 69
- teorém paradoxu nerovností 28, 39
- teorie sociální identity 67
- trvalé nerovnosti 75, 78
- třída, sociální 12, 13, 14, 20–23, 25, 27, 29, 32, 35, 38–10, 41–46, 51, 55, 56, 61, 69, 72, 83, 79–90, 92, 94–97, 99, 100, 112, 115
- třídní analýza, viz stratifikace – přístup ke studiu
- třídní identita 55, 69
- třídní vědomí (obecně) 21, 23, 43, 45, 46, 55, 83; korporátní 23, 43, 124
- třídní vědomí / statusové představy – kompetitivní 23, 124
- umístování (sebe/umístění/umístování), (viz též symbolické umístování) 7, 10, 101, 106, 111, 117, 122–124
- utváření jinakosti (othering) 93
- vykořisťování 58, 93

Sociální distance, interakce, relace a kategorizace:
alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace

Jiří Šafr (ed.)

Redakce: Denis Jerie

Návrh obálky: Kateřina Šachová

Sazba: Petr Teichmann

Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o., Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

1. vydání

Praha 2008

Počet výtisků: 200

Distribuce:

Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz

Tato kniha představuje teoretická východiska studia sociální stratifikace, jdoucí za rámec ekonomických nerovností spjatých s postavením na trhu práce. Pozornost je soustředěna na sociokulturní – symbolické nerovnosti. Základním východiskem je zde skutečnost, že nerovnosti vznikají v relacích mezi lidmi: v interakcích a asociacích. Cílem autorského kolektivu je přinést ucelený přehled teoretických a metodologických přístupů sledujících relační aspekt nerovností a jejich kulturní dimenzi. Společně těmto „alternativním“ pojetím jsou především dva prvky: porozumění konkrétním vztahům a tomu, jak relace vznikají ve vzájemných interakcích mezi lidmi, ať už jde o běžné konverzace, nebo sdružování v sociálních sítích.

Publikace je rozdělena do pěti kapitol, které uvádí a diskutují koncepty jako sociální distance, relační pojetí nerovností, kulturalistický přístup k třídní analýze, sociální kategorizace, sociální identita, konstrukce meziskupinových symbolických hranic, diskursivní strategie, prolínání genderových, rasových/etnických a třídních nerovností (intersekcionalita), sociální struktura, rámcování, členská kategorizační analýza. Kniha najde uplatnění jak při výuce sociologie, tak při práci prakticky – empiricky orientovaných výzkumníků, kterým by měla poskytnout teoretický rámec pro východiska konkrétních studií sociálních nerovností.



9 788073 301460